Арістос

Вступ

1 Книга, яку ви збираєтесь почати, написана у формі нотаток. Це не лінь, а спроба уникнути риторики і переконування за допомогою стилю. Багато з них являють собою категоричне вираженням думки, але намір мій у них той же: не переконувати києм, а усунути всі можливості для переконування штучними засобами. Я не хочу, щоб мої ідеї приваблювали тільки тому, що вони гарно подані — я хочу, щоб вони приваблювали самі по собі.

2 Це не діалог, а тільки один бік діалогу. Я стверджую; ви, якщо хочете, спростовуєте.

3 Дещо зі сказаного мною потерпає від звичайного недоліку міркування та узагальнення: немає доказів. Докази полягають у вашій згоді, спростування — у вашій незгоді. Багато сучасних філософів заявили б, що неперевірювані твердження з погляду науки не мають смислу, але я не можу погодитися, що філософія є — чи будь-коли буде — тільки наукою.

4 Передусім я поет, і тільки потім — учений. Це факт біографії, а не рекомендація.

5 Я вірю в здоровий у своїй суті людський розум,

6 все, що йтиме далі, — пам'ятник цій вірі.

1

Загальна ситуація

1 Де ми? В якій ситуації? Чи є хтось владний над нею?

2 Матерія в часі являється нам, кревно зацікавленими у виживанні, керована двома протилежними принципами: Законом, тобто принципом організуючим, і Хаосом, тобто принципом руйнівним. Обидва вони, один для нас впорядковуючий і творчий, другий руйнівний і спустошливий, перебувають у вічному конфлікті. Цей конфлікт і є існування.

3 Все, що існує, має індивідуальність — завдяки тому, що існує і є не єдиною річчю, яка існує.

4 Пізнаний світ однорідний у своїх складових частинах і своїх законах. У ньому все, або кожна індивідуальна річ, має народження і смерть у часі. Ці народження і смерть — розпізнавальні знаки індивідуальності.

5 Форми матерії обмежені, але матерія — безмежна. Форма — це смертний вирок, матерія — вічне життя.

6 Індивідуальність необхідна і для відчуття болю, і для відчуття насолоди. Біль і насолода разом служать одній меті цілого: виживанню матерії. Всі болі і насолоди частково є тим, чим вони є, тому що вони нероздільні і тому що, будучи функціями індивіда, вони скінченні.

7 Закон і Хаос, обидва процеси, які панують над існуванням, однаково байдужі до індивіда. Відносно Хаосу — знищує Закон, відносно Закону — Хаос. Вони однаковою мірою творять індивіда, диктують йому свою волю і знищують його.

8 В цілому немає нічого несправедливого. Воно може — для того чи іншого індивіда — бути невдалим.

9 В цілому не може бути сили чи бога, які опікуються якоюсь однією річчю, хоча можлива сила, яка опікується цілим.

10 Ціле не має улюбленців.

Катастрофа і пліт

11 Людство на плоту. Пліт у безмежному океані. Через своє теперішнє незадоволення людина думає, що в минулому трапилась якась катастрофа, до якої вона жила щасливо; то був якийсь золотий вік, Сад Едему. Вона думає також, що десь попереду лежить земля обітована, земля без конфліктів. У той же час вона, нещасна, en passage ; цей міф залягає глибше, ніж релігійна віра.

12 На плоту живуть семеро. Песиміст, для якого хороше в житті — не більше, ніж спокуси, які лиш продовжують страждання; еґоцентрик, чий девіз carpe diem — втішайся сьогодні — і котрий робить усе можливе, намагаючись захопити на плоту найзатишніший куточок; оптиміст, який постійно вглядається в горизонт в очікуванні землі обітованої; спостерігач, який знаходить усе це достатнім, щоб вести бортовий журнал і записувати поведінку моря, плота й товаришів по нещастю; альтруїст, який знаходить смисл у перебуванні в злиднях в ім'я самовідданості та допомоги іншим; стоїк, який ні в що не вірить, тільки у власне право першого вибору стрибнути за борт і все скінчити; і, нарешті, дитина, яка народилася з абсолютним незнанням, як дехто народжується з абсолютним слухом, — нещасна всюдисуща дитина, яка вірить, що зрештою все з'ясується, кошмар розсіється і перед нею встане зелений берег.

13 Але не було ніякої катастрофи, не буде землі обітованої. Якби ідеальна земля обітована, Ханаан, будь-коли існувала, вона була б непридатна для заселення людьми.

14 Людина — шукач першопричини. Ми шукаємо першопричину цього буття в сліпій стихії, цього буття на плоту: таємничу силу, рушія, бога, обличчя за таємничою маскою буття і небуття. Хтось творить активного бога з того кращого, що є в його власній природі:

доброзичливий батько, лагідна мати, мудрий брат, чарівна сестра. Хтось творить активного бога з деяких рис — таких бажаних людських рис, як милосердя, турботливість і справедливість. Хтось творить активного бога з гіршого, що є в його власній природі: бога, який по-садистськи жорстокий чи глибоко безглуздий, бога, який ховається, чорного експлуататора беззахисного індивіда, злісного тирана з Книги буття (3:16-17).

15 Між цими кланами — непохитно віруючих в активного доброго бога і непохитно віруючих в активного поганого бога — снує і хвилюється величезна більшість, стадо, яке безладно кружляє, защемлене між Панґлоссом і Йовом. Вони про людське око служать пустому образу або ні в що не вірять. В нашому столітті їх знесло течією до Йова. Якщо активний добрий бог існує, то він починаючи з 1914 року став платити мізер.

16 Та щойно людина вичерпує один смисл життя, з таємного джерела, немов вода, б'є інший. Так мусить бути, тому що вона продовжує існувати. Ця нез'ясовна плавучість дратує її. Вона існує, але почувається скривдженою.

17 Людині завжди чогось не вистачає, вічно не вистачає на поверхні безсумнівно нескінченного океану безсумнівно нескінченної байдужості до індивідуальних речей. Їй невиразно ввижаються катастрофи, що трапляються з іншими плотами — тими плотами, які від неї надто віддалені, щоб визначити, чи є у них на борту інші люди, але надто численні і надто схожі на її пліт, щоб припускати, ніби їх там немає.

18 Вона живе у вцілілому світі, проте завжди сумнівно, що він залишається вцілілим. Все, що є, вціліло там, де могло і не вціліти. Кожний світ є і завжди буде Ноєвим ковчегом.

19 Старий міф про те, що її пліт — її світ — підтримується і захищається особливо, нині здається сміховинним. Вона побачила і

зрозуміла послання з далеких наднових; вона знає, що сонце збільшується в розмірах і розігрівається і що її світ одного дня стане розпеченою до білого кулею в морі вогню; і знає, що воднева бомба сонця може спалити уже мертву планету. Є інші водневі бомби, які чекають свого часу, і вони ближче — в руках. Внутрішня і зовнішня перспективи перед нею жахають.

Необхідність ризику

20 Але людство перебуває в найкращій зі всіх можливих для людства ситуацій, хоч вона може бути не найкращою з можливих для вас чи для мене, для того чи іншого індивіда, для тієї чи іншої епохи, для того чи іншого світу.

21 Для нас це найкраща можливість, тому що це безмежна ситуація обмеженого ризику: це значить, що її основоположним принципом завжди буде ризик, але ризик обмежений. Ризик без обмежень був би всесвітом без фізичних законів: вічним і тотальним хаосом.

22 Бог, який би відкривав свою волю, "чув" нас, відповідав на наші молитви, умиротворював, — той бог, якого любить уявляти простий люд, — був би бажаним: такий бог знищив би весь наш ризик, всі наші наміри і все наше щастя.

23 Ризик обумовив, щоб ми жили в ризику. Від нього залежать всі наші насолоди. Навіть коли я підготовлюю насолоду і нетерпляче чекаю її, задоволення, яке, ймовірно, я отримаю, все одно є предметом ризику. Всюди, де час не стоїть на місці, існує ризик. Ви можете вмерти раніше, ніж перегорнете наступну сторінку.

24 "Я є", означає "мене не було", "мене могло не бути", "мене може не бути", "мене не буде".

25 Для того, щоб ми мали значення, мету і насолоду, було, є і завжди буде необхідним, щоб ми жили в цілому, яке байдуже до кожної індивідуальної речі в ньому, і точною формою його байдужості є те, що тривалість буття і доля впродовж буття кожної індивідуальної речі в основному, але не безумовно, перебувають у ризику.

26 Те, що ми називаємо стражданням, смертю, нещастям, недолею, трагедією, слід було б назвати ціною свободи. Єдиною альтернативою до цієї свободи зі стражданням є несвобода без страждання.

Гра в бога

27 Уявіть себе богом і встановіть закони всесвіту. Тоді ви побачите себе в Божественному Утрудненні: добрий правитель повинен правити всіма однаково і всіма чесно. Але жоден акт правління не може бути чесним щодо всіх людей в усьому розмаїтті ситуацій — за винятком одного.

28 Божественне Розв'язання — правити не за допомогою правління в будь-якому значенні, коли підлеглі можуть сказати, що ними правлять; воно в тому, щоб встановити ситуацію, в якій підлеглі мусять правити самі.

29 Якби творець існував, то другим його актом було б зникнення.

30 Залиште гральні кості на столі і покиньте кімнату, але зробіть це так, щоб гравцям могло здатись, що вас ніколи в ній не було.

31 Хороше людське, а значить, і хороше загальне виховання, дає свободу розвиватись — чи ризикувати — в певних рамках.

32 Ціле — не фараонівський космос, не сліпа одержимість пірамідами, збиранням, рабами. Наша піраміда не має вершка: це не піраміда. Ми не раби, які ніколи не побачать вершину, бо ніякої вершини

немає. Через сто років життя може бути менш недосконалим, ніж сьогодні, і буде однаково менш недосконалим і сто років опісля того. Здатність до вдосконалення — безглуздя, тому що де б ми не вступали в нескінченний processus, ми можемо з задоволенням очікувати майбутнє з деякою ностальгією за ним і уявляти кращі часи. Це також зло, тому що кінцева мета вдосконалення породжує теперішні біди. Для тих, хто здатний до вдосконалення, досконалі результати завтра виправдовують дуже посередні статки сьогодні.

33 Ми будуємо в ніщо; ми будуємо.

34 Наш всесвіт є найкращим з можливих, тому що в ньому не може бути ніякої Землі Обітованої, ніякого місця, де ми мали б усе, що уявляємо. Ми створені для того, щоб бажати: без бажань ми схожі на вітряки у світі без вітру.

35 Емілі Дікінсон: "Якби аксіомою літо було, яким би чаклунством здавались сніги".

36 Ми в найкращій з можливий ситуацій, тому що нічого, окрім зовнішньої поверхні, ми не знаємо. Ми ніколи не взнаємо чому, — ми ніколи не взнаємо завтрашнього дня: ми ніколи не взнаємо ні бога, ні того чи існує він; ми ніколи не взнаємо навіть самих себе. Ця таємнича стіна довкола нашого світу і нашого світосприймання не для того, щоб нас засмутити, а щоб повернути назад до сьогодні, до життя, до нашої тимчасовості.

Обмеженість і безмежність

37 Космос — безмежне множення вогню, атомів, форм, зіткнень, притягань, змагань, змін, всіх подій у просторово-часовому континуумі; тільки так Закон може встояти супроти Хаосу, і тільки так Хаос може встояти супроти Закону.

38 Тільки в космосі, який множиться нескінченно, і порядок, і безладдя можуть співіснувати, тож єдиний цілеспрямований космос повинен бути таким, який множиться нескінченно. Тому він не був створений, а існував завжди.

39 Обмежене творення — незбагненне. Якби творець не був самодостатнім, було б абсурдним припускати, що існував і час, коли він усвідомлював це й нічого не робив, і час, коли він виправляв свою неповноцінність. У що легше повірити? В те, що завжди щось було, чи в те, що колись не було нічого?

40 Християнство твердить, що творення має початок, середину і кінець. Греки стверджували, що творення — це вічний processus. Праві обоє. Все, що створене і тому є індивідуальним, має початок і кінець, але немає ніякого загального початку і кінця.

41 Наш всесвіт може обвалитись сам у себе: червоне зміщення зміниться на синє. Усі всесвіти, мабуть, схожі на серце, яке розширюється і скорочується — зі спорами людства, які проростають у холодному міжзоряному просторі, — а потім в'яне в осінньому колапсі. Або ж вони розширюються вічно.

42 Феніксова безмежність або безмежне розширювання. Як би там не було, астрофізики тепер знають те, про що здогадувався Геракліт: сонця повинні збільшуватись, розжарюючись, і зрештою пожирати свої планетні системи. Погляньте за вікно: будь-яка побачена вами річ — це заморожений вогонь у переході від вогню до вогню. Міста, рівняння, закохані, краєвиди: все стрімко несеться до водневого тигля.

43 Навіть якби ми могли встановити певну точку, з якої походить наш власний всесвіт, ми ніколи не змогли б встановити, звідки походить те, що може — чи й не може — лежати поза межами наших можливостей для спостережень. В науці зручно поводитись так, ніби те, що може лежати поза нашими сучасними галузями знань, не існує;

проте, з погляду логіки, шанси рівні, а практична ймовірність усе одно на боці моєї точки зору.

44 У своїх різновидах не унікальне ніщо, навіть космос, хоч будь-яка річ унікальна в своєму власному існуванні.

45 Якщо космос безмежний, то він не має кінця. Якщо він не має кінця, то не може бути ніякого кінцевого результату, якому він служить. Єдиний його кінець повинен лежати в його середині. Він існує для того, щоб існувати.

46 Один тільки безмежний процес дозволяє всім свідомим істотам мати однакове значення. Якби був який-небудь кінець, до якого прямувала б еволюція, тоді і ви, і я були б рабами фараона — будівника пірамід. Але якщо кінця немає — а кінця може не бути тільки в безмежному всесвіті — тоді ви, з якого б світу чи епохи ви не прийшли, і я — рівні. Для нас обох схил однаковий і простягається як далеко вперед, так і далеко назад. Це великий доказ того, що ціле безмежне. Воно ніколи не було створене і ніколи не закінчиться, так що все, що є, в ньому може бути рівним.

"Бог"

47 Я беру це слово в лапки, щоб виключити із загальноприйнятих значень і очистити від усіх людських асоціацій.

48 "Бог" — це ситуація. Не сила, чи істота, чи вплив. Не "він" чи "вона", а "воно". Не буття чи небуття, а ситуація, в якій можливі і буття, і небуття.

49 Оскільки люди не можуть зрозуміти, що те, чого немає, може впливати на те, що є, вони думають, нібито "Бог" є і діє. Наше незнання "Бога" і його мотивів завжди залишатиметься безмежним. Запитувати

"Що таке Бог?" так само марно, як запитувати "Де починається і кінчається безмежність?"

50 Існування остаточно чи потенційно пізнаване; "Бог" безмежно непізнаваний. Найбільше, що ми будь-коли взнаємо, — чому існування є таким, яким воно є; чому воно потребує таких законів і таких складових частин, щоб продовжуватись. Ми ніколи остаточно не взнаємо, чому воно є.

51 Блаженний Августин: "Ми знаємо тільки те, чим Бог не є." Існування індивідуальне, тому "Бог" не має індивідуальності. Існування змінюється, і тому "Бог" незмінний. Існування має силу втручатися, і тому "Бог" не втручається. Існування обмежене, і тому "Бог" — ні. Але "Бог" всюдисущий, оскільки все, що існує (і тому є індивідуальним), — ні.

52 "Бога" немає, але його небуття всесвітньо присутнє і всесвітньо впливає. Для матеріальних організмів воно не може існувати як щось чуттєво значиме, але це не означає, що згадана ситуація для таких організмів позбавлена смислу. Якщо, наприклад, ви бачите двох чоловіків, що б'ються, але не втручаєтесь (хоча могли б втрутитись), тоді фактично ви втручаєтесь невтручанням; так і з "Богом".

53 Цілому властива ситуація, в якій принципи і події — все, а індивідуальні предмети — ніщо. Оскільки в такому разі воно повністю байдуже до індивідуальних предметів, "Бог" повинен повністю симпатизувати цілому. Але він виражає свою симпатію небуттям і своєю цілковитою непізнаваністю. Він є у-вей і у-мінґ, бездіяльне і безіменне.

54 Дао де цзін:

LXVII. Якби воно було схоже на яку-небудь річ, то ще задовго до теперішнього часу воно б стало незначним.

LVII. Мудрець каже: я нічого не роблю, і люди змінюються самі. Я надаю перевагу спокою, і люди виправляються самі. Я не втручаюсь, і люди процвітають самі.

LI. Воно дає міріадам життя, проте нічого не вимагає у власність; воно допомагає їм, проте не запитує про вдячність; воно піклується про них, проте не користується владою.

X. Чи зможете ви любити людей і керувати державою, не вдаючись до дій?

55 Якщо індивідуальна річ страждає, то ціле може і не страждати. Це може відбуватись тільки в світі індивідуалізованої матерії, в якій ризик, час і зміни є фундаментальними особливостями.

Випадковість матерії

56 Поняття безмежності не допускає ніякої іншої мети окрім мети безмежності. Якщо ми переживаємо відчуття щастя, то лише завдяки тому, що матерія у формі людської істоти, переживаючи щастя, служить меті безмежності, яка є підтримкою безмежності. Тому що бути щасливим від існування значить хотіти продовжувати існування.

57 Але якщо мета цілого — просто продовжувати себе, то в чому полягає необхідність еволюції, причинності, складних фізичних законів? Навіщо переживання насолоди, не кажучи вже про усвідомлення насолоди? Чому б існуванню не бути вічним каменем у вічній порожнечі або безмежною хмарою статичних атомів? Відповідь завжди здавалась людині простою. Боги хочуть, щоб витвором їхніх рук милувалися; вони бажають узливань, псалмів і жертв. Але це стара і згубна єресь антропоцентричного всесвіту, в якому ми, люди, — Меншість, а вся нижча решта творіння — Більшість. В такому всесвіті ми мусимо припускати наявність дуже активного бога; бога, який багато в чому на нашому боці, підозріло упередженої фіґури, щоб правити цілим.

58 Тоді чому взагалі матерії слід існувати? Якщо єдиною метою безмежності є безмежність, один-єдиний атом водню мусить здаватися зайвим. Але безмежність, як і час, не може існувати сама. Час у собі, абсолютний час, не існує, він завжди відносний щодо певного спостерігача або предмета. Без годинника я кажу: "Я не знаю, котра година." Без матерії час сам по собі непізнаваний, і безмежності не існує.

59 Час — функція матерії, і тому матерія — це годинник, який робить безмежність реальною. З нашого дуже особливого людського погляду деякі зміни у формі матерії — такі, як скачок у розмірах мозку антропоїда, поява самосвідомості, відкриття знарядь праці, мови — є непохибним доказом деякого добродійного загального замислу нас. Але гіпотетичному сторонньому спостерігачеві може здатись, що це просто результат впливу часу на матерію. Він побачив би в цьому не проґрес, а процес, тому що теперішня складність матерії насправді могла б здаватись занепадом, виродженням, надмірним оздобленням.

60 Цьому зовнішньому спостерігачеві всі особливі привілеї, яких ми вимагаємо для свого виду, все пір'я на нашому капелюсі, можуть здатися таким же абсурдом, як екзотичне церемоніальне вбрання якого-небудь тубільного вождя, і мати не більше значення, ніж для землеміра — квіти в моєму саду. Мої квіти можуть значити для мене дуже багато, але я не можу припускати, що мета еволюції — дати їх мені.

61 Те, що ми називаємо еволюційним прогресом, не є таким для будь-чого іншого, крім нас. Сам термін "еволюція", з його припущенням розвитку-з-чогось, хибний. Ми схожі на спостерігача в ядерній фізиці, який спотворює природу частинки, що спостерігається, самим актом спостереження.

62 Ця байдужість процесу до індивідуальних предметів, що його складають, цей "Бог", який є ситуацією, а не особою, і який не втручається, ця сліпа одержимість утвердженням безмежності— все це, як може здатись, залишає людський світ нестерпно порожнім. Але

навіть тут можна виявити докази загальної симпатії. Як ми можемо цього не бачити? Не будучи істотою в нашому розумінні істоти, не втручаючись, "Бог" є для нас застереженням, що homo sapiens, подібно до будь-якої іншої форми матерії, не необхідний, а випадковий. Якщо наш світ буде знищений — і ми разом з ним — ціле не постраждає. Це безумство ілюзія, успадкована нами від найвіддаленіших предків, — гадати, що вдячний молебень може вплинути на перебіг подій і що ці людиноподібні проекції нашого власного приймання бажаного за дійсне можуть від нашого імені втручатися в процес.

63 Ніхто не врятує нас, крім нас самих, і остаточний доказ симпатії "Бога" полягає в тому факті, що ми є — чи за допомогою підготовки можемо стати — вільними, щоб вибирати спосіб дій і принаймні боротися з деякими ворожими наслідками загальної байдужості процесу до індивіда.

64 Свобода волі — найвище людське надбання, і неможливо мати водночас і цю свободу, і божество, яке втручається. Ми, тому що ми форма матерії, випадкові, і ця страхітлива випадковість дозволяє нам бути вільними

Таємниця

65 Ми ніколи не дізнаємось остаточно, чому ми є, чому будь-яка річ є чи повинна бути. Вся наша наука, все наше мистецтво, ціла безмежна споруда матерії, ґрунтується на цьому безглузді, і єдині припущення, які ми щодо нього можемо робити, — це ті, що воно необхідне і прихильне до триваючого існування матерії.

66 Нам хочеться бути керованими, але ми не керовані. Ми завжди думаємо в причинній та ієрархічній манері. Процес і "Бог" спів-безмежні. Наша обмеженість не може осягнути ні їх, ні їхньої безпричинності.

67 "Бог" спричинений тим, що він сам спричинює; його необхідність викликана тим, необхідність чого він сам викликає; ми цього не можемо осягнути.

68 І, наостанку, ми продовжуємо жити тому, що не знаємо, чому ми повинні тут жити. Незнання, або ризик, життєво важливі для людини так само, як вода.

69 Ми можемо уявити не-існування будь-якого існуючого предмета. Наша віра в те, що він існує, частково забезпечена фактом, що він міг також не існувати. За формою, масою завжди стоїть відсутність, тінь не-існування.

70 Як атом складається з позитивних і неґативних частинок, так кожна річ складається зі свого власного існування і не-існування. Так само і "Бог" присутній при своїй відсутності в кожній речі й кожному моменті. Це темна сутність, таємниця, буття-небуття навіть найпростіших предметів.

71 Еріуґена: "Бог вічно частково необізнаний у собі. Якби він знав про себе все, він міг би визначити себе. Якби він міг визначити себе, він був би обмеженим. Але все, що він про себе знає, — це те, що він створив. Те, що створене, — його знання, те, що в потенції, — його таємниця: таємниця в ньому і для нього самого."

Все це так само стосується і людини.

72 Всюдисуща відсутність "Бога" в буденному житті— це смисл неіснування, таємниці, незліченних можливостей, це вічний сумнів, який завис між річчю в собі і нашим сприйманням її, це вимір, в якому і через який існують всі інші виміри. Білий папір, який містить малюнок, простір, який містить будинок, тиша, яка містить сонату, перебіг часу, який перешкоджає вічному триванню відчуття чи предмета, — все це і є "Бог".

73 Таємниця, або непізнане, — це енергія. Як тільки таємницю пояснюють, вона перестає бути джерелом енергії. Якби ми ставили достатньо глибокі питання, то досягали б точки, де відповіді, якщо вони можливі, могли б убити. Ми можемо хотіти перегатити ріку, але ми на свій страх і ризик загачуємо джерело. Фактично, оскільки "Бог" непізнаваний, ми не можемо загатити джерело основної таємниці існування. "Бог" — енергія всіх запитань і пошуків, і таким чином остаточне джерело всіх дій і бажань.

Атеїзм

74 Я не вважаю себе атеїстом, проте це поняття "Бога" і наша необхідна некерованість зобов'язують мене поводитись так, якби я був ним.

75 Яку б симпатію до реліґій, яке б замилування деякими їхніми послідовниками я не відчував, яку б історичну чи біологічну необхідність, яку б метафоричну правду я в них не бачив — я не можу сприймати їх як правдоподібні пояснення реальності; вони для мене неправдоподібні настільки, наскільки вимагають моєї віри в позитивні людські атрибути і в можливості їхніх божеств втручатися.

76 Я живу в ризику і в безмежності. Довкруг мене простягається космос, луг на лугу галактик, простір у просторі темного всесвіту, степ зірок, океанічна темрява і світло. В ньому немає ні відповідального бога, ні особливої турботи чи особливого милосердя. Проте повсюди я бачу живу рівновагу, вкрите брижами напруження, величезну, але таємничу простоту, нескінченне дихання світла. 1 я осягаю, що буття — це розуміння того, що я повинен існувати в ризику, але що ціле не перебуває в ризику. Бачити і знати це — значить мати свідомість, приймати його — значить бути людиною.

Людські прикрості

1 Чому ми вважаємо, що для людства це не найкращий із можливих світів? Чому в ньому ми нещасливі?

2 Далі йтиметься про великі прикрості. Я стверджую, що всі вони істотні для нашого щастя, оскільки забезпечують ґрунт, на якому воно зростає.

Смерть

3 Ми ненавидимо смерть з двох причини: вона передчасно закінчує життя і ми не знаємо, що там, після неї.

4 Нині переважна більшість освічених людей сумнівається в існуванні загробного життя. Зрозуміло, що єдино наукова позиція — це позиція агностицизму: ми просто не знаємо. Ми в Ситуації Парі.

5 Ситуація Парі — це ситуація, в якій ми не можемо мати певності щодо якоїсь майбутньої події, але в якій, проте, дуже важливо, що ми приймаємо рішення щодо її природи. Ми стикаємося з цією ситуацією на початку кінних перегонів, коли хочемо взнати кличку переможця.

Ми змушені в гіршому випадку тикати пальцем наздогад, в кращому — мислено прогнозувати, відштовхуючись від форми, що була минулого разу, стану майданчика і тому подібного. Найсерйозніші гравці знають, що їхнім інтересам краще служить другий метод; саме цим методом слід скористатись, ідучи на парі на перегонах між загробним життям і повним умиранням. Ми маємо двох коней, але зазвичай три вибори, оскільки можемо доводити, що найкраще не йти на парі — тобто залишатись агностиком.

6 Для Паскаля, який перший провів таку аналогію з парі, відповідь була ясна: людина повинна зробити ставку на християнську віру в те,

що загробне життя як винагорода існує. Якщо це неправильно, доводив він, то вона не втрачає нічого, крім своєї ставки. Якщо ж правильно, то виграє все.

7 Отже, навіть атеїст — сучасник Паскаля міг би погодитись, що в несправедливому суспільстві, де більшості зручно вірити в пекельний вогонь, підтримка ідеї — хибної чи істинної — загробного життя не принесе нічого, крім користі. Але сьогодні поняття пекельного вогню відкинуте теологами, не кажучи вже про решту людей. Пекло було б справедливим тільки у світі, де всі однаково переконані в його існуванні; справедливим тільки у світі, який допускав би цілковиту свободу волі — і тому цілковиту біографічну і біологічну подібність — для кожного чоловіка і кожної жінки. Ми все ще можемо сперечатися, наскільки поведінка людина детермінована зовнішніми обставинами, але те, що вона детермінована ними значною мірою, неспростовне.

8 Ідея загробного життя постійно переслідувала людину, тому що нерівність постійно тиранила ЇЇ. Ця ідея приваблювала не тільки бідних, хворих і безталанних нещасливців історії; вона апелювала до почуття справедливості всіх чесних людей — і в той же час їх дуже часто обурювало використання цієї ідеї для утвердження в суспільстві нерівного status quo. Десь, передбачає ця віра, є система абсолютної справедливості і день абсолютного суду, завдяки чому всі ми одержимо по заслугах.

9 Але людство насправді прагне не загробного життя, а встановлення справедливості тут і тепер, що зробить загробне життя непотрібним. Цей міф був компенсаторною фантазією, психологічним запобіжним клапаном від розчарувань, які несе в собі реальне існування.

10 Справедливість у нашому світі встановлювати нам самим, і чим більше ми сприяємо ослабленню віри в загробне життя — а проте й досі так мало робимо для виправлення кричущої нерівності у нашому світі, — тим на більшу небезпеку наражаємось.

11 У нашого світу двигун поганої конструкції. Мастило цього міфа упродовж багатьох століть не давало йому перегріватись. Але тепер його рівень упав загрозливо низько. З цієї причини залишатися агностиком недостатньо. Ми мусимо ставити на іншого коня: у нас одне життя, і воно закінчується повним згасанням свідомості так само, як і тіла.

12 Головне не в нашому особистому проклятті чи спасінні у світі прийдешньому, а в спасінні наших побратимів у світі нинішньому.

13 Наша друга ненависть до смерті породжується тим, що вона майже завжди приходить надто рано. Ми страждаємо від ілюзії, спорідненої з ілюзією бажаності загробного життя, наче були б щасливішими, якби жили вічно. Тваринні бажання завжди існують для продовження того, хто задовольняє їх. Лише двісті років тому людина, яка досягала сорокарічного віку, переступала риску середньої тривалості життя; можливо, ще років через двісті столітні люди будуть такими ж звичними, як сімдесятилітні сьогодні. Та вони все одно прагнутимуть жити довше.

14 Функція смерті в тому, щоб вносити в життя напруження; і чим далі ми збільшуємо тривалість і безпеку індивідуального існування, тим більше знімаємо напруження. Весь наш досвід насолоди містить неясний, але моторошний присмак останнього сніданку засудженого до страти, відлуння сили переживань поета, який знає, що помре, юного солдата, який приречено йде в бій.

15 З кожною пережитою насолодою на одну насолоду стає менше; кожний день — це ривок з календаря. Чого ми ніяк не хочемо визнати, то це того, що радість дня і збігання дня невіддільні. Неперебутньої цінності нашому існуванню надає якраз те, що його цінність і його неребутність — його якість і тривалість — так само неможливо розділити, як простір і час у математичній теорії відносності.

16 Насолода — витвір смерті, а не втеча від неї.

17 Якби довели, що загробне життя існує, наше життя було б непоправно окраденим. Воно втратило б мету, а самогубство стало б достоїнством. Єдино можливий рай — це той, в якому я не можу знати, що колись існував.

18 У двадцятому столітті дві тенденції: перша, оманлива, — одомашнювати смерть, прикидатись, що вона подібна до життя; друга — дивитись смерті у вічі. Приборкувачі смерті вірять вжиття після смерті, вони віддаються ретельно розробленому посмертному церемоніалу, їхнє ставлення до смерті евфемістичне: вона означає "перехід" і "відхід до кращого місця". Справжній процес смерті і розпаду цензурується. У таких людей та ж ментальність, що й у давніх єгиптян.

19 "Перехід" — хибна візуальна аналогія. Ми знаємо: об'єкти, які проходять перед нами і які ми бачимо день у день, існують і до, і після побаченого нами переходу, і таким чином приходимо — нелогічно і неправильно — до того, щоб розглядати життя як дещо таке ж перехідне.

20 Смерть — у нас і поза нами, біля нас у кожній кімнаті, на кожній вулиці, на кожному полі, в кожній автомашині, в кожному літаку. Смерть — це те, чим ми не є кожної миті нашого існування, а кожна мить існування — це мить, коли гральні кості зупиняються. Ми весь час граємо в російську рулетку

21 Буття мертвого — це стан неіснування; це небуття. Вмираючи, ми стаємо частиною "Бога". Наші решткі, наші монументи, пам'ять про нас зберігають ті, хто пережив нас, хто досі існує; вони не частина "Бога", а поки ще частина процесу. Проте ці решткі — скам'янілі сліди нашого минулого перебування, а не наше буття.

Всі великі реліґії намагаються довести, що смерть — ніщо. Є інше життя, яке має настати. Але чому тільки для людей? Або чому тільки для людей і тварин? Чому не для бездушних предметів? Коли це почалося для людей? До синантропа чи після?

22 Якщо одна суспільна течія намагалась приховати смерть, евфемізмом винести її поза існування, то інша виштовхнула смерть наперед як головний елемент у розвагах: у кримінальній, військовій, шпигунській літературі, вестерні. Проте дедалі сильніше, зі старінням нашого століття, ці вигадані смерті стають ще більш несправжніми і грають роль прихованого евфемізму. Справжня смерть улюбленого котенятка вражає дитину куди глибше, ніж "смерті" всіх телевізійних гангстерів, ковбоїв і червоношкірих індіанців.

23 Характерно, що під смертю ми розуміємо зникнення індивідів; нас не втішає знання того, що матерія не зникає, а просто перетворюється. Ми оплакуємо індивідуалізовану форму, а не узагальнену суть. Але все, що ми бачимо, — це метафора смерті. Кожна межа, кожний вимір, кожний кінець кожної дороги — це смерть. Навіть бачення — це смерть, тому що є точка, за якою ми бачити не можемо, і наш зір вмирає; всюди, де наші можливості закінчуються, ми вмираємо.

24 Час — плоть і кров смерті; не череп і не скелет, а циферблат годинника, сонце, яке стрімко проноситься океаном розрідженого газу. Відтоді, як ви почали читати це речення, якась частинка вас померла.

25 Смерть вмирає сама. Будь-якої миті, що ви живете, вона вмирає. "Де, Смерте, жало твоє, Смерте, я буду твоєю смертю". Доводять це живі — не мертві.

26 В усіх країнах, де рівень життя вищий від прожиткового, двадцяте століття засвідчило різке зростання усвідомленості життєвих насолод. Це сталось не тільки через кінець віри в загробне життя, а й

тому, що сьогодні смерть більш реальна, більш вірогідна — тепер є воднева бомба.

27 Чим абсолютнішою здається смерть, тим справжнішим стає життя.

28 Все, що я знаю і люблю, можуть спалити дотла за одну маленьку хвильку: Лондон, Нью-Йорк, Париж, Афіни зникнуть раніше, ніж устигнемо дорахувати до десяти. Я народився 1926-го, але, враховуючи, що може статися за десять секунд, я віддалений від того часу не на сорок один рік, а на відстань у цілу незмірну епоху і втрачену невинність. Але я не шкодую за втраченою невинністю. Я люблю життя більше, а не менше.

29 Смерть містить мене в собі, як моя шкіра. Поза нею я вже не те, що є. Смерть — не зловісні двері, до яких я наближаюсь, а моє наближення до них.

30 Я чоловік, і тому смерть — моя дружина; ось вона роздягнута, вона прекрасна, вона хоче мене роздягнути, щоб я став її парою. Це необхідність, це любов, це буття-для-іншого і ніщо інше. Я не можу уникнути цієї ситуації — і не хочу уникати. Смерть хоче мене, щоб зайнятись любов'ю, але не споживати, як павук-людожер, а як дружина в любові, щоб ми святкували нашу повну згоду, зачали і народили дітей, її дія на мене і моя дія на неї складають усе, що є хорошого в моєму існуванні. Вона не повія і не коханка, якої я соромлюсь, чи хочу забути, чи іноді можу вдавати, що її не існує. Ніби справжня дружина., вона наповнює змістом кожну важливу ситуацію в моєму житті, вона цілком із мого життя, а не над, біля чи навпроти нього. Я її приймаю цілком у будь-якому значенні слова, і я люблю й поважаю її за те, чим вона є для мене.

Мати — тільки це

31 Одним із наслідків нашого нового усвідомлення смерті мало стати — і стало — тривожне зростання національного та індивідуального егоїзму ґадаринське стремління отримати своє на ярмарку товарів і відчуттів, поки він не закрився назавжди. Без сумніву, історія дійде висновку, що таке стремління справді було найбільш приголомшливим явищем третьої чверті нашого століття, тому що аж ніяк не економічні умови породили нинішню пристрасть до втішання життям попри історичну ситуацію, а все відвертіше бачення смерті привело до створення економічних умов "завтра-ми-вмираємо".

32 Такі терміни, як "суспільство достатку" і "бум споживання", в контексті нашого пригніченого злиднями і голодом світу є евфемізмами на позначення егоїзму.

33 Мене вчив плавати інструктор старої школи. Він дав два уроки. На першому нам дозволили надягти рятувальні жилети і він показав рухи при брасові; на другому він забрав жилети і зіштовхнув нас у воду на глибокому кінці басейну Саме там людина знаходиться зараз. Її перше інстинктивне бажання — повернутись і вчепитись за поручні, але вона змушена будь-що присилувати себе відштовхнутись і пливти.

34 Остаточне небуття — наш спільний берег. Як тільки людство усвідомить це, то який завгодно світ — крім найсправедливішого — перестане нас задовольняти. Намагатися, як досі ще роблять деякі реліґії і політичні вчення, переконувати людей, що події в цьому світі в основному не важливі, оскільки всі його несправедливості будуть виправлені в майбутньому — у формі загробного життя чи політичної Утопії, — значить служити дияволу. Мовчки підтримувати це переконання тим, що залишаєшся агностиком, — не набагато краще.

35 Водій машини, завантаженої потужною вибухівкою, їде обережніше, ніж водій, який везе цеглу; і водій вантажки з сильною вибухівкою, котрий не вірить в життя після смерті, їде обережніше, ніж той, що вірить.

36 Переконайте людину, що вона має тільки це життя, і вона зробить те, що робить більшість із нас збудниками, в яких живе. Це можуть бути не найбажаніші будинки, які лиш можна уявити; ми можемо прагнути, щоб вони були більшими, красивішими, новішими, старішими, але визнаємо, що це дім, у якому маємо жити зараз, і робимо все можливе, щоб він став найзатишнішим. Я не тимчасовий наймач, не випадковий мешканець у своєму теперішньому житті. Воно — мій дім, і це єдиний дім, яким я будь-коли володітиму. Я маю тільки це.

Міф про душу

37 Коли я був малим, моя бабуся-корнуоллка казала мені, що маленькі білосніжні раковини каракатиць, які я іноді знаходив у викинутому на берег смітті, — то душі потонулих моряків; і якийсь такий конкретний образ із багатовікових народних вірувань залишився у нас назавжди, хоч ми й знаємо те, що я зрозумів про залишки каракатиць: зрештою вони жовтіють і розсипаються на порох.

38 Людина змушена була визнати, що її тіло не може пережити смерть. Тоді вона бере найнедоступнішу і найтаємничішу його частину, мозок, і заявляє, що деякі функції останнього долають смерть.

39 Немає жодної думки, жодного відчуття, жодної свідомості, жодного усвідомлення свідомості, які б не можна було звести до електрохімічних явищ у мозку. "Я маю безсмертну і нематеріальну душу" — це думка чи твердження; це також запис діяльності певних клітин іншими клітинами.

40 Машина такої ж складності, як людський мозок, теж могла б розвинути свідомість, совість і "душу". Вона отримувала б насолоду від того, що існує у формі такої складної машини; вона породила б метафізичні міфи про себе. Все, що є, має певну будову, і тому воно піддається руйнуванню: не магічне, не "надприродне", не "духовне".

41 Машини складаються з речовини "мертвої", мозки — з речовини "живої". Але межа між "мертвим" і "живим" розмита. Неможливо сконструювати машину такої ж складності, як мозок, з "мертвої" речовини, але частково складність мозку (як доводить фактична неможливість сконструювати його) полягає в тому, що його механізми — з живої речовини. Наша неспроможність створити механічний мозок, що був би зовсім як людський, показує нашу наукову і технологічну недостатність, та аж ніяк не реальну принципову відмінність між машиною і мозком, механічними функціями і, припустимо, "духовними" думками.

42 Що виживає після смерті, то це гниючі зупинені машини. Свідомість — це дзеркало, що відбиває дзеркало, що відбиває дзеркало: будь-яка річ, яку вносять у цю кімнату, може відбиватись нескінченно, як і її відображення. Коли ж кімната зруйнована, то немає вже нічого — ні дзеркал, ні відображень.

43 Міф відокремленої свідомості частково виникає через довільний спосіб використання "я". "Я" стає об'єктом — третьою річчю. Ми постійно в ситуаціях, де почуваємо себе невідповідними і думаємо або "Це не моя вина, оскільки я не та людина, якою хотів би бути", або "Це моя вина". Згадані самокритичні висловлювання і виправдання дарують нам ілюзію об'єктивності, здатності судити самих себе. Тому ми вигадуємо річ, яка судить, відокремлену "душу". Але "душа" — не більше, ніж здатність спостерігати, згадувати і порівнювати, створювати і зберігати ідеали поведінки. Це механізм, а не ектоплазма, людський мозок, а не Святий Дух.

44 Життя — це ціна, яку ми платимо за смерть, а не навпаки. Чим гірше наше життя, тим дорожче ми платимо, і чим краще — тим дешевше. Еволюція — це зростання досвіду, інтелекту, знань; дане зростання породжує моменти прозріння, моменти, коли ми глибше бачимо наміри, правильніше оцінюємо причини, краще передбачаємо наслідки. Саме зараз у нас велике прозріння: життя після смерті немає. Незабаром це буде таким же очевидним для кожного, як зараз, коли я

пишу, очевидно для мене, що в наступній кімнаті нікого немає. Правда, я не можу довести абсолютно, що там нікого немає, не заходячи до тієї кімнати, але все непрямо свідчить на користь моєї віри. Смерть — кімната, яка завжди порожня.

45 Пов'язані між собою великі міфи про загробне життя і безсмертну душу служили своїй меті: стояли між нами і реальністю. Але їхній відхід змінить усе. Повинен змінити.

Ізоляція

46 Старі релігії і філософії були для людини притулком у світі, який її наукове і технологічне невігластво робили жорстоким. Ніколи не пробуй пройти мимо нас, твердили вони постійно, бо за нами нема нічого, крім страждання і жаху.

47 Надворі холодно і порожньо, каже мати — але колись же дитина вийде надвір. Цей вік якраз і є нашим першим днем надворі, і ми почуваємо себе самотніми: більш вільними і більш самотніми.

48 Самотнішими нас примушують відчувати себе наші стереотипізуючі суспільства. Вони штампують до нас маски й ізолюють від себе справжніх. Ми живемо у двох світах: у старому затишному людиноцентричному світі абсолютів і в суворому реальному світі відносностей.

Останнє, реальність відносності, жахає, ізолює і робить усіх нас карликами.

49 Більший соціальний захист може — як це не парадоксально — лише посилити ізоляцію. Чим більше суспільство втручається, наглядає і грає доброго самарянина, тим непотрібнішим і самотнішим стає потайливий індивід.

50 Дедалі більше ми усвідомлюєм, які далекі ми від тих, ким би хотіли бути. Дедалі менше віримо, що людина може бути якоюсь іншою, аніж та, якою вона є за народженнням та умовами життя. Чим більше наука розкриває нашу механічну природу, тим далі переслідувана "вільна" людина, Робін Гуд у кожному з нас, відступає в хащі власного розуму.

51 Проте всі ці самотності — частина нашого дорослішання, нашого першого самостійного виходу, нашої свободи. Дитина захищена від такого страху і самотності удавано люб'язним і простим міражем, зведеним довкола неї. Вона виростає і виходить в самотність, в реальність і там вибудовує більш дієвий захист від своєї ізоляції з допомогою кохання, дружби і товариськості.

52 Знову байдужий процес безмежності, як здається на перший погляд, ловить нас у глухому куті. Але ми в полоні тільки у нашої власної дурості і слабкості. Як утекти — ясно.

Тривоги

53 Тривогою ми називаємо дію на нас — і особисто на нас — загальної необхідності ризику. Всі тривоги — в певному розумінні стимули. Вони можуть стимулювати слабких до більшої витривалості, але важливо, що вони стимулюють людство в цілому.

54 В щасливому світі всі тривоги були б іграми. Тривога — це нестача, яка породжує біль. Гра — це нестача, яка породжує насолоду. Двоє різних людей в однакових обставинах: те, що може відчувати один, — тривога, тоді як для іншого це — гра.

55 Тривоги — це напруження між полюсом у реальному житті і протилежним полюсом у тому житті, яким, за нашими уявленнями, ми б хотіли жити.

56 Є езотеричні метафізичні тривоги і практичні щоденні тривоги. Є фундаментальні загальні тривоги і особливі індивідуальні тривоги. Чим більш чутливою, свідомою себе й інших стає людина, тим тривожніше їй житиметься в сучасному погано організованому світі.

57 Тривоги:

Тривога через незнання смислу життя.

Тривога через невідомість майбутнього.

Тривога через смерть.

Тривога через правильність вибору. До чого приведе мій вибір? Чи можу я вибрати?

Тривога через іншість. Все — для мене інше, в тому числі і більшість мене самого.

Тривога через відповідальність.

Тривога за неможливість любити і допомагати іншим: своїй сім'ї, своїм друзям, своїй країні, всім людям. Це обтяжене нашим зрослим усвідомленням інших.

Тривога за те, що не любитимуть інші.

Тривоги через respublica — соціальну несправедливість, водневу бомбу, голод, расизм, політичний екстремізм, шовінізм і тому подібне.

Тривога через честолюбність. Чи та я людина, якою хочу бути? Чи та я людина, якою мене хочуть бачити інші (мої роботодавці, сім'я, друзі)?

Тривоги за соціальне становище. За класову приналежність, походження, гроші, суспільний статус.

Тривога за гроші. Чи маю я необхідне для життя? Є ситуації, в яких приватні яхта і ґалерея картин старих майстрів можуть здаватись життєвою необхідністю.

Тривога за час. Чи є в мене час, щоб зробити те, що хочу?

Тривога за секс.

Тривога за роботу. Чи роблю я те, що треба? Чи роблю я його так добре, як треба?

Тривога за здоров'я.

58 Це перебування на самоті в офісі, де дюжини телефонів дзвонять одночасно. Описані тривоги мали б нас об'єднати в єдине ціле: ми їх відчуваємо всі. Але ми дозволяємо їм ізолювати нас — так ніби громадяни могли б захистити свою країну, забарикадувавшись кожен у своєму домі.

Ризик

59 В моєму житті безперечно лиш те, що колись я помру. В майбутньому я не можу бути впевненим ні в чому іншому. Проте можливе одне з двох: або ми виживемо (а досі в людській історії переважна більшість завжди виживала), і таким чином порятунок, хоч його могло й не бути, дасть нам те, що ми називаємо щастям — або ж не виживемо і не взнаємо цього.

60 Для еволюційного процесу ризик має істотне значення. Деякі наслідки його для особистості роблять нас нещасливими, тому що

ризик, за визначенням, є нееґалітаристом. Він байдужий до закону і справедливості в тому значенні, як ми розуміємо ці терміни.

61 Призначення ризику примусити нас — і решту матерії — розвиватись. Тільки розвиваючись у процесі, який розвивається сам, ми зможемо виживати і надалі. Отже, мета людської еволюції — визнати: щоб існувати, ми мусимо розвиватись. І те, що нам слід викорінювати зайву нерівність — інакше кажучи, обмежувати ризик у сфері людського життя, — очевидний висновок. Отже, в тому, щоб бути нещасливими, бо ми перебуваємо в ризику взагалі, не більше смислу, ніж у тому, щоб ненавидіти свої руки, бо вони можуть бути відрубані, чи в тому щоб не вживати ніяких запобіжних заходів, аби їх не відрубали.

Заздрість

62 Ніколи ще так не розповсюджувалась обізнаність людей із тим, що мають багатші від них і не мають бідніші. Тому ніколи не були такими розповсюдженими заздрість, коли бажають того, що належить іншим, і ревність, коли не бажають, щоб у інших було те, що належить їм самим.

63 Кожний вік має власний міф про щасливу людину: людину, наділену мудрістю, Геніальністю, святістю, вродою, будь-якою рідкісною рисою, якою Більшість володіти не може. Щаслива людина двадцятого століття — це людина з грішми. Оскільки наша віра в загробне життя як винагороду занепала швидше, ніж ми досягли можливості творити як винагороду життя сучасне, спонука дорівнятися до зразка сильна як ніколи.

64 Ми народжуємось обдарованими, вродливими, із зародками величі. Але гроші — це дещо відмінне. Ми кажемо: "Він народився багатим" — але насправді все навпаки. Він міг народитись у багатій сім'ї, в багатих батьків. Він народився розумним або вродливим, але не багатим. Одне слово, розподіл грошей, на відміну від розподілу розуму,

вроди та інших людських достоїнств, здатних викликати заздрість, можна виправити. Це поле діяльності для заздрості. Становище людини здається Більшості образливим і без цієї додаткової образи, з якою неможливо змиритися, — надмірної нерівності в розподілі багатства, Як сміє мільйонерів син бути сином мільйонера?

65 Три великі історичні відмови:

(а) відмова од відсутності політичної свободи;

(б) відмова од нерозумних систем суспільних каст;

(в) відмова од грубої нерівності в багатстві.

Перша відмова почалася з Французькою революцією, друга — прогресує, третя — починається.

66 Вільне підприємництво, як ми його розуміємо, повинно дозволяти людині стати такою багатою, як їй хочеться. Але то не вільне підприємництво, а вільний вампіризм.

67 Велике рівняння двадцятого століття: я = ви.

І велика заздрість двадцятого століття: я менший від вас.

68 Подібно до будь-якого іншого явища дійсності, ця всюдисуща заздрість, це бажання урівняти багатства світу — річ корисна. Її використання очевидне: вона примусить багатші країни — і вже примушує у формі холодної війни — повернути захоплене ними багатство, і в буквальному, і в переносному значенні.

69 Недоліки корисної речі — це зародки її майбутньої непридатності. У заздрості два головні недоліки. Перший: вона ґрунтується на визнанні

того, що мати гроші і бути щасливим — синоніми. В капіталістичному суспільстві здебільшого так і буває — але це не в природі речей. Просто воно в природі капіталістичного суспільства, і припущення, що тільки багатство є квитком до щастя, — припущення, яке капіталістичне суспільство мусить підтримувати, щоб існувати, — врешті-решт приведе до глибоких перемін в останньому.

70 Капіталістичне суспільство створює умови для того, щоб його члени заздрили і були об'єктами заздрості, але таке обумовлення — форма руху, який буде рухом від капіталістичного суспільства до кращого. Я не кажу, як Маркс, що капіталізм містить у собі зародки свого власного руйнування, а що він містить у собі зародки свого власного перетворення. Нині саме час вирощувати ці зародки.

71 Другий недолік заздрості той, що вона урівнює, а урівнювання веде до застою. Нам потрібне урівнювання, але ми не хочемо стагнації. Даний аргумент проти стазису, ніби нерівність є запасом еволюційної енергії, — один із найсильніших в арсеналі захисників нерівності — багатих. Цілковита нерівність у багатстві— наше сучасне становище — неприйнятна, але й відносна рівність багатства — ситуація, до якої ми хворобливо і непослідовно рухаємось, — також сповнена небезпек. Нам потрібна інша можлива ситуація.

72 Що ж таке ця заздрість, ці жахливі спроби світової бідноти намацати своїми худими пальцями шлях до способу життя, знань і багатства, які ми накопичували на Заході століттями? То людська природа. Людська природа і є цією заздрістю, цим бажанням з одного боку утримати наявне, з іншого, — відібрати чуже. Коли натовп горлає перед посольством, коли ядучі плітки засмічують ефір, коли неправедно багатий стає ще егоїстичнішим, а по-дикунському бідний ще більше впадає в розпач, коли раса ненавидить расу, коли тисячі окремих інцидентів, здається, ось-ось розпалять останній великий конфлікт людини з людиною, може здатися, що заздрість — річ жахлива. Але я вірю — а це ситуація, де віра спершу важливіша, ніж розмірковування, — що велике здорове ядро суспільства побачить, чим є ця заздрість

насправді: великою силою, щоб зробити людство людянішим; ситуацією, яка допускає тільки одне розв'язання — відповідальність.

73 Те, що відбувалося з нами досі, нагадує вузьку протоку, непевний шлях, перехід, де потрібні мужність і розум. Мужність рухатись далі, а не старатись повернути назад, і розум користуватися розумом — не страхом, не ревністю, не заздрістю, а розумом. Ми повинні керувати кораблем з розумом і викидати вантажі за борт — адже багато від чого доведеться відмовитись — також з розумом.

74 Зараз ми там, де стояв Колумб; і дивився в море.

3

Немо

1 Я простежую всі ці тривоги назад аж до остаточної першопричини страждання — до немо.

2 Так само, як деспотичний, але спритний Цезар вчинив з Ґалліею, Фройд розділив людську душу на три частини або види активності: супер-еґо, яке намагається контролювати і пригнічувати інші дві частини, еґо, сфера усвідомлених бажань, та ід, темний хаос підсвідомих сил. За Фройдом, основна сила, яка потребує взаємодії і пояснює функції названих трьох частин душі, — це лібідо, сексуальне бажання, яке б'є джерелом або вивергається з підсвідомого; його використовує еґо і більш чи менш реґулює супер-еґо. Більшість психологів тепер визнає: незважаючи на те, що сексуальне бажання є важливим складником первинної сили, яка орієнтує і живить нашу поведінку воно не єдине. Інший дуже примітивний стимул — потреба безпеки.

3 Але я думаю, що кожна людська душа має четвертий елемент, який, користуючись словом, виділеним фройдівською термінологією, я

називаю немо. Під ним я розумію не тільки "ніхто", а також стан буття ніким — "ніхтовість" ("nobodiness"). Одне слово, як фізики тепер постулюють існування антиречовини, так само і ми мусимо припустити, що в людській душі існує анти-еґо — немо.

4 Якщо психологи не звертали на це поняття багато уваги, то, мабуть, тому, що воно, на відміну від інших двох справді примітивних стимулів, бажання сексу і безпеки (чи виживання), не існувало в людині віддавна. Бажання сексуального задоволення і безпеки не є навіть специфічно людськими, ними наділена майже вся жива матерія. Але немо — це специфічно людська психічна сила, похідна цивілізації, спілкування, виключно людської здатності порівнювати і вибудовувати гіпотези. Більше того: це сила негативна. Нас вона не приваблює, як у випадках з бажанням сексу і безпекою, а відштовхує. Супер-еґо, еґо та ід здаються, принаймні, цілком привабливими для індивідуального "я" і сприяють збереженню індивіда та виду Але немо — ворог у таборі.

5 Ми можемо уявити не тільки протилежні стани, наприклад, неіснування існуючої речі — ми можемо уявити і безліч проміжних станів. І наше немо одержує над нашою поведінкою таку владу, що ми віримо: якби не вади людського становища — чи суспільства, чи нашої освіти, чи економічного стану, — ми могли б стати такими, якими себе уявляємо. Одне слово, воно розростається у точному співвідношенні з нашим відчуттям і знанням загальної та особистісної нерівності.

6 Основні аспекти немо виправленню не підлягають. Я ніколи не зможу бути історичним Шекспіром чи історичною Клеопатрою; я ніколи не зможу бути якимось сучасним еквівалентом їх. Я ніколи не зможу жити вічно… І так далі. Я можу уявити себе чим завгодно, та я ним ніколи не буду, тому що я не можу існувати без фізичних та психологічних дефектів, виправити які не під силу ні мені самому, ні науці. Хоча з погляду логіки безглуздо називати стан нерівності неминучим, фактично саме так ми про нього думаємо. Це можна назвати постійним метафізичним відчуттям немо в кожному з нас.

7 Немо — це відчуття людиною своєї власної нікчемності і недовговічності, своєї відносності, своєї порівняності, своєї фактичної ніщовості (nothingness).

8 Усі серед нас невдахи: ми всі вмираємо.

9 Ніким не хоче бути ніхто. Всі наші дії почасти спрямовані на те, щоб заповнити чи замаскувати внутрішню порожнечу, яку ми відчуваємо.

10 Всім нам подобається, коли нас люблять або ненавидять; це ознака того, що нас пам'ятатимуть, що ми не "не існували". З цієї причини багато хто, неспроможний викликати любов, прагне викликати ненависть її теж пам'ятатимуть.

11 Індивідуальна річ проти цілого: моя малозначність перед лицем усього, що існувало, існує і буде існувати. Майже всі ми карлики і маємо комплекси та психологічні риси, характерні для карликів: відчуття неповноцінності з компенсуючими хитрістю і злобністю.

12 Ми маємо різні ідеї щодо того, з чого складається "хтось", але є очевидні загальноприйняті деталі. Необхідно зробити моє ім'я відомим; я повинен мати владу: фізичну, суспільну, інтелектуальну, мистецьку, політичну… але владу. Я повинен залишити по собі пам'ятники, мене мусять запам'ятати. Мною повинні милуватись, мені повинні заздрити, мене повинні ненавидіти, боятись, бажати. Одне слово, я повинен тривати, я повинен поширюватись і поза межі тіла та життя тіла.

13 Віра в загробне життя — до певної міри страусяча спроба обдурити немо.

14 Новий рай — це вхід після смерті в той світ незабутих мертвих, де продовжують блукати живі. Людина отримувала доступ до старого раю добрими ділами або божою милістю, але доступ до нового раю вона

отримує просто ділами — добрими чи поганими, — які запам'ятаються. В новому раю обранцями є люди відомі, найуславленіші, найвидатніші в своєму роді — в чому б це не виявлялося.

15 Два основні способи здобути перемогу над немо: я можу пристосуватись і я можу конфліктувати. Якщо я пристосовуюсь до суспільства, в якому живу, то використовую умовну символіку статусу, щоб довести, що я хтось. Одна уніформа засвідчує, що я щасливчик, інша приховує, що я невдаха. Привабливість уніформи ще й у тому, що вона ставить людину в ситуацію, в якій частину вини завжди можна звалити на групу. Уніформа урівнює всіх, хто її одягає: вони невдатливі усі разом. Якщо ж приходить успіх, всі вони поділяють його.

16 Я можу протидіяти своєму немо конфліктуючи, обираючи власний особливий стиль життя. Я вибудовую ретельно продуману унікальну persona, кидаю виклик масі. Я людина богеми, денді, аутсайдер, хіпі.

17 Сучасне мистецтво у значній мірі обумовпене тиском немо. Перед нами відчайдушні пошуки унікального стилю, от тільки занадто часто ці пошуки ведуться ціною змісту. Ґеній задовольняє обидві вимоги, але більшість менш обдарованих сучасних митців стали жертвою своєї власної "торгової марки". Цим пояснюється ненормальне множення в нашому столітті стилів і технік, а також згадане вельми характерне поєднання екзотичності подачі з банальністю теми. Колись митці збігались до центру, тепер вони розлітаються на периферію. Наслідком цього є наше нове рококо.

18 Це можна назвати позитивним шкідливим впливом немо на мистецтво, але є також негативний шкідливий вплив. Довкола кожного твору чи митця, яких відчули справді "творчими", виростають "джунглі" пастиша — це вбивання немо.

19 Все романтичне і постромантичне мистецтво переповнене страхом перед немо, втечею індивіда від будь-якої загрози його

індивідуальності. Спокій класичних статуй, класичної архітектури, класичної поезії, можливо, здається величним, але безмежно далеким; класичне мистецтво, якщо воно не Геніальне, здається нам прісним, блідим і одноманітно знеособленим.

20 В той же час велике мистецтво ніколи не було для більшості таким легкодоступним. Найкраще існує всюди. Чим меншими ми себе почуваємо, тим менша у нас здібність творити. Ось чому ми намагаємося втекти крізь поверхові нові стилі, поверхові нові манери, кидаючись до першого-ліпшого виходу, немов охоплені панікою діти в палаючому будинку.

21 Ми живемо у вік недовговічних товарів. До виробництва таких товарів причетна більшість із нас. Мало хто зараз виробляє речі, які проіснують довше наступних п'яти років, не кажучи вже про ціле життя. Ми — ланка у ланцюжку. Нас тиранить немо.

22 Коли населення зростає, люди, які, на перший погляд, перемогли немо, отримують визнання — цілком незалежно від їхньої людської вартості.

23 Освальд убив Президента Кеннеді, щоб убити свого справжнього ворога: власне немо. Він був людиною не сліпою до дійсності, а надчутливою до неї. До вбивства його привела саме така отруйлива несправедливість і певного суспільства, і всього процесу. Анархісти кінця дев'ятнадцятого століття раз по раз заявляли: вони вбивали, щоб дорівнятися до убитих. Один із них сказав: "Тепер мене пам'ятатимуть доти, доки і його."

24 З цієї ж причини німці дозволили Гітлеру панувати над ними. Раси і країни, подібно до індивідів, можуть втрачати відчуття власної важливості, значимості. Великий диктатор подібний до уніформи: всім, хто під його владою, він дає ілюзію, що немо переможене.

25 На менш згубному рівні ми бачимо це в масовому захопленні прославленими і успішливими: кінозірками, "особистостями", "знаменитостями", в популярності журнальних пліток, у культі фотопортретів красунь, дешевих біографій, у наслідуванні манер і стилів життя, які поширюються жіночими журналами. Ми бачимо його в тій увазі, якою щедро оточуємо кожну крикливу посередність, кожен успіх-одноденку. Не тільки Голлівуд розглядає кожну випущену ним річ як "велику": обманної величі хоче публіка.

26 Немо найсильніше у найрозвиненіших і найосвіченіших, найслабше — у найпримітивніших і неосвічених. Отже, зрозуміло, що його могутність може тільки зростати, і не лише з досягненням вищого загальноосвітнього рівня, а й зі збільшенням світового населення. Нудьга і заздрість також зростатимуть у тій мірі, в якій інформація ставатиме дедалі доступнішою, а умови для дозвілля — сприятливішими. Вступають у гру страшні ланцюгові реакції: чим більше індивідів, тим меншим індивідом почувається кожен із них; чим ясніше вони бачать несправедливість і нерівність, тим, здається, безпомічнішими стають; чим більше їм відомо, тим більш відомими вони хочуть стати; і чим більше вони хочуть стати відомими, тим менш вірогідно, що стануть.

27 Коли стає дедалі важче перемагати немо, притягуючи увагу зовнішнього світу, ми все більше звертаємось до маленького світу особистості, в якому живемо: до друзів, родичів, сусідів, колег". Якщо ми можемо перемогти немо тут, то це вже, принаймні, хоч щось; так виникає поширена одержимість споживацтвом, прагнення бути не гіршим від інших, доведення власної переваги, якою б абсурдною і скромною вона не була, в гольф-клубі, у знанні італійської кухні, у вирощуванні троянд. Так виникають і наша манія авантюр в усіх її формах, і навіть наше захоплення тим, що прекрасне саме по собі, як, наприклад, вища платня і здоровіші та освіченіші діти.

28 Але найбільш звичне укриття від немо — шлюб, родина, дім. Діти, наше продовження по крові, — то справжнє страхування життя. Проте у

цій ситуації немо здатне ввести в оману. Воно може примусити індивіда грати вдома ту роль, яку він — чи вона — не може грати на людях, а тільки в світі мрій. Потенційний диктатор стає домашнім диктатором: його запам'ятають у цьому помешканні. Воно може примусити батьків бути тиранами, а чоловіка чи жінку — невірними. Немає більш звичної втечі від немо, ніж в заборонену постіль.

29 У своєму загалі чоловіки й жінки живуть у ядушливому смоґу переконань, нав'язаних їм суспільством. Вони втрачають всю незалежність суджень і всю свободу дій. Вони дедалі більше бачать себе частинами машини, які обмежені спеціальними функціями, і не мають ні потреби, ні права в економічній структурі суспільства виконувати будь-яку іншу роль, крім своєї. Громадянські почуття атрофовані. Запобігати злочинам — справа поліції, а не ваша чи моя; керувати містом — справа члена міської ради, а не ваша чи моя; боротися за свої права — справа знедоленого, а не ваша чи моя. Отже, в містах живе дедалі більше людей, проте дедалі менше громадян. Те, що починалося в передмістях, сягає самого серця міста.

Політичне немо

30 Атрофія громадянських почуттів — один з найбільш вражаючих суспільних феноменів нашого віку. Людина — істота політична, і дана атрофія викликана тим фактом, що якого успіху ми не досягали б на інших ділянках боротьби з немо, в політичній машині майже всі ми — тільки безпомічні шестерні.

31 Ми зовсім не маємо політичної влади. Це не новий стан справ, а квазіекзистенціалістське усвідомлення того, що такий стан існує.

32 У світі, яким він є, демократія — право кожної здорової дорослої людини вільно голосувати за вільно обраного кандидата від вільно заснованої партії, яка вільно проводить свою політику, — найкраща система. Вона найкраща не тому, що з необхідністю встановлює

найкращий режим, а тому, що дає найбільшу свободу вибору істотам, для яких свобода вибору є найнагальнішою потребою. Ніякі виборці, якби їм дозволили вибирати, не виберуть одностайно один і той же генеральний політичний курс. Ця ключова політична реальність, заснована на факті, що ніде в світі немає економічної рівності, означає: режим, котрий стверджує, що правильний вибір генерального політичного курсу настільки ясний, що виборцям не потрібна і не повинна надаватися можливість голосувати за інший курс, небезпечний в плані національному та міжнародному; це справедливо навіть тоді, коли режим явно правий у своєму виборі політики. У плані національному він небезпечний головним чином тому, що небезпечний також у плані міжнародному.

33 Республіка Платона могла нав'язувати своїм громадянам людяність і шляхетність, але якраз це нав'язування того, що піддається вільному вираженню, тому, хто здатен його вільно виразити, одразу викликає напруження, а воно зводить нанівець теоретичну доброчесність нав'язаних заходів. Я можу розклеїти штучні квіти на дереві, яке не цвістиме, але й можу створити умови, в яких воно могло б зацвісти природно. Можливо, реальних квітів доведеться чекати довше, але справжні тільки вони.

34 Демократія старається, щоб право голосу отримали якомога більше людей: у цьому її рятівна сила; але чим ширше виборче право, чим більше зростає населення, тим в'їдливішою стає іронія.

35 Діє кілька дюжин, тоді як мільйони — недієздатні.

36 Те, що кожен має право голосу, є загальною Гарантією певного роду свободи, але саме по собі це нічого не значить. Мій голос ні на що не впливає, нічого не вирішує. Голосую я чи ні — несуттєво.

37 Я голосую тому, що не голосувати — значить відмовитись від права участі у виборах, а не тому, що голосування якось послаблює моє

відчуття того, що я пішак, і пішак дедалі менший у міру того, як зростає континґент виборців.

38 В кабіні для голосування освічений чоловік п'ятдесяти років рівний дівчині-продавцю, яка п'ятнадцятирічною закінчила школу і знає про реальні проблеми, за які голосує, не більше від папуги. Щоб задовольнити демократію, в кабіні для голосування вони повинні бути рівними; освічений п'ятдесятирічний чоловік, напевно, скаже це першим. Проте дана ситуація жорстока, іронічна і абсурдна. І хоч розумний чоловік — зовсім не те, що невіглас, кабіна для голосування стверджує протилежне.

39 Звичайний наслідок цієї необхідної, але непростимої нерівності; я не маю реального впливу на керівництво суспільством і країною, в якій живу; я робитиму для них те, що вони з допомогою закону примусять мене робити, але решта моїх сил і засобів буде підпорядкована приватним цілям. Це відчуття повної неучасті, стану пішака в руках шахістів, правителів і міністрів, здається паралеллю до космічної ситуації, і наше бачення її похмуро забарвлене баченням нашої фактично неіснуючої ролі в управлінні власною країною.

40 Мій голос — нікчемний клаптик паперу, кинутий у велику ріку; моє життя здається нікчемним атомом, загубленим у нескінченному потоці. Обурення стає прагматичним, егоцентризм — цілком логічним, а вираження політичних почуттів за допомогою протизаконних і небезпечних засобів — анархії, бунту, руйнування — неминучим.

41 Є тільки один практичний спосіб зменшити згаданий комплекс пішака — додати до звичайного визначення демократії (право всіх дорослих голосувати вільно) поправку: "і так часто, як випадає слушна нагода". Без сумніву, тепер ми можемо справитися з технічними та суспільними неув'язками частішого загального голосування з великих національних проблем, і в більшості країн Заходу ми можемо — чи могли б — забезпечити необхідні гарантії для вільної преси і неупередженої

служби інформації разом з досить високим загальноосвітнім рівнем, щоб це зрозуміти і оцінити.

42 Єдина група людей, які, без сумніву, відхилили б цю ідею, — самі політики, хоча вони дедалі більше звертають увагу на опитування, яке є формою неофіційного (і небезпечно придатного для маніпулювання) плебісциту їхні аргументи добре відомі — мінливість та емоційна природа громадської думки, неможливість урядувати без послідовності політичного курсу, необхідність при прийнятті рішень тримати в таємниці певні фактори і так далі. Ці аргументи не позбавлені певного резону Однак люди при владі ніколи не бувають зовсім незацікавленими в її збереженні. Скільки б вони не сперечалися зі своїми політичними опонентами, щодо правил гри за владу вони знайдуть спільну мову. Хто одержує владу, може всіма засобами боротись за те, щоб її зберегти.

43 Народ — це жінка до емансипації. Якщо в своїх рішеннях вона була непостійною та емоційною, то саме тому, що їй не дозволяли, від неї не очікували, для неї не створювали умов, щоб вона була іншою; як ця ситуація була небезпечною для суспільства, так і залишилась: повна неучасть в управлінні величезної більшості дорослих людей.

44 Система частішого голосування не дала б значного полегшення у нинішній скруті індивіда, яка є суто кількісною. Один голос ніколи не буде чогось важити. Але це перший крок до ситуації меншої ізоляції. Між тим, ми залишимося мільйонами недієздатних.

Необхідність немо

45 А проте немо, як ризик і як байдужість процесу до індивіда, для людини істотне. Це — вплив на неї знання того, що людина існує в нерівності. Воно є і пасивною боязню такого стану справ, і активним джерелом енергії, потрібної для виправлення становища.

46 Немо є еволюційною силою, необхідною так само, як і еґо. Еґо — це певність, це те, що я є; немо — це потенційна можливість, це те, чим я не є. Але замість того, щоб використати немо так, як би ми використали будь-яку іншу силу, ми самі дозволяємо, щоб воно жахало нас — подібно до того, як первісну людину жахала блискавка. Зойкаючи, ми тікаємо від цього таємничого привида в середині нашого міста, хоча справжній жах не в ньому самому а в нашому страху перед ним.

4

Відносність винагороди

1 Якщо ми дозволимо собі опинитись у пастці, затиснуті між нашою уявою і реальністю — між кращим світом, про який мріємо, і гіршим, в якому живемо, — то ми, мабуть, дійдемо висновку, що наше становище геть незадовільне; одна з наших традиційних компенсацій — зневага до всіх тих "нижчих" форм життя, відносно яких ми вважаємо своє щастя вищим. Людський світ може здаватися грубим і жорстоким, але, принаймні, для решти природи він ще гірший. Така розрада не витримує серйозної критики, бо тоді відкривається, що немає всесвіту ціною ризику здобутих привілеїв, у якому на сходинках щастя людина стоїть найвище, а є всесвіт, у якому — за єдиним винятком — панують таємнича рівновага і рівність між усіма формами живої матерії. Я називаю цю рівність в існуванні відносністю винагороди.

2 Її можна визначити так: "Відносність винагороди — це те, що на будь-якій стадії еволюції дозволяє будь-якому наділеному відчуттями створінню при нормальних умовах знаходити в існуванні таку порівняну насолоду, яку всі інші наділені відчуттями створіння знаходять у своєму власному чи будь-якому іншому часі." Ця рівність між усіма наділеними відчуттями формами життя — минулими чи сучасними, простими чи складними, з тривалістю життя в годину чи в десятки років — встановлюється двома факторами. Перший: всі вони здатні відчувати насолоду і біль; другий: жодна з них не здатна порівнювати свій

власний досвід насолоди і болю з досвідом будь-якого іншого створіння. Єдиний виняток із цього щасливого неусвідомлення — людина.

3 Але якщо людина — виняток, то тільки відносно свого власного часу, а не часів минулих чи майбутніх. Наявність "досконалих" і "недосконалих" стадій еволюції— це, з точки зору насолоди, похідної від буття, міраж. Нічим не виправдано твердження, ніби за нашого часу людство загалом щасливіше — чи нещасніше, — ніж за будь-якого іншого — минулого чи майбутнього. У нас немає жодного способу, щоб оцінити інтенсивність насолоди за інших часів, яку виявили чи ще виявлять в існуванні; очевидно, цілі джерела насолоди і види почуттів, подібно до цілих біологічних видів, можуть вимирати. Це позбавляє сенсу будь-який розрахунок на особливу абсолютну винагороду.

4 Наш світ може здаватись безпечнішим, інший здасться ризикованішим. Наш світ може здаватись пізнаванішим, інший — сповненим таємниць. Наш час не має жодної явної особливої переваги, яку б не могла врівноважити інша особлива перевага будь-якого іншого часу.

5 Все життя в кожний момент часу лежить паралельно. На шкалі щастя еволюція — горизонталь, а не вертикаль.

6 Усі собаки, колишні, теперішні і майбутні, щасливі однаково. Нам, людям, ясно, що це не так, але жоден собака цього не знає. Людина, отже, відлучена від сучасної відносності винагороди своєю свідомістю. Величезна цінність знань у тому, що вони дають змогу уявляти і, як наслідок, змогу порівнювати. "Золотий вік" — це вік до порівняння; якщо Сад Едему і Гріхопадіння існували, то це було тоді, коли людина не могла порівнювати і коли він цього навчився: ось що сталося між Буттям 3:6 і Буттям 3:7.

7 Усяка людина як об'єкт заздрості породжує двоякі сумніви. Чи справді вона щаслива за тих обставин, як мене запевняє уява? Чи був би

я таким же щасливим за тих самих обставин, як собі уявляю? Такі сумніви мали би послабити наслідки нерівності. Але капіталістичне уявлення, що умови щастя однакові для всіх, схиляє нас відкидати сумніви і в першому, і в другому разі.

8 Мільйонер купує розкішну яхту; службовець купує нове авто; робітник купує нову вудку; волоцюга добуває собі пару міцних черевиків. У капіталістичному суспільстві вважають аксіомою те, що волоцюга заздрить робітникові, той — службовцеві, а той мільйонерові. Прихильникам суспільства такого роду дуже поталанило, що ми не знаємо ні різних ґрадацій задоволення, ні становище кожного з нас відносно них. Але людина ще чіпляється за давню пам'ять про тваринну відносність компенсації. І хоча ми — якщо йдеться про задоволення, яке відчуваємо індивідуально, — можливо, від неї не так далеко, як намагається нас запевнити суспільство, де обожнюються гроші, — ми все ж таки досить далеко.

9 У людства, хоч воно і відлучене від відносності винагороди завдяки розвитку свідомості та уяви, є змога — завдяки тому ж розвитку — встановити свідому і раціональну сучасну відносність винагороди такого ж типу. Для нас відсутність відносності винагороди, нерівність, про яку ми знаємо, є головною причиною проґресу. Нам дозволено бачити, що ми не отримуємо однакової винагороди — скоріше навпаки. Але ми єдиний організм, який знає, терпить це знання і знаходить вихід.

10 Тваринам не вистачає того, що отримали ми, але ми втратили те, що вони мають досі. Нам слід любити їх не за риси, схожі з людськими, а за їхню невинність. З ними ми все ще в Саду Едему; з нами самими-Гріхопадіння відбувається щодня.

11 Нелюдські наділені душею форми життя схожі на бригаду будівельників в абсолютній темряві, неспроможних бачити ні власну роботу, ні роботу своїх товаришів. Але нам було дано світло, щоб бачити, тож одного разу ми побачили, що хтось має легшу і приємнішу від інших роботу, і тоді розпочався довгий вік заздрості. Але нині ми повільно

усвідомлюємо, мусимо усвідомлювати, що на доступ до рівного щастя заслуговуємо всі — навіть якщо ми його не отримаємо. Місія нашої ситуації ясна: в новому світлі ми повинні створити таку ж рівність, яку було дано в старій темряві.

12 У нас немає жодної ґарантії, що людство — не помилка еволюції, не її приречений побічний результат. В процесі ми можемо бути не більше, ніж експериментом, можливістю. Свідомість дала нам владу знищити себе точно так само, як і владу себе зберегти. Ніщо не показує ясніше, що бути людиною — не привілей, а недоречність щодо всього іншого, за винятком самих людей.

Щастя і заздрість

13 Ми вимірюємо кількість нерівності в особистому і суспільному житті поняттями щастя і заздрості. Обидва ці стани домінують над нашою поведінкою, і ми можемо простежити їхні витоки аж до найпримітивніших форм життя. Щастя — це володіння засобами виживання: "територією", "прихистком", парою для подружжя, їжею, ефективними засобами захисту від хижаків та паразитів і так далі; заздрість — це нестача згаданих речей. Одне слово, щастя — це безпека, але безпека, визначена переживанням небезпеки, яка є пасивним аспектом заздрості.

14 Щастя — це, по суті, бажання продовжувати життя таким, як воно є, а заздрість — бажання змінити його. З погляду еволюції, отже, щастя є головною перешкодою прогресу, а заздрість — головним його джерелом. Проте щастя певною мірою є доказом того, що було варто виживати дотепер, тоді як заздрість певною мірою є наміром виживати відтепер. Для еволюції необхідні обидва стани. Перший — це департамент пропаганди, який рекламує колишні і сьогоднішні досягнення уряду, другий — постійно діючий комітету справах критики.

15 Платонівське визначення справедливого суспільства мало на увазі такий різновид його, в якому кожен стає щасливим, залишаючись таким, яким він чи вона є, тобто суспільство без заздрості. В наших несправедливих суспільствах будь-яка політична і суспільна конфронтація — це конфронтація між партією щастя і партією заздрості; і всі наші теперішні біди походять від нашої нездатності думати про обидві партії інакше, ніж як про взаємно деструктивні протилежності, єдиним станом яких може бути стан агресії.

16 Щастя, по суті, є антисуспільним. Воно завжди передбачає порівняння, знання, що інші могли б, але не відчувають того особливого щастя, яке відчуваємо ми. Це правильно і щодо щастя особистого, і щодо щастя загальнонародного. Аудиторія театру, повний стадіон глядачів, навіть цілі нації щасливі тому, що є інші, яких немає поруч і які не щасливі у той же спосіб.

17 Щастя в тому, що воно відбувається зі мною, і щастя навіть найбіднішої людини — унікальне, їй у ньому можна тільки позаздрити. Воно належить і може належати тільки їй. Ми всі — Робінзони: ніхто не знає нашого щастя і нашого нещастя так, як ми самі.

18 Тому в природі щастя — створювати світ нерівності. Джерело щастя, доступне для всіх, стає подібним до жінки, доступної для всіх; дедалі менш вірогідно, що володіння нею може принести щастя. Знов і знов після революцій ми бачимо парадоксальне перетворення революційної élite на новий привілейований клас — привілейований передусім в отриманому ним доступі до насолод, у яких відмовили Більшості; і хоч тут можливий елемент наслідування, такі élites насправді є жертвою фундаментальної людської потреби в щасті й антисуспільної природи його.

19 Заздрісні люди припускаються характерного хибного силогізму: щастя приходить з привілеєм, привілей є злом, отже, щастя — це зло. Звідси беруть початок пуританство, таке характерне для ранніх стадій багатьох революцій, і заздалегідь приречені спроби стількох лівих

теоретиків виявити нові різновиди щастя в таких речах, як праця, жертва на користь суспільства, на благо держави. Ці спроби приречені не тому, що щастя не можна знайти у згаданих речах, а тому, що очікується, ніби кожен знайде його в тих самих джерелах. Державна, чи доктринальна, чи будь-яка інша загалом нав'язана форма щастя є суперечністю в термінах.

20 Таке нав'язане щастя — цілковите осквернення права вибрати те, що зробить когось щасливим, — в основі своїй є тоталітарним; це збочення заздрості, що витворює хибне зачароване коло заздрості, яка знищує щастя, яке знищує заздрість… аж поки людство не виробить-умовного рефлексу, наче тварини в лабораторному експерименті.

21 Істина в тому, що праві обидві партії: партія заздрості, коли твердить, що суспільство повинне передбачити рівний доступ до головних джерел щастя — справедливіших економічних умов тощо, — і партія щастя, коли твердить, що суспільство повинне дозволити індивіду максимальну свободу вирішувати, якими ці джерела будуть. І капіталізм, і комунізм не придатні ні для того, щоб поєднати в собі обидві ці істини, ні для встановлення суспільства, яке дасть рівний доступ до всіх джерел щастя.

22 Обидві політичні крайності уже ясно усвідомили, що стан заздрості дозволяє легше маніпулювати Більшістю. З погляду правих воно виправдовує застосування репресій, цензури і тиранії; з погляду лівих — революцію і бунт. Розгнівані натовпи виправдовують появу військових диктаторів; і vice versa.

23 Зло не в особистому щасті, а в особливому особистому привілеї, який витікає з несправедливого суспільного привілею. Велике зло капіталізму в тому, що при ньому у нас не тільки немає однакового доступу до джерел щастя, але створено світ, у якому головне джерело щастя — мати доступ до них. Не просто яблука в саду, які є об'єктом заздрості тих, кого не впускають: вони більше навіть заздрять самому праву увійти до саду. Вони прагнуть бути членами клубу з обмеженим

доступом якраз через те, що він доступний небагатьом, а не через можливості, які він надає.

24 Проте, в кращому випадку, капіталістичні суспільства — хоч вони спотворюють природу щастя і прив'язують його до економічних умов — відстоюють правильну концепцію щастя, тоді як комуністичні суспільства, в кращому випадку, відстоюють правильну концепцію заздрості. Велика цінність капіталістичної системи втому, що вона надає свободу наздоганяти щастя, яке співпадає з основною потребою людини, а велика цінність комуністичної системи в тому, що вона може допустити вираження заздрості засобами, які не зовсім деструктивні. Вона примушує багатіїв розділити те, що було б знищене, якби зовсім знищили багатих, адже навіть у найбільш легковажних і егоїстичних кастах та культурах є елемент добра: право бути щасливим вільно.

25 Наше завдання — відновити відносність винагороди, що існувала в нашому досвідомому минулому, відокремити достоїнства як заздрості, так і щастя, позбавити деструктивної агресії одне і деструктивного егоїзму інше й примусити їх взаємодіяти. Але над усе — добитися цього наукою, розумом і благодійністю, а не емоціями, кров'ю чи шантажем.

5

Творити добро

1 Залишається ще одна — і дуже важлива — проблема, яка викликає незадоволення становищем людини: свобода волі.

2 Тут ми в іншій Ситуації Парі: ми стоїмо перед проблемою, яку не можемо і ніколи не зможемо розв'язати, але щодо якої повинні дійти деяких висновків. Я мушу ставити або на те, що я не маю свободи волі і мої дії ніколи не бувають моїми власними, якими б незалежними не здавались, або на те, що я маю деяку свободу волі чи можу її досягти. Я можу, по-третє, не йти на парі і залишатись агностиком.

3 У багатьох відношеннях легше йти на парі на цих перегонах, ніж на тих, де протиставляють втручання і невтручання бога чи загробне життя і повне вмирання. Більшість релігій і правових кодексів допускають повну свободу волі, щоб зробити свої етичні і каральні системи дієвими; такий підхід більш простимий, хоч і не менш бездоказовий, ніж детерміністське зведення всієї людської поведінки до механічних взаємодій. "Листоноша втопився при повені" і "Листоноша був убитий злочинцем" можуть належати до одного розряду подій з погляду еволюції, але не з погляду значення для людського суспільства. Можна сказати, що конкретний убивця, коли натискав на гачок, не мав свободи вибору, але не можна казати, ніби у всіх людей у подібній ситуації не було б іншого вибору Можна сперечатись про ступінь свободи волі, яку має той чи інший індивід, але відмовляти в цьому всьому людству — значить вважати вирішеним велике спірне питання: чому всі ми не бандюги і чому здатні на незацікавлений вибір.

4 Врешті-решт може виявитись, що насправді ми, в деякому еволюційному чи біологічному сенсі, не маємо свободи волі. Весь наш "вільний" вибір урешті-решт може бути віднесений до умов, яких ми не контролюємо. Навіть якби можна було встановити протилежне — цілковиту свободу волі, — ми б усе одно були обмежені, оскільки для того, щоб бути зовсім вільними, необхідне абсолютно вільне поле вибору так само, як і свобода в ньому вибирати. Фактично ми обмежені тими способами дій, які для нас доступні, зрозумілі і здійсненні. Я не можу вибирати, бути мені жінкою чи ні, тому що я чоловік; і так далі. Проте залишається фактом, що всі ми переживаємо ситуації, в яких відчуваємо (і важливіше, що це може відчути зовнішній спостерігач), що вибираємо вільно. Ми — напевно, майже безсумнівно — машини, але машини настільки складні, що у них розвинулась відносна свобода вибору. Ми у в'язничній камері, але вона порівняно простора або ж її можна розширити; всередині ми можемо стати відносно вільними.

5 Можливі ситуації і смисли, в яких Евклідова геометрія не підтверджується, але для звичайних цілей досить того, що вона здається правильною — і "працює" — у звичайних ситуаціях.

6 Шахи допускають свободу перестановок у межах встановлених правил і визначених ходів. Через те, що шахіст не може ходити абсолютно так, як йому заманеться, — чи то з огляду на правила, чи з огляду на жорсткі вимоги окремої партії— він що, не має ніякої свободи ходів? Правила окремої шахової партії, яку я граю з існуванням, відмінні від правил вашої чи будь-якої іншої партії; єдина схожість у тому, що кожна з наших окремих партій завжди має правила. Успадковані і набуті здібності, притаманні саме мені, — це правила гри, а ситуація, в якій я перебуваю кожної миті, — ситуація гри. Моя свобода — у виборі дій і здатності діяти, які задаються правилами і ситуацією в партії.

7 Як це, зрештою, не парадоксально, але ми отримуємо свободу волі завдяки життю в суспільстві. Остаточне рішення комітету, яке для деяких індивідуальних членів може й не бути рішенням, прийнятим "зі своєї власної вільної волі", найнаочніше репрезентує свободу людської волі взагалі перед лицем явно детермінуючої біологічної системи. В цьому, певно, найглибша психологічна привабливість суспільства для індивіда; хоча легше зрозуміти того індивіда в кожному з нас, який схильний вважати думки та переконання інших людей у деякому смислі ворожими і обмежуючими, глибший розум у кожному усвідомлює, що якраз із цього конфлікту починається більша загальна свобода — і в ній, врешті-решт, кожен отримує свою частку.

"Безпричинні дії"

8 Вважається, що відома категорія дій — "безпричинні дії", або несподівані рішення без розумної мотивації, — є доказом абсолютної свободи волі. Але все, що вони доводять, то це зневагу до умовностей. Вони починаються з єресі, ніби всі обмеження аналогічні тюремному ув'язненню — так наче будь-яка відома нам річ, від мезона і до космосу, що піддається спостереженню не є обмеженою.

9 Якби я кинув тухлим яйцем в архієпископа Кентерберійського, то міг би довести, що зневажаю умовності, але нічого не довів би відносно свободи волі. Світ ірраціональних дій не став би абсолютно вільним

світом, бо для людських істот анархія є свободою тільки тоді коли кожен прагне анархії.

10 У світі, де індивід витісняється з існування — або ж відчуває, що це робиться, — тільки природньо, що безпричинні дії набувають певної привабливості. Але це обвинувальний висновок існуючому світові, а не виправдання безпричинних дій і не доказ вільної волі.

Призначення відносної свободи

11 Якщо ми вільні тільки відносно то повинно бути так, що ми розвиватимемо більшу відносну свободу. Цю свободу мають отримати як індивід протягом свого власного життя, так і весь вид упродовж тривалої історії.

12 Очевидно, що її отримають за допомогою більшого розуму і більших знань — і про самих себе, і про життя. З погляду суспільної практики це вимагає вищого загальноосвітнього рівня та іншої освіти, але понад усе — соціальної рівності. Свобода волі строго пов'язана зі свободою умов життя.

Неможливість запроваджувати добро

13 Оскільки важливо, щоб нам не вдавалось творити зло, необхідно, щоб іноді не вдавалось і творити добро. Воля — сила позаморальна, як і електрика: вона може вбивати і може нам служити. Невдача у запровадженні являє собою необхідну систему безпеки, щось на зразок плавкого запобіжника в електричній мережі.

14 Навіть якби ми могли запровадити більшість із того, на що спрямована наша воля, світ не став би кращим, оскільки зрослі можливості здійснювати вольові дії стосувались би і добрих, і поганих учинків. Отже, сказати, що ми бажали б запровадити те, чого хочемо,

означає сказати, що нам потрібно краще підготуватися розрізняти, що є добро і що є зло, а не просто хотіти і запроваджувати.

15 Тварини мають сильну волю; вони намагаються здійснити все, чого б тільки захотіли. Вони нездатні не діяти так, як хочуть. На цьому ми їх і ловимо. Слабкість волі змащує і зберігає машину людського суспільства.

16 Але прикрість для нас у тому що ми нездатні запровадити добро, якого хочемо вільно. У мене в кишені є шилінґ для урни з благодійними пожертвами, але я її обминаю. Є шість головних причин такої неспроможності.

17 Перша походить від фаталістської віри, що у нас немає свободи вибору волі щодо тієї чи іншої дії, і тому ми здійснюємо — якщо здійснюємо — те, що для нас вибрано. Наш вибір — ілюзія, наші дії — пуста трата енергії. Робити чи не робити… а, не все одно?

18 Друга причина неспроможності запроваджувати добро походить від суперечливості намірів. Великий розум веде до розмаїття зацікавлень і загостреної здатності передбачати наслідки будь-якої дії. Воля блукає в лабіринті гіпотез.

19 Всі розгалуження мріють про перехрестя; в атомах, як і в людях, ускладнення викликає втрату енергії. Впродовж усієї історії інтелігенцію зневажали за її слабкість у діях. Але тільки у світі, де б великий розум був синонімом високої моралі, можна було б бажати, щоб найрозумніші були наймогутнішими.

20 Третя причина неспроможності запроваджувати добро походить від нашої здатності уявляти здійснене. З досвіду ми знаємо, що речі рідко виявляються такими приємними, якими, за нашими уявленнями, мали б вийти; уявний ідеальний результат може так заволодіти нашими

думками, що ми побоюватимемось ризикувати, аби не розчаруватись у дійсності,

21 Я ніби вже діяв перед тим, як діяти. Казати, що ви вірите в справу — це, мабуть, (за винятком того, коли треба дотримуватись даного слова) просто виправдання, щоб не робити її. Тому що добро — це дія, а не намір діяти.

22 Перед тим, як здійснитися, будь-яка дія, що потребує свідомого зусилля волі (тобто яка не є вимушеною чи інстинктивною), образно кажучи, схожа на сплячу принцесу. Вона лежить посеред зачарованого лісу потенційних можливостей. Реальне здійснення загрожує знищити тоді все, що могло бути створене іншими діями. Тут криється паралель із ситуацією сексу: більша насолода — розтягувати час до еякуляції. Приємно бути скупим сьогодні, тому що будеш щедрим завтра.

23 Четверта причина неспроможності запроваджувати добро походить від бажання довести самим собі бездіяльністю, що ми можемо вибирати: діяти чи ні. Не діяти означає діяти. Я є тим, чого я не роблю, так само як і тим, що я роблю. Відмова від дії часто є еквівалентом безпричинної дії. Основний мотив її — довести, що я вільний.

24 П'ята причина неспроможності запроваджувати полягає в тому що задумана дія настільки незначна відносно кінцевої мети, що здається позбавленою будь-якого сенсу. Вона поміж тих жалюгідних потуг — на кшталт пересипання по піщинці Сахари чи вичерпування ложкою Атлантики, — через які так багато добрих намірів розчиняється в повітрі.

25 Шоста причина неспроможності запроваджувати добро стосується дій, спрямованих проти чого-небудь. Уданому випадку дії може перешкодити механізм підтримки-від-протилежного.

Підтримка-від-протилежного

26 Якщо мене сильно вабить якийсь моральний, естетичний чи суспільно-політичний полюс, я ненавидітиму і, мабуть, прагнутиму пригнічувати полюс протилежний. Але я знатиму також, що полюс, під позитивним впливом якого я живу, надто залежить у своїй силі від полюса протилежного; навіть більше: від того, що мене вабить, я отримую насолоду. Нерідко в цьому випадку моя протидія волі протилежного знаку матиме своєрідний характер. Я називаю такий різновид протидії підтримкою-від-протилежного.

27 Я можу чинити сильний фізичний опір певним ідеям чи суспільним тенденціям. Але насильство породжує насильство, сила породжує силу, винахідливість породжує винахідливість. За насильницьким переслідуванням нерідко приховується бажання, аби вижило достатньо переслідуваних для того, щоб вчинити ще більше насильство. Мисливці на лисиць бережуть лисиць. Найзавзятіші з них дбають про збереження своєї розваги найбільш завзято.

28 Насильство посилює протидію, несамовитість її гартує. Запальна суперечка з ким-небудь розпалює також опонента.

29 Ігри були вигадані як різновид perpetuum mobile, як вічне сховище людської енергії. Всі великі ігри — звірині лови, мисливство, рибальство, ігри з м'ячем, шахи, карти, кості — допускають нескінченну кількість перестановок. Велика гра є надійним джерелом енергії, і якраз його невичерпності підтримувач протилежності шукає в супротивнику. Англосаксонська етика спортивності і чесної гри, яка розвивалася з амурно-куртуазних (amour courtois) уявлень лицарства, вельми шанує принцип підтримки-від-протилежного.

30 Чисто емоційна протидія — це бумеранг; він завжди повернеться назад, і не просто задля того, щоб завмерти в спокої. Будь-яка протидія, яка може бути підхоплена, використана і повернута супротивником назад, є не протидією, а підтримкою-від-протилежного.

31 Найпоширеніший спосіб підтримки-від-протилежного — через замасковану терпимість. Це загальна природжена слабкість великого розуму. Я виявляю бездіяльну ворожість до протилежного полюса; загалом вона має такий невизначений і загальний характер, що здається: яким би діяльним я не був, я не можу вплинути на ситуацію в цілому.

32 Той, хто ховає свою терпимість під маскою, знає, що річ, якій він протистоїть, необхідна для його благополуччя. Він може — і, як правило, так і робить — задовольнитись вираженням своєї протидії на словах, але рідко робить будь-які конструктивні супротивні дії. Дуже часто він зневажатиме людей, які активно роблять своє діло і публічно борються з тим, чому він протистоїть. Він казатиме, що такі люди переслідують особисті цілі — їм подобається збудження, яке дають дії, вони від народження екстраверти — і що сам він бачить надто глибоко, надто далеко. Йому відома марнота — або поверховість, або ілюзорність — активної протидії. Це найвідчутніша, найпоширеніша і найулюбленіша форма безнадійності у наш вік.

33 Найзначніші мистецькі образи нашого століття — якраз ті, що найкраще виражають цей свідомий смисл чи факт інтелектуального безвілля: святий, що впав у гріх, слабка людина; а також ті, що виражають їхні могутні протилежності: люди дії, діячі. Згадайте героя вестерна, характери у Беккета і Ґріна, Гемінґвея і Мальро.

34 Дон Кіхоти із сучасної Ламанчі обмануті міфом, ніби протидія повинна означати бажання руйнувати і ніби бути нездатним до руйнування — трагедія.

35 Всяка протидія має два мотиви, причому обидва — непривабливі. Один є, правильно чи ні, волею пригнічувати будь-яку протидію; другий, правильно чи ні, — волею продовжувати її.

Перш, ніж протидіяти, необхідно визначити, яку роль відіграють обидва мотиви.

36 Існує більше видів лицемірства, аніж тільки свідоме лицемірство. Всяке протиставлення є вказівкою на протиставлене. Погляньте, яким привабливим християнство зробило гріх. Найкраща опозиція завжди наукова, логічна, раціональна. І чим неспростовніші її докази, тим краще.

37 Психічно хвору людину не виліковують, а роблять менш ненормальною, пояснюючи їй суперечності її власної природи. Вона починає туманно розрізняти, як можна оволодіти тими силами, що оволодівають нею. Зрозуміти означає не тільки вибачити, а й контролювати.

38 Перш, ніж протидіяти, поставте такі питання:

До якої міри я отримую задоволення від протидії?

Якби я міг одним ударом знищити все, що мені протистоїть, то чи став би його завдавати?

Моє протистояння буде послаблювати чи посилювати те, що мені протистоїть?

Наскільки ефективною може виявитись запропонована мною форма протидії. Це лише позування чи щось справжнє?

До якої міри вона спричинена винятково бажанням, щоб мною захоплювались — або принаймні не зневажали — ті, ким захоплююсь я?

Чи існує що-небудь іще, чому я міг би протидіяти з більшою користю?

39 Протидіяти — "мій обов'язок"; якщо я раз допустив, що моя протидія справді дає мені насолоду…

40 Сльози, виплакані на могилах ворогів, часто особливо щирі: ми плачемо над власною, тепер уже безпритульною, силою.

41 Багато опозиційних рухів є лише Наскоками Легкої Кавалерії. І симптоматично, що ми більше радіємо з їхніх невдач, аніж обурюємося їхньою безрезультатністю і завданими збитками.

Добро дорівнює злу

42 Останній відчайдушний арґумент, який іноді висувають проти того, щоб робити добрі діла: всі дії, спрямовані чи то на добре, чи на зле, з плином часу переплітаються так тісно, що врешті-решт відносно "добре" і "зле" в них повністю зникає. І зло, і добро гинуть — або ж перетворюються.

43 Всі ми знаємо, що зло для одних може породжувати добро для інших. Але перескакувати від того, що може бути справедливим щодо цілого чи щодо будь-якої даної дії, розглянутої історично, до теорії, за якою індивіду можна пробачити будь-яку моральну зацікавленість у його діях, — значить робити хибний висновок, ніби все, що справедливе щодо дії, повинно бути справедливим і щодо виконавця. Зрештою, людина повинна робити добро для свого власного блага і для блага свого суспільства, а не заради самого добра чи заради самих дій.

44 Якщо добро зрештою губиться у злі, а зло — в добрі, то це повинно забезпечувати виживання матерії, а не людства.

45 Всі наші судження про те, що правильне, а що неправильне, і абсолютно, і з еволюційного погляду позбавлені смислу. Але ми подібні до суддів, які вимушені судити. Наше призначення — судити, вибирати між добром і злом. Якщо ми відмовляємось так чинити, то перестаємо

бути людськими істотами і повертаємось до нашого первісного стану, до буття матерії. Навіть, у гіршому випадку, щонайгірші з нас усе одно є чимось більшим, ніж просто кількома десятками кілограмів покірних молекул.

Чому так мало добра?

46 Навіть, посилаючись на викладені причини, на те, що неспроможність запроваджувати добро часто викликана або тим, що важко визначити, яка із кількох можливих ліній поведінки є найкращою, або ж щирою нездатністю бачити будь-яку необхідність у тому, щоб діяти (давня єресь квієтизму), — ми усвідомлюємо, що не робим усього того добра, яке могли б. Якими б ми не були тупими, є прості ситуації, в яких можна ясно побачити хороший спосіб дій, проте ми від нього ухиляємось; якими б ми не були еґоїстами, є хороші лінії поведінки, які не вимагають жертовності, а проте ми від них ухиляємось.

47 Протягом останніх двох з половиною тисячоліть майже кожний великий мислитель, кожний великий святий, кожний великий митець захищав, уособлював і прославляв — чи принаймні мав на думці — благородство і перевагу добрих справ як основи справедливого суспільства. Очевидно, що їхню суспільну чи біологічну цінність не можна піддавати сумніву. Отже, може здатися, ніби великі були неправі, а більшість звичайних людей осягнули спотворену, але глибшу істину: краще взагалі нічого не робити, ніж робити добро взагалі.

48 Я вважаю, що ця дивна, ірраціональна апатія значною мірою викликана породженими релігією міфами про те, що, творячи добро, ми повинні отримати блаженство — якщо загробне життя існує, то вічне блаженство — і що, таким чином, хороша людина щасливіша, ніж погана. Світ довкола нас сповнений доказів, що насправді це — міфи: часто хороші люди щасливі набагато менш, ніж погані, і добрі діла дуже часто не приносять нічого, крім страждань. Людина, вічний шукач першопричини, є також вічним шукачем нагороди. Вона відчуває, що повинна бути якась додаткова винагорода — дещо більше, ніж спокійна

совість і відчуття власної правоти, — за те, що вона робить добро. Висновок напрошується сам: якщо робити добро, то це повинно приносити (і тому спершу пообіцяти) насолоду. Раз цього не сталося, значить, угода була невдалою.

49 Є два очевидні "види" насолоди. Один ми можемо назвати задуманим, коли події, що приносять насолоду, — побачення з коханою, відвідання концерту — заплановані і передбачені. Другий і набагато важливіший різновид — випадкова насолода, яка приходить неочікувано: не тільки раптова зустріч із давнім другом, несподівана краса якогось зазвичай банального краєвиду, але й усі ті елементи в активному намірі мати насолоду, які не були точно передбачені. Фактично коли ми плануємо задуману насолоду, то завжди підсвідомо припускаємо, що отримаємо вільну премію — випадкову насолоду. Наш підхід — це підхід мандрівника: у тій мірі, в якій його подорож запланована і має певні ціпі, він отримуватиме насолоду задуману, але очікуватиме на дуже велике задоволення випадкового різновиду як у тому, що він передбачав, так і в тому, що трапиться випадково. Так ми підстраховуємо свої ставки — якщо заплановані насолоди пропадають, залишаються ще несподівані, і моє чегза.

50 В обох видах насолоди найбільше вражає те, що вони дуже залежать від випадку. Дівчина, мабуть, давно збиралась вийти заміж. Та коли весілля нарешті відбувається, коли воно уже в розпалі, виникає відчуття щасливого випадку Не сталось нічого, хоч могло статися багато чого, аби йому перешкодити. Можливо, тоді вона згадає першу несподівану зустріч із тим, хто став її чоловіком; основний елемент — випадковість — домінує. Одне слово, все обумовлено так, щоб ми вважали насолоду обох видів у значній мірі наслідком випадку. Скоріше не ми шукаємо випадку а він шукає нас.

51 Але щойно ми починаємо розглядати насолоду як вид вдалого парі і затим очікуємо такого ж роду насолоди від морального вибору і вчинків, як потрапляємо в халепу. Атмосфера випадковості, яка переповнює один світ, заражає інший. Законами насолоди керує

випадок — тож дозвольте йому, кажемо ми, керувати законами, за якими твориться добро. Гірш того: ми прийдемо до очевидного висновку, що тільки добрі вчинки, які обіцяють насолоду, варті, щоб їх робити. Насолоду можна отримати від поваги публіки, від особистої вдячності, від власного інтересу (сподівання на добро у відповідь), від надій на приємне загробне життя, від того, що ми позбуваємося почуття вини, якщо таке почуття було "закладене" культурним оточенням. Але щоразу ця спонука, якою б вона історично необхідною чи, з погляду прагматика, виправданою не була, створює цілком невідповідний клімат навколо нашого наміру робити щось хороше.

52 Робити добро заради деякої публічної відзнаки ще не означає робити добро: це означає робити дещо інше заради публічної відзнаки.

Те, що при цьому також робиться добро, є, здавалося б, його виправданням, але це, як я покажу далі, небезпечне виправдання.

53 Є ще третій, менш очевидний "вид" насолоди, з яким звичайно ми ідею насолоди не пов'язуємо, хоча її саму відчуваємо. Його можна назвати функціональним; це насолода, яку ми отримуємо від усіх тих видів діяльності, які істотні для нашого буття, — їда, виділення, дихання і, врешті-решт, існування. В певному розумінні це єдині насолоди, від яких ми не можемо відмовитись. Якщо ми їх дуже чітко не розрізняємо, то лише тому, що вони приховані двома іншими набагатоусвідомленішими (складнішими видами. Якщо я вибираю те, що їм, то відчуваю насолоду задуману; якщо від того, що їм, я отримую більше задоволення, ніж сподівався, то відчуваю насолоду випадкову, але за ними схована функціональна насолода від їди, тому що їсти — значить продовжувати існування. За термінологією Юнґа, цей третій вид — архетипний, і я думаю, що нашу мотивацію добрих справ ми повинні виводити з нього. З погляду функцій тіла нам слід здійснювати випорожнення добра — не еякуляцію його.

54 У нас ніколи не буває надмірностей у природних функціях тіла. Ми не сподіваємось на зовнішню винагороду за їх виконання, оскільки

знаємо, що винагорода полягає у самому виконанні. Невиконання означає хворобу або смерть, так само як невиконання добрих діл врешті-решт означає смерть суспільства. Милосердя, доброта до інших, дії, спрямовані проти несправедливості і нерівності, повинні бути актами гігієни, а не насолоди.

55 З чого ж тоді складається таке функціональне "здоров'я"? Найважливіший елемент його такий: добре діло {тут з "доброго діла" я виключаю всі ті дії, чий справжній мотив — завоювати повагу публіки) — це найпереконливіший із можливих доказ того, що ми володіємо відносною свободою волі. Навіть коли він не включає в себе дію на шкоду самому собі, добрий вчинок вимагає, щоб не було корисливості, або, навпаки, зайвої (з погляду наших біологічних потреб) енергії. Це дія проти інерції, проти того, що інакше детермінувалося б інерцією чи природним процесом. В певному розумінні це божественний акт в старому розумінні божественного: тобто це втручання вільної волі в матерію, обмежену лише своєю матеріальністю.

56 Всі наші поняття Бога — це поняття наших власних потенційних можливостей. Милосердя і співчуття, які стали універсальними атрибутами найвитонченіших — попри різні зовнішні маски — подібних понять Бога, є тими властивостями, які ми намагаємось утвердити в собі. Вони ніякого стосунку не мають до будь-якої зовнішньої "абсолютної" реальності — це відображення наших надій.

57 У звичайному житті нам нелегко відокремити корисливі мотиви від "гігієнічних", які я пропоную. Але гігієнічний мотив завжди можна використати для оцінювання інших. Він служить критерієм для них — особливо з тієї сумнозвісної категорії, коли дія виконавцеві здається добром, але за своїми наслідками це явне зло. Звичайно, були й інквізитори, і протестантські переслідувачі відьом, можливо, були і нацисти, що винищували цілі етноси, які щиро і безкорисливо вірили в те, що творять добро. Але як їх не виправдовуй, всіма ними рухала неправедна винагорода за їхні "добрі" справи. Вони чекали кращого, світу, який мав настати для них самих і їхніх одновірців, але не для

єретиків, відьом чи євреїв, яких знищували. Вони діяли не заради більшої свободи, а заради більшої насолоди.

58 Свобода волі у світі без свободи подібна до риби у світі без води. Вона не може існувати, тому що не може знайти собі застосування. Найбільший недолік політичної тиранії завжди був у тому, що тиран вільний, тоді як його підлеглі поневолені; але він поневолений своїм власним поневоленням, його тиранить власна тиранія. Він не має свободи діяти так, як хоче, бо його бажання визначено — і загалом дуже вузько — виключно вимогами підтримання тиранії. Ця політична істина справедлива і на рівні особистому. Якщо мета доброго вчинку не в тому, щоб остаточно встановити більше свободи {а отже, більше справедливості і рівності) для всіх, то почасти він буде злом не тільки щодо об'єкта дії, а й щодо виконавця, оскільки погані аспекти вчинку обмежать його власну свободу. З погляду функціональної насолоди це схоже на невидалену з організму їжу, поживність якої дедалі більше нейтралізуватиметься шкодою, якої вона завдаватиме, коли шкідливі сполуки не виводити.

59 За останні дві сотні років з особистою та громадською гігієною стало набагато ліпше; це великою мірою було досягнуто тим, що людей переконали: наслідки бруду й апатії перед лицем хвороби — то не божественні акти, а превентивні акти природи; не просто страждання за певних обставин, а механізми життя, які піддаються контролю.

60 Ми пройшли першу, фізичну фазу гігієнічної революції; пора виходити на барикади задля другої революції — ментальної. Не творити добро тоді, коли ви могли б із користю це робити, — не просто аморально; це все одно, що розгулювати з лайном на руках.

6

Напруженнєва природа людської реальності

1 Оскільки ми здатні думати, уявляти і припускати, ментально ми існуємо в світі протистоянь, протилежностей, заперечень. Можлива певна абсолютна реальність, на дану не схожа. Можливі інші відносні реальності. Але та реальність, яку населяють люди, має характер напруженнєвий, або полюсний.

2 Все, що існує, і все, що можна уявити існуючим, є полюсом. Всі почуття, ідеї, думки — це полюси, і кожен з них має контрполюси.

3 Існують контрполюси двох категорій. Перша — це ніщо, неіснування полюса. Друга — будь-що, що заперечує, руйнує, ослаблює його, протистоїть йому або ж від нього відштовхується.

4 Очевидний контрполюс ідеї — протилежна ідея: Земля кругла; Земля не кругла. Але все інше, що стоїть між моєю думкою та її постійною зосередженістю на ідеї (Земля кругла), — теж контрполюс. На перший погляд, найнебезпечніший ворог ідеї як полюса — протилежна ідея (Земля не кругла), але всі ті додаткові контрполюси (інші турботи, інші події, інші вкрай невідкладні справи, інші ідеї), які відвертають думки від ідеї як полюса, загрожують їй набагато більше; оскільки вони не сигналізують про неї, а заглушають її, фактично вони зводять її нінащо. Таким чином, протилежна ідея парадоксальним чином сиґналізує про ту ідею, якій нібито протистоїть найсильніше, і підтримує її.

5 Навіть коли протилежні твердження безглузді чи очевидно помилкові, вони дарують життя і смисл твердженням, яким протистоять. Саме так не-існування — в людському розумінні існування — "Бога" дає життя і смисл усьому, що існує.

6 Своє перше і найбезпосередніше уявлення про цю полюсність ми отримуємо з досвіду власного "я" — тіла і затим свідомості.

Контрполюси "я"

7 Я створений таким чином, що постійно усвідомлюю речі як інше. В певному сенсі для мене всі вони — контрполюси. Екзистенціаліст сартрівського штибу сказав би: вони оточують мене, вони тиранять мене, вони посягають на мою особистість. Але вони визначають мене, вони кажуть мені, хто я, і якщо мені цього не кажуть, я не знаю, хто я. Я усвідомлюю також, що всі інші об'єкти перебувають у точно такому ж становищі, як моє: малесенький полюс у безберегому океані контрполюсів, я безмежно ізольований, але моє становище безліч разів повторене.

8 Всі частини мого тіла є об'єктами, зовнішніми щодо мене: мої руки, мій язик, органи травлення. Контрполюси — це і слова, які я вимовляю. Немає розумової діяльності, від якої я не можу відступити і стати щодо неї контрполюсом.

Отже, я — це сплетіння контрполюсів. Моє тіло, мої думки, мої слова — це сад, кімнати і обстановка мого будинку Без сумніву, вони здаються мені більш моїми, ніж ваші сад і кімната, де ви у даний момент читаєте, але аналіз моменту підказує мені, що вони не мої в будь-якому загальному чи науковому значенні. Вони мої за штучно створеними законами, за алогічними (чи біологічними) емоціями. Мій сад — це якраз та сукупність трави, землі, рослин, дерев, якою я володію згідно із законом і втішаюся за життя, але ж він не мій. Ніщо, навіть те, що я називаю своїм "я", не є моїм: індивідуальність і контрполюсність відокремлюють мене від усього.

9 Я бачу ці дивні знаряддя, мої кисті, на кінці моїх рук; я бачу ці дивні знаряддя, мої руки, що звисають від моїх пліч; я бачу ці дивні знаряддя, мої плечі, що заокруглюються від моєї шиї; я бачу це дивне знаряддя, мою шию, що несе мою голову; я бачу це дивне знаряддя, мою голову, що містить мій мозок; я бачу це дивне знаряддя, мій мозок, який бачить себе, і називає себе знаряддям, і намагається віднайти в собі річ, а не знаряддя, яке є знаряддям ще для чогось.

10 Тоді де остаточний полюс? Де оте "я", яке дозволяє мені це описувати? Яке стверджує: все, і в мені, і поза мною, — інше? Відверто кажучи, воно не більше, ніж запис феноменів, безбарвний механізм, який відрізняється від інших таких самих механізмів тільки своїм місцем у просторі і часі. Врешті-решт, "я" — просто спільний для всієї людської ментальності стан.

11 Опис, який ми зазвичай робимо, такий: "Я усвідомлюю той подразник, який з'явився в моєму мозку." Але точніше буде сказати: "Цей подразник подразнював, і подразнення відбувалося в тій особливій сфері переживання, в якій існує відзеркалювач подразника — той, хто це заявляє." Саме таким зручним географічним описом, а не абсолютною сутністю, і є "я".

12 Отже, полюс "я" — не що інше, як сума відбитих (і пригаданих) подразнень у цій сфері. Якби не було подразнень, не було б ніякого "дзеркала", ніякого "я". Одне слово, "я" встановлюється контр-полюсами, без них воно — ніщо.

13 Є, одначе, сенс, за яким кожний контрполюс має здаватись ворожим "привиду", названому "я", який встановлений всіма іншими контрполюсами. Контрполюс, діаметрально протилежний до "я існую", — "мене не існує". Як це не парадоксально, але він не найбільш ворожий, оскільки моя смерть (як нагадує надгробок) принаймні сиґналізує про моє існування. Те, як ми зазвичай думаємо про свою смерть, не є нездоровим; навпаки — це один із найпростіших способів переконатися, що ми живі. Але контрполюси, зовнішні щодо мого тіла, мого найближчого оточення і моєї власності, своєю дією всі пригнічують мене. Вони відвертають від мене мою (та й чужу) увагу. Вони применшують мене.

І таким чином вони викликають моє власне відчуття немо.

14 Свідомо або підсвідомо ми вимагаємо від контрполюса лише того, щоб він певним чином сиґналізував про наше існування і підтверджував це; тому що він наш по праву, тому що він нас або любить, або ненавидить, або потребує, або визнає; тому що ми можемо ідентифікувати себе або завдяки йому, або, через процес підтримки-від-протилежного, всупереч йому. Чим глибше в самій серцевині своєї істоти ми усвідомлюємо ніщо — те ніщо, яке маскуємо, кажучи про "я", — тим наполегливіше шукаємо в контрполюсах згадані еґо-віддзеркалюючі (чи немо-руйнівні) властивості, з-поміж яких можемо вибирати, чим обставити своє життя.

15 Між усіма контрполюсами — як тими, які можемо вибирати, так і тими, які не можемо, — і полюсом "я" існує зв'язок; та оскільки контрполюси самі по собі є полюсами і мають власні контрполюси ("я" — один із них), становище полюса "я" в чомусь аналогічне складному перетягуванню каната. Уявімо безліч команд, всі канати яких зв'язані вузлом посередині; вони мають різну силу, одні зв'язані прямо, інші впливають опосередковано, але більшість їх — діаметрально протилежні. Цей центральний вузол — "я", і різноманітні сили, які натягують його, створюють стан напруження.

Напруження

16 Напруження — це дія на індивіда суперечливих почуттів, ідей, бажань і подій. Іноді перетягування каната спрямоване в один бік, у тому смислі, що індивід цілком ясно знатиме, якій "стороні" він бажає перемоги. В більшості політичних і суспільних контекстів так і буває. Юдофоба не вабить просемітизм, а пацифіста — збройна інтервенція. Однак напруження існує, оскільки індивіду відомо, що в суспільстві підтримуються і протилежні погляди. Але в багатьох інших ситуаціях конфлікт буде зосереджений всередині індивіда. Спершу його потягне в один бік, потім — в інший. Це може стати зразком ритмічності і комфорту, як у нормальних статевих взаєминах, а може вилитись у муку на палі; у крайніх випадках зв'язані канати — розум індивіда — можуть від натягу лопнути.

17 Дія напруження може бути доброю або поганою — грою або тривогою. Напруження, як і будь-який інший механізм у всесвітньому процесі, байдуже до організмів, на які діє. Воно може заволодіти ними або знищити їх.

18 Кожний із нас, кожне суспільство і кожний світ — центри сплетіння таких напружень; і те, що ми називаємо прогресом, — просто наслідок протидії цих сил. Бути людиною чи людською інституцією — це ніби зобов'язання бути канатоходцем. Він мусить балансувати і мусить рухатись.

19 Стану ідеальної рівноваги ми не досягнемо ніколи. Ідеальною рівновагою для нас може бути тільки жива рівновага. Навіть якщо ідеальна рівновага якоїсь миті досягається, час Гарантує, що її не втримати. Саме час робить балансування реальним.

20 Еволюція міняється, щоб залишатись усе тією ж, але ми міняємося, щоб стати іншими. З погляду людини, час проходить для того, щоб кожна мить перебувала в ризику і потребувала рівноваги.

21 Наша насолода і наш біль — наше щастя і наша заздрість — щохвилини кажуть нам, балансуємо ми чи падаємо. Ми живемо в світі, найкращому для людства зі всіх можливих, тому що ми розвинулись і пристосувались так, що цей світ не може для нас бути ніяким іншим; ми найкращі і найщасливіші в ситуації напруження, натягнутого канату, в якій, проте, ми можемо набувати дедалі більшої майстерності, підіймаючись вище. В принципі висота в цій ситуації може визначатися нашою здатністю до самознищення. Чим вище ми йдемо, тим більшої урівноваженості — а чим тоді є ця врівноваженість, якщо не формою рівності? — повинні досягати. Інакше ми падаємо.

Механізм напруження

22 Фундаментальне напруження — між насолодою і болем, і три головні поля діяльності насолоди-болю зосереджені в додаткових напруженнях, які утворюються добром-злом, красою-потворністю і безпекою-небезпекою. Фундаментальна істина щодо всіх цих напружень полягає в тому, що їхні "добрі" полюси у своїй "доброті" — у своїй цінності для нас — цілком залежать від своїх "поганих" контрполюсів. Всі ми знаємо: надмірна краса може стати потворністю, біль може стати глибокою насолодою... і так зі всім іншим.

23 Моделлю механізму інших напружень може служити краса-потворність. Так само, як існує насолода двох видів, задумана і випадкова, краса, в нашому розумінні, існує теж двох подібних видів: безвідносна і реальна. Безвідносна краса предмета або переживання незмінна, вона винесена за дужки всіх суб'єктивних реакцій і відчуттів особи. Реальна краса — це краса, яку я відчув за даної нагоди; це дія предмета або переживання на мою істоту е певний момент.

24 Ще дітьми нас навчили думати про високе мистецтво (та й багато про що — наприклад, про реліґію) як про річ безвідносну, так, нібито кожне реальне переживання нами високого мистецтва діє на нас однаково. Наслідки цього ми спостерігаємо в уславлених художніх галереях протягом сезону відпусток: натовпи людей з дерев'яними обличчями, позіхаючи, витріщились на високе мистецтво і не можуть зрозуміти, чому в них немає відповідної реакції, оскільки умови зробили їх такими, що вони ніяк не можуть погодитися: в реальності реклама кока-коли може бути прекраснішою, ніж найвеличніший Мікеланджело.

25 Безвідносна краса, звичайно, міф, але міф дуже зручний, без нього художня освіта чи "наука" про поцінування мистецтва були б унеможливлені, і до того ж міф дуже людський, оскільки шукати в предметі безвідносну красу означає намагатися побачити його через витонченіші почуття своїх побратимів. Всі великі мистецькі твори — це світські ікони; погляд на них як на речі безвідносні — світський акт причастя.

26 Але безвідносна краса має двох великих ворогів: реальність і звичність. Повна реальність естетичного переживання — це те, що ми відчуваємо і в дужках, і поза ними. Звичність породжує зневагу, тобто нудьгу незважаючи на дужки. Бачити безвідносну красу стає обов'язком, але всі ми знаємо, що поняття обов'язку і поняття насолоди узгоджуються рідко; другий візит до ґалереї є також візитом до першого візиту. Це не означає, що всі повторні переживання прекрасного применшують початкову красу. Часто це неправильно щодо мистецтва і, звичайно, неправильно щодо багатьох інших видів діяльності взагалі — таких, як плотська любов. Та все одно в людині існує глибинна архетипна ненависть до рутини, спричинена вимогами виживання {виживання — це правильне виконання навиків: чи то первісною людиною навиків у мисливстві і рослинництві, чи людиною промислової епохи — навиків у пошуках оплачуваної роботи). Насолода стійко асоціюється з неочікуваною (випадковою) і свіжою, або раніше не пережитою, красою.

27 Звичайно, можливе переживання краси, яку я називатиму незайманою, і в добре знайомих предметах; саме так метафоричну незайманість можна знаходити в коханій ще довго після того, як незайманість у буквальному розумінні порушена. Таку незайману красу звичайно відчувають майже всі діти, поети і митці, і деколи — під дією певного наркотика на зразок алкоголю чи ЛСД. Але що стосується переважної більшості дорослих, то вони її знаходять тільки в нових переживаннях.

28 Щоправда, втраченій незайманій красі предмета ми знаходимо заміну. Ця картина прекрасна, тому що вона моя; тому що я нею володію, чи її пам'ятаю, чи розумію її таємниці. Річ стає моєю річчю, а не річчю в собі. Переживання поступається місцем володінню.

29 Загальна тенденція сучасного суспільства — примусити нас проковтнути безвідносну красу. Ця краса — справа критиків; ми живемо у вік критиків. Ця краса — справа комерції. Засоби масової комунікації, стандартизуючі технології, заміна дидактичною культурою двадцятого

століття дидактичної моралі дев'ятнадцятого як доказ того, що орган пропаганди "служить" публіці, поширення музеїв і художніх ґалерей, книжкове море інформації — все це примушує нас, істот в основі своїй сучасних, бачити світ через безвідносний спосіб, занесений у дужки.

30 Велика привабливість нині наркотиків і філософій — таких, як дзен-буддизм, — що полегшують відкриття незайманої краси у звичних предметах, пояснюється тим, що нас обурює згаданий тиск на нас сучасного суспільства. Безвідносна краса має справжнє і важливе призначення, але іноді нам хочеться менше назв, менше ярликів, менше аналізу і визначення місця в світовій історії, менше "культури". Нам хочеться, щоб нічого не стояло між предметом чи переживанням зараз і розумом та відчуттями зараз. Нам хочеться речі в собі.

31 Прагнучи цього і будучи змушеними шукати не пережите раніше, ми опиняємося в тій же ситуації, що й цар Мідас. Все, чого він торкався, перетворювалось на золото і тому переставало бути йому корисним. Ми жадаємо незайманої краси, але щойно переживаємо її, як вона одразу перетворюється на золото… або ж на нудьгу. Ми змушені йти далі. Задовольнити бажання означає створити нове бажання.

32 Але в нашій гонитві за незайманим відчуттям краси є, звичайно, ще один елемент. Навіть найбільш неспостережливі повинні помітити: тут діє той самий безжальний закон, що і при голоді. Згубний або явно несприятливий стан необхідний для того, щоб ми отримували задоволення від стану хорошого чи "сприятливого".

33 Голод і апетит — річ одна й таж. У вас з'явився апетит? Так, я голодний. Ви голодні? Так, я маю апетит.

34 Це так само справедливо і щодо всіх інших великих напружень. Насолода тим більш приємна, оскільки приходить після періоду страждання. Безпека — після небезпеки. Добро — після зла. Щоправда, ми, можливо, активно не розшукуватимемо "погані" контрполюси, а

наше віддаляння від "хороших" пояснюється скоріше апатією, аніж тим, що ми справді завдаємо собі болю, безглуздо ризикуємо життям чи втягуємось у злочини. Однак ми не можемо існувати без чергування цих протилежних станів і будемо підтримувати його в тій мірі, в якій почуваємо, що позбавлені— через недоліки суспільства й освіти, через невиправдану нерівність у нашому світі — незайманих переживань, яких потребуємо.

35 На нашій теперішній безрадісній стадії цивілізації (ми зайшли так далеко, так мало пізнавши) природньо, що більшість вважає незаймані переживання дуже важливими — байдуже, знаходяться вони між соціально "хорошими" чи "поганими" полюсами. Вона знайде виправдання для злочинів (випадок, блискуче представлений Жаном Жене), для некримінального зла (постійна подружня невірність безжальна комерційна практика тощо) і для ризику(небезпечні захоплення і професії — такі, як альпінізм та автоперегони).

36 Навіть тому, хто намагається знайти для себе насолоду в "хороших" полюсах, так само дуже потрібні — якщо він навіть активно не шукає в них переживань — "погані" полюси.

37 Отже, на перший погляд може здатися, що цей механізм чергування так далеко проникає в найглибинніше буття людини і в найглибинніше буття суспільства, що ми нічого не можемо з ним удіяти. Але це означало б сказати, що розум і наука нічого не можуть удіяти проти принципу насолоди; нашого потягу до незайманих переживань, що ми ніколи не зможемо контролювати той величезний вплив, який ці напруження чинять сьогодні на кожного з нас і на суспільства, в яких ми живемо. Я повністю відкидаю такий песимістичний і фаталістичний погляд на людську долю і хочу запропонувати модель і метод, які слід розглянути, щоб отримати розв'язання.

Маніпуляція з напруженнями

38 Моделлю є шлюб, методом — транспозиція; і ми, звичайно, сподіваємось не знищити напруження, а уникнути розтрати сил, безцільної боротьби і непотрібного страждання. Пити воду необхідно, але ж не брудну!

39 Першим принципом є поєднання; протон поєднується з електроном, атоми через поєднання виростають у щось складніше і через поєднання творять молекули; амеба поєднується з амебою, самець поєднується з самкою, розум з розумом, країна з країною: існування є існуванням поєднаного. Існування — це поєднання, і чим рівень існування вищий, тим поєднання більше.

40 Шлюб — найкраща загальна аналогія існування. Це найзвичніша полюсна ситуація з найзвичнішим напруженням; якраз той факт, що розмноження вимагає полюсної ситуації, є важливим біологічним поясненням, чому наше мислення полярне.

41 Як усякі стани напруження, шлюб роздирає між міфом і дійсністю. Міф безвідносності — це міф про Досконалий Шлюб, про стан абсолютної гармонії між подружжям, що його, як вважається, можна досягти. Дійсність, хоч би якою вона була, — це кожний реальний шлюб.

42 Подружні пари зазвичай намагаються подати свій шлюб загалу, друзям і навіть власним дітям як варіант Досконалого Шлюбу; навіть не роблячи цього, вони все одно виражають і визначають ступінь власної невдачі за міркою Досконалого Шлюбу.

43 Критерії уявно Досконалого Шлюбу — пристрасть і гармонія. Але пристрасть і гармонія взаємно протилежні. Шлюб може починатися в пристрасті і закінчуватися в гармонії, але не може бути пристрасним і гармонійним водночас.

44 Пристрасть — це полюс, поєднання крайнощів; її можна досягти тільки як найвищої точки на гойдалці — рухаючись від полюса тілесної

близькості до контрполюса розлуки: від двох полюсів до двох інших. Ціною пристрасті є відсутність пристрасті.

45 В часи "білого терору" поліція затримала двох підозрілих — чоловіка і жінку, пристрасно закоханих одне в одного. Шеф поліції вигадав нові тортури. Він просто зв'язав їх докупи, обличчям до обличчя. Спершу закохані втішалися тим, що принаймні були разом, хоч і нерозлучні, як сіамські близнюки. Але кожен з них поступово обридав іншому, вони стали викликати взаємну огиду, не могли спати, а потім прийшла ненависть; зрештою виникла така нестерпна відраза, що коли їх звільнили, вони ніколи більше не говорили між собою.

46 Рідкісний шлюб із самого початку може обійтися без взаємної ненависті і сварок. З таким же успіхом можна писати музику, в якій кожен інтервал складався б із досконалої чверті. Але така музика не була б досконалою. Більшості шлюбів відомий цей парадокс: пристрасть руйнує пристрасть, як доторк Мідаса руйнує саме володіння будь-чим.

47 Отже, розумне подружжя могло б дійти ось до якого висновку: вони хочуть зберегти в своєму шлюбі пристрасть, і тому їм слід навмисно сваритись і ненавидіти, щоб їх разом ще сильніше гойднуло назад. Справді: сімейні сварки жінки починають частіше, ніж чоловіки; їм більше відомо про людську природу, про таємницю і проте, як підтримувати пристрасть. Менструація може мати біологічні причини, та заодно це і найефективніший засіб освіжити пристрасть; і жінки, які чинять опір емансипації, також знають, що роблять.

48 Але настає пора, коли пристрасть коштом сварок обходиться занадто дорого. Для того, щоб пережитити звичність і буденність, потрібно дедалі більше сварок і розлук, і таким чином два полюси або дедалі сильніше сваряться всередині шлюбу, або ж виглядають нову пристрасть — новий полюс — поза шлюбом.

49 Пристрасть можна контролювати тільки в один спосіб: жертвуючи насолодою від неї.

50 Але при нашому ставленні до старіння принести цю жертву важко, майже неможливо — принаймні в капіталістичному суспільстві на Заході. Коли занепадає віра в загробне життя і відповідно зростають вимоги рівності, людина прагне уникнути смерті і віку, коли та приходить.

В усіх сферах наших суспільств, від мистецтва ідо реклами, ми бачимо, як підтримуються культ і бажаність вічної молодості… а отже, пристрасті, яка в поєднанні з жаданням незайманого переживання прояснює, чому сталися величезні зміни в наших поняттях і мірках подружньої вірності.

51 Чоловік тут винен більше, ніж жінка, оскільки чоловіки завжди охочіше вимагали від життя винагороди публічної і суспільної, ніж почуттєвої і сімейної. Попри чоловічий міф про жіноче марнославство, за цією химерою вічної молодості з більшою жадібністю женуться якраз чоловіки. У своєму ставленні до шлюбу і жінок чоловік на Заході в нашому столітті дедалі більше стає мусульманином. Ми поки що не практикуємо леґальну полігамію, але звичайне бажання сучасного чоловіка сорока-п'ятдесяти років збутися дружини-ровесниці заради флірту чи нового шлюбу з дівчиною, достатньо молодою, щоб бути йому дочкою (і навіть онукою), — це вже de facto полігамна інституція серед людей багатих та успішливих в тих професіях, які менш зв'язані умовностями (а особливо тих, що дозволяють вільно пересуватись і таким чином уникати морального тиску закритих співтовариств). Це могло б стати нормальним, навіть зрештою здоровим нововведенням у суспільстві. Але це було б справедливим тільки тоді, якби жінкам середнього віку дозволялось чинити так само. Фактично ж вони сидять удома і страждають, залишаючись у рабстві витонченішому, але не менш міцному, ніж те, від якого, як взагалі-то вважається, вони звільнилися протягом останніх п'ятдесяти років.

52 Цей крок назад у взаєминах між статями, без сумніву, можна частково витлумачити як останнє обурення переможеного Адама переможницею Євою; може здатись, що саме по собі це мало стосується моєї головної теми. Але насправді це дуже симптоматично для нашого прагнення більш гостро-суперечливої тональності життя — більшого напруження. Ніхто не заперечуватиме, що пристрасть необхідна своєчасно, і ми нічим не володіємо, поки спершу зі всією пристрастю не оволодіємо ним. Але ця пристрасть, і період пристрасті в шлюбі, — від начала тваринного, гармонійний шлюб — від начала людського. В пристрасті, як уже сказано, ми близько відчуваємо суть речей: і таким чином, ми — скоріше речі, ніж люди.

53 Техніці сексу навчають багато книг, але жодна не вчить не менш життєво важливій техніці переходу від пристрасного зв'язку до гармонійного.

Транспозиція

54 Перший крок — усунути пристрасть як джерело напруження. Другий — погодитись на одноразовість шлюбу. В пристрасті все відбувається між тобою і мною, в гармонії— між ними і нами. "Я-ти" — це пристрасть, "ми-вони" — гармонія. У нас є слово еґоцентрик; пора придумувати слово носцентрик.

55 Але тоді, звичайно, жоден шлюб не може бути цілком гармонійним. Та коли він стає носцентричним, то відразу ж намагається віднайти — поза самим собою — різні контрполюси, які, в свою чергу, можуть визначити характер поз, полюса "ми", з їхньою допомогою він утворюється, і вони цементують його; точно так само полюс "я" визначається своїми контрполюсами. Деякі контрполюси — наприклад, проблеми старіння і наближення смерті— будуть спільними для всіх шлюбів.

56 Але є ще одна запомога для створення гармонійного шлюбу. Зазвичай ми думаємо про протилежність гармонії як про дисонанс. Але, як сказано вище, є ще один — причому дуже фундаментальний — контрполюс будь-якого існуючого предмета: його неіснування — ніщо, стан "Бога". Ми думаємо про дисонанси в музичній п'єсі як про контрполюси гармонії; але є також паузи і тиша. І це той стан — не дисонансу, а "мовчазної" не-гармонії, — який нам Треба використати, щоб створити гармонійний шлюб. На практиці це означає наявність особистих інтересів, яких не поділяє інший партнер, відособлення у взаєминах, згода з тим, що спільність, якщо вона не має в своїй основі періодів принаймні психологічного розмежування, стає такою ж нестерпною, як спільність, нав'язана закоханій парі під час "білого терору". Як тепер ясно, здатність формувати такі зовнішні інтереси і підтримувати таку контрольовану окремішність, з якої почнеться фундаментальна гармонія, вимагає таких стандартів і освіти, і економічної свободи, яких ми сьогодні не маємо ніде в світі — за винятком щасливої меншості, і це ще один вагомий арґумент на користь більшої рівності серед людей.

57 Все сказане мною про шлюб не нове: це знає будь-яка подружня пара, що дожила до середнього віку і все ще щаслива. Але моя мета — звернути увагу на те, що в нашому метафоричному шлюбі з насолодою, і, зокрема, з насолодою від існування в безпеці, від добрих справ і переживання краси, ми розвиваємо пристрасні взаємини того ж типу що і в шлюбі. Ми відчуваємо пристрасть до них, але для того, щоб відчувати її надалі, мусимо все більше вдаватися по допомогу до їхніх контрполюсів.

58 Еквівалент у шлюбі— недуга, відома як сверблячка семи років: знудженість вірністю. Ця метафорична сверблячка, знудженість стабільністю, суспільними приписами і добром, приходить, як правило, у віці від тридцяти до сорока — на четвертому десятилітті шлюбу з існуванням її посилює— і завжди посилюватиме — та вікова соціальна група, для якої пристрасне переживання є правом, бажанням і навіть обов'язком: молодь. І якщо ми творимо з неї кумира (як сьогодні), то

атмосфера пристрасті (пристрасна політика, пристрасне мистецтво тощо) мусить заполонити наші суспільства.

Міжнародне напруження

59 У взаєминах між різними країнами і блоками країн описаний конфлікт між гармонією і пристрастю стає надзвичайно доречним. Страждання, викликане нашою власною дурістю, обмежене принаймні невеликою територією, але та відплата, що причаїлась нині у підземних бункерах і бактеріологічних лабораторіях, — причаїлась і вичікує, щоб скористатись національним або урядовим еґоїзмом і дурістю, — настільки велика, що в цих питаннях ми не можемо собі дозволити ніякого персонального ізоляціонізму.

60 Країни і блоки теж живуть у взаєминах, подібних до шлюбу. Для того, щоб пристрасно любити (тобто жити в мирі, який в існуючому світі означає стан, де надміру привілейовані і далі недоторкано володіють своїми привілеями), вони повинні воювати. Так віки процвітання і безпеки породжують контрполюси. Період життя для самих себе завжди народжує період війни.

61 Про "міжнародне напруження" і "ядерне знищення" звикли говорити як про речі страхітливі. Але ми любимо жах. Він для нас — як сіль. Ми живемо під загрозою нищівної війни — і завдяки їй.

62 Дві світові війни були війнами між суспільствами, в яких панували юнацькі емоції. Схід і Захід, які живуть у своєму нещасливому і пристрасному шлюбі у світовому домі, обидва отримують силу й енергію від взаємної любові-ненависті. Вони примушують один одного зростати, підтримувати форму і тремтіти. Вони стимулюють один одного багатьма способами — не тільки економічними.

63 В ситуації людини достатньо ворожих факторів {перенаселення, злидні, хвороби, невігластво), щоб забезпечити безліч позашлюбних

контрполюсів. Немає нагальної потреби втому, щоб людина була найгіршим ворогом самій собі. Багато інших речей — ціла черга — претендує на цю роль.

Останнє напруження

64 Сила напруження прямо пропорційна його таємниці. Усвідомлення і розуміння напруження породжують два результати. Ніби блискавка серед темної ночі, вони показують все суще і вказують шлях уперед. Таким чином, це дозволяє перевести транспозицію напруження до менш шкідливого для особи чи суспільства. Це дає можливість керувати напруженням більшою мірою, ніж керуватиме воно.

65 Знання напруження, отже, розпочинає два стани: ми бачимо старе наскрізь і жадаємо нового.

Через те, що ми любимо таємниці і потребуємо їх, у нас часто немає бажання аналізувати ситуації, яким, здається, властива таємниця. Головна така ситуація — у нас самих, у тому напруженні, в якому ми існуємо. Ми зневажаємо примітивні культури за табу, якими вони оточують священні гаї, печери і тому подібне, та ми самі досі підтримуємо точно такі ж табу в стародавніх ландшафтах розуму.

66 Проте навіть тут ми повинні розрізняти егоїстичну відданість таємниці, яка насправді є відмовою від думок і дій через лінощі, і нашу суттєву потребу мати залишкову таємницю життя в цілому. Ця таємниця — між тим, що ми знаємо, і тим, чого, як нам відомо, ніколи не знатимем — і є останнім напруженням.

67 Чим більше у нас знань, тим сильніша ця таємниця. Вона може, з нашої точки зору, зменшуватись, але ж вона конденсується.

68 Ми схильні думати, що еволюція повинна бути широким наступом на таємницю. Ми гадаємо, що наша найвища мета — знати все. Тому ми

намагаємось ігнорувати — чи знищувати, чи оголошувати неіснуючими — ті справжні таємниці, які є в житті.

69 Ми схиляємось до того, щоб розкрити багато таємниць, і це згубно для нас. Нам часто треба придумувати захист від сонця, але бажати знищити сонце? Простіші таємниці — як речі механічно діють на рівні видимому, в чому "причини" речей — великою мірою розкриті. Більшість вважає їх таємницею в цілому. Ціна того, що вода тече з крана в кожному домі: її вже не цінує ніхто.

70 Завдання освіти — показати таємниці вже розкриті, але й показати також, де таємниці не були — і не будуть — розкриті, причому навіть у найзвичніших предметах та подіях. Таємниць вистачає і вдень — не треба множити опівнічні ритуали.

71 Контрполюс усього, що існує і є пізнаним або пізнаваним, "Бога", повинен бути безмежною таємницею, адже тільки так напруження продовжуватиме берегти людство від колапсу в тотальному знанні, тобто від "досконалого" світу, який був би досконалим пеклом. Від цього напруження знання-таємниця немає транспозиції. Це джерело людського існування.

72 Всі передбачення — це парі. Всі передбачення майбутнього — це передбачення того, що, з погляду науки, є не безсумнівним, а тільки вірогідним. Ця фундаментальна непевність істотна для життя. Будь-який погляд вперед є потенційною ілюзією. Це задовольняє нашу потребу в небезпеці, оскільки у вічно небезпечній ситуації ми мусимо шукати знання та безпеку зовні і ніколи їх остаточно не знаходити.

7

Інші філософії

1 Ми можемо відмовитись від деяких із них, як могли б відмовитись жити в конкретних будинках, але ми не можемо відмовитись від них як від будинків, у яких жити комусь іншому; ми не можемо відмовити їм почасти в корисності, почасти — в красі, почасти — в значимості і, отже, почасти — в істинності.

2 Ернст Мах: "Неповне знання не буває хибним чи істинним — тільки більш чи менш корисним з погляду біологічного та еволюційного". Всі догматичні віровчення є наближеннями: ці наближення угноюють ґрунт, на якому ростуть кращі наближення.

Християнство

3 Через сто років християнство як церква буде мертвим. Користь від нього уже зараз із червоточинами. Нинішня манія екуменізму, "славне нове братерство" церков, — то все марне шкряботіння за облицюванням реальності.

4 Це не означає відмовляти християнству в тому, що воно зробило для людства. Його заснувала людина такого дієвого філософського та еволюційного ґенія, що не дивно, що її одразу назвали (оскільки це було необхідним складником тієї історичної сили, уособленням якої вона мала стати) божеством.

5 Християнство захистило найвразливішу — тому що найрозвиненішу — частину людства від нього самого. Але для того, щоб популяризувати свої часто здорові еволюційні принципи, воно було вимушене "обманювати", і цей "обман" якийсь час робив його більш — а тепер безповоротно робить менш — ефективним.

6 В передбачуваному майбутньому більшість загальносоціальних законів і підходів, що утверджувались християнством чи вбачались у ньому, не застаріють — через те, що вони засновані на співчутті і здоровому глузді. Але є в кожній великій релігії процес, подібний до

запуску космічного корабля: елемент, який дає початковий поштовх, відрив від землі, і елемент, який залишається в польоті. Той, хто міцно тримається за християнську метафізичну догму, намагається втримати пускову установку і запущений апарат разом.

7 Крім того, привабливість реліґії, по суті, завжди матиме расово-етнічний характер і завжди буде доступнішою для тих рас чи етнічних груп, які ЇЇ породили, ніж для інших. Реліґія — це специфічна реакція на оточення, на історичні труднощі, і тому вона завжди в деякому смислі не підходить тим, у кого інші оточення і труднощі.

8 Напочатку підвалини догматичної віри міцніють, а потім застигають на камінь; так само важкий панцир деяких доісторичних рептилій спочатку дозволяв їм вижити, а потім призвів до того, що вони щезли. Догма — це форма реакції на певну ситуацію, вона ніколи не буде адекватною реакцією на всі ситуації.

9 Ситуація Парі: скільки б теологи не наводили доказів історичної можливості неймовірних (з погляду сучасної наукової достовірності) подій життя Ісуса, вони ніколи не зможуть показати, що події ці відбувалися справді так, як, за їхніми твердженнями, вони відбувались. Звичайно, це, врешті-решт, так само вірно щодо будь-якої віддаленої історичної події. Ми завжди змушені, в гіркому логічному кінці, приймати якесь рішення — таке, як кіркеґоріанський крок у пітьму чи паскаліанське парі; і якщо я відмовляюсь повірити, що згадані неймовірні події справді відбувались, то можна сказати, що я роблю власний крок наосліп у протилежному напрямку — і не більше. Сліпо віруючий певного типу; не відданий християнству, але поширений у ньому з часів Тертулліана, відштовхується від явної абсурдності — і від відчаю як її наслідку — того, що ми ніколи не будемо здатні досягти хоч би якоїсь однозначності у вірі і як у джерелі енергії для кроку в пітьму, і як у вказівникові напрямку, в якому слід ступати. Оскільки (як сказано) при будь-якому емпіричному людському визначенні того, що складає пізнання, я нічого не можу знати остаточно, я повинен зробити стрибок до деякого стану, який дозволяє мені остаточне знання, — до стану

безсумнівної впевненості "над" або "поза" тим, що досягнуто емпіричними чи раціональними засобами. Але це ніби, перебуваючи в сумнівах і в пітьмі, я повинен вирішити — замість того, щоб обережно намацувати свій шлях уперед, — стрибнути: не просто стрибнути, а стрибнути відчайдушно, і не просто відчайдушно, а в найтемніше місце довколишньої пітьми. У цьому відчайдушному стрибку з високих фортечних мурів розуму присутня явна емоційна привабливість героїчного виклику, і так само обережному повільному просуванню вперед при тьмяному світлі імовірності й уривчастому блиманні (у цій віддаленій області) наукового методу явно бракує духовного сяйва. Але я вірю — і мій розум підказує мені: я вправі вірити, — що крок у пітьму — це екзистенційна зрада і богохульство, яке полягає утвердженні, ніби в питаннях віри наукова імовірність не повинна відігравати ніякої ролі. Навпаки: я вірю, що імовірність повинна грати головну роль. Я вірю в ситуацію і в космос, описані в першій групі даних нотаток, тому що це здається мені більш імовірними. Ніхто, крім Ісуса, не був народжений цнотливицею і не воскресав на третій день, і це, подібно до інших невірогідних фактів про нього, дуже далеке від правди. Ставлю безліч мільйонів проти одиниці, що я правий, відмовляючись вірити в певні аспекти біблійних оповідей про його життя, і безліч мільйонів проти одиниці, що ви — якщо ви в них вірите — неправі.

10 Коли прибрати з його життя невірогідні сторони, то Ісуса це ніскільки не принизить, а тільки возвеличить. Якби християни були готові визнати, що ці невірогідні події, а також породжені ними доктрини і ритуали треба розуміти метафорично, я міг би стати християнином. Я міг би повірити в Непорочне Зачаття (в те, що еволюція в цілому, зі всіма її випадковостями, є батьком кожної дитини), у Воскресіння (бо Ісус знову воскрес у людській пам'яті), в Чудеса (тому що нам повинно подобатись робити такі благородні вчинки), в Божественність Христа і в Транссубстанційність (всі ми комплементарні: і один до одного, і всі — до "Бога"). Я міг би повірити в усі ті речі, які зараз відлучають мій розум від церкви. Але християни-традиціоналісти назвали б це маловір'ям.

11 Розумні афіняни п'ятого століття знали, що їхні боги — метафора, уособлення сил і начал. Багато що каже про те, що розпочалась афінізація християнства. Друге пришестя Христа означатиме розуміння того, що Ісус із Назарета був надзвичайно людяним, а не надзвичайно божественним. Але це б означало розжалувати його до ранґу філософа і весь величезний апарат ритуалу, церкви і духівництва звести до пустої оболонки.

12 Справа не в тому, що зробив із людства Ісус, а в тому, що воно зробило з нього.

13 Християнські церкви, всупереч філософії самого Ісуса, часто головною своєю турботою робили власне самопродовження. Вони заохочували бідність або байдужість до неї; вони примушували людей жити, озираючись на той світ; вони зловживали дитячими уявленнями про пекло і пекельний вогонь; вони підтримували світські реакційні сили; вони засуджували безліч невинних насолод і століттями насаджували фанатизм; вони самі стали чимось на зразок сховищ і надто часто — і успішно — наглядали за тим, щоб поза ними сховища були необхідними. Тепер справи поліпшились, але ми не забули: про це не було й мови, аж поки історія не поставила церкви перед чітким вибором: реформа або смерть.

14 В християнській теології сьогодні почалося стовпотворіння, схоже на прибирання в домі, та сталось це надто пізно. "Просунуті" християнські мислителі пропонують бога не надто відмінного від описаного мною вище. Вони прагнуть гуманізувати Ісуса, деміфологізувати Біблію, обернути християнство на якусь химерію, що нагадує ранній марксизм. Все, що ми коли-небудь розуміли під християнством, кажуть нам тепер, є метафорою глибшої істини. Але якщо тепер ми можемо бачити цю глибшу істину то метафора зайва. Нові теологи пиляють сук, на якому сидять, і вони неодмінно впадуть.

15 Найгірше, що церкви ревниво ув'язнили Ісуса. Яке право мають вони казати, що до нього не можна звертатись інакше, ніж через

церкву? Хіба я перед тим, як звернутися до Сократа, мушу повірити в олімпійських богів і вчинити ритуали давньогрецької релігії? Церква стала не тілом і духом Христа, а екраном і бар'єром довкола нього.

16 Ісус був людиною. Можливо, він і вірив, що був усім тим, чим, за його твердженням, він був, але те, що він не був усім тим, чим, за його твердженням, був, — тривіально і неістотно, тому що він був людиною; і тому що суть його вчення не залежить від його божественності.

17 Ні спокути, ні прощення не існує: гріх не має ціни. Від нього не можна відкупитися так само, як не можна за гроші повернути час.

18 Діти дуже рано навчаються подвійному баченню, до якого схиляє догматична церква. Вони моляться Богу, і нічого не відбувається. Вони вчаться тому, що існує два модуси поведінки: абсолютний у церкві і відносний поза нею. Їх навчають науці і затим наказують вірити в те, що явно ненаукове. Їм сказали поважати Біблію, але навіть для них очевидно, що, з одного боку, це ганчір'яна торба з міфами, первісно-родовою тарабарщиною, несамовитою мстивістю, нездоровим пуританством, історичними підтасовками і до абсурду однобокою пропагандою, а з іншого — пам'ятник прекрасної поезії, проникливої мудрості, увінчаний глибоко людяною розповіддю про Ісуса.

19 Заслуговують осуду не діти, які засвоюють подвійні норми, а церкви, що увічнили це. Твердити, ніби щось там належить до особливого роду абсолютної істини чи реальності, — значить оголосити йому смертний вирок: немає ні абсолютної істини, ні абсолютної реальності.

20 Після платонізму, оточена легковажною — і позбавленою опори — класичною релігією пізньої Римської цивілізації, людина Середземномор'я змушена була розвивати альтернативну релігію — монотеїстичну і моралізовану. Щось не зразок Ісуса і християнства було

так само неминучим, як щось на зразок Маркса і марксизму пізніше, на стадії промислової революції.

21 Людство нагадує висотний будинок. Після одного помосту риштувань йому потрібен наступний. Реліґія після релігії, філософія після філософії; ніхто не може зводити двадцятий поверх з риштувань на рівні першого. Великі релігії оберігають Більшість від того, щоб дивитись і думати. Якби вона дивилась і думала, то світ від того не став би відразу щасливішим; однак це не виправдовує догматичні релігії.

22 Хіба слід відбирати милиці у каліки через те, що вони не найостаннішого зразка? Хіба вже досить того, щоб дати йому в руки найостанніший зразок? Та він може не знати, як ним користуватись! Але це не аргумент проти милиць найостаннішого зразка.

23 Релігійна віра: таємниця. Раціоналістична віра: закон. Фундаментальна властивість реальності— таємничість; це науковий факт. В тому, що вони ґрунтуються на таємниці, реліґії більш наукові, ніж раціоналістичні філософії. Але є таємниці і таємниці; з боку християнства нерозумно намагатись детально зупинятись на фундаментальній таємниці. Посутня і єдина таємниця — це природа того, що християни називають Богом або Провидінням. Однак церква ввела пряме обґрунтування псевдотаємниць, які не мають стосунку до істини, а лиш до тієї істини, що таємниця має силу

24 Проте людина прагне таємниць: прагне так, що навіть найпростіші загадки досі зберігають свою владу. Якщо ніхто не писатиме нових детективних романів, люди все одно читатимуть старі. Непорочне зачаття робить Ісуса унікальним. І таємниця цієї зухвалої унікальності дарує таку насолоду, перед якою ми встояти не можемо.

25 В більшості країн світу кінь і віз витіснені автомобілем. Але ж ми не кажемо, що кінь і віз несправжні чи що всі коні і вози — оскільки автомобіль загалом корисніший і швидкохідніший — мають бути

знищені. Досі ще є місця, де коні і вози незамінні. Там, де їх можуть використовувати і використовують, це, з погляду еволюції, істинно.

26 В основу войовничих антирелігійних рухів закладена така механістична помилка: ніби найефективніша машина мусить бути і найкращою. Але кожна машина найефективніша за тих обставин, які найкращі для неї.

27 Якщо необхідно пом'якшити, завуалювати, зняти гостроту ситуації, то християнство — річ добра. Подібних ситуацій чимало. Якщо людині, що вмирає від раку, воно полегшує смерть, то всі аргументи всіх його противників не примусили б мене вважати, що християнство — в цій ситуації — неістинне. Але істина ця за своїм призначенням утилітарна, і загалом я вважаю, що прозоре скло, вірогідно, більш корисне, ніж матове.

28 На кожного християнина, який вірить в усі догми своєї церкви, припадають тисячі, які вірять наполовину, тому що відчувають: людина повинна в що-небудь вірити. Якщо старі релігії виживають, то лиш тому, що вони є зручним вмістилищем для бажання вірити; тому, що вони хоч і не найкращі, але все ж гавані; і тому, що вони принаймні намагаються задовольнити спрагу таємниці.

29 Всі старі реліґії викликають варварське розтринькування моральної енергії: ветхі старі млини на ріці, яка могла б крутити електрогенератори.

30 Всі боги, яким приписується здатність втручатися в наше існування, — ідоли; всі образи богів — ідоли; всі молитви їм і обожнювання їх — ідолопоклонство.

31 Вдячність за народження і за існування — архетипне людське почуття; такою є вдячність за міцне здоров'я, успішну долю і щастя. Але вдячність ця повинна бути висіяна назад у життя, що оточує людину в

сам спосіб Ті існування, а не кинута навмання в небеса чи оформлена в молитву — в найогидніший зі всіх прихованих нарцисизмів. Реліґія стоїть між людською вдячністю і практичними цілями, до яких можна було б застосувати її енергію. Одна добра справа дорожча мільйона добрих слів; і це було б істинним навіть тоді, якби "над" нами стояв бог, котрий стежив би за нами і виставляв гарні оцінки.

32 Християнство я відхиляю — разом з іншими великими реліґіями. Більшість його таємниць далекі від істинної таємниці. І хоч я захоплююсь його засновником, хоч я захоплююсь багатьма священиками і багатьма християнами, я не приймаю церкву. Саме тому, що люди хочуть бути добрими і творити добро, вона поки що виживала. Які комунізм, вона незмінно паразитує на благородстві людини, глибшому і таємничішому, ніж усе, що можуть запропонувати будь-які існуючі реліґії чи політичні вчення.

Ламаїзм

33 Життя — це біль, страждання, зрада, катастрофа, і навіть його насолоди — ілюзії; мудра людина навчається звільняти свій розум від усього явно дріб'язкового, минущого і, отже, вчиться жити в стані містичного внутрішнього миру. Людина народжена на світ з тим, щоб вона могла — через аскезу (азоєзіз) — тренуватись у вмінні відходити від нього, і таким чином, як стверджується, долати його межі. Так лама відмовляється брати участь у суспільних справах; викорінюючи в собі тваринні бажання і суєтність життя в суспільстві, він демонструє справжню свободу. Він не опирається немо — він припрошує його.

34 Сучасний розвиток світової історії втовкмачив такий погляд на життя багатьом людям на всіх континентах. Мало хто може зовсім віддалитися від свого суспільства. Але поширений також світський ламаїзм. Цих напів-лам можна розпізнати наступним чином: вони відмовляються брати на себе будь-які зобов'язання в соціальних, політичних чи метафізичних питаннях, і не через природжений

скептицизм, а через байдужість до суспільства і до всього, що з ним пов'язано.

35 Напів-лама — це людина, яка думає, що коли вона ні за що не питає зі своїх побратимів, то може наполягати, щоб ні за що не питали з неї; тобто, кажучи людською мовою, не залазити в борги — все одно, що нікому не бути винним. Але всі ми дрейфуємо на тому ж самому плоту. Є тільки одне питання: до якого різновиду потерпілих від катастрофи я себе зарахую?

36 Свободу волі можна збільшити тільки вправами. Але єдине місце, де такі вправи можна робити, — суспільство; віддалитися від суспільства — значить віддалитися від можливості вибирати. Якщо я стрибаю з висотного будинку, я доводжу, що можу стрибнути, але я той, кому такі докази потрібні найбільше. Докази позбавлені смислу, якщо я не можу скористатись ними. Навіщо теорему Піфагора доводити трупові?

37 Лама дозволяє своїм бажанням бути вільними від суспільства, щоб подумки обманювати себе, ніби він справді вільний. Він більш не бачить стін в'язниці. Ніщо не змусить його повірити, що вони існують.

38 Є в східному ламаїзмі проникливе розуміння природи "Бога". Але використовувати його як модель для наслідування людиною — помилка. Ламаїзм пропонує безперервно намагатись досягати єдності з "Богом", або з ніщо. Живучи, я повинен навчитись не існувати або існувати так, ніби я не існую; індивід, я повинен зовсім позбутись індивідуальності; я повинен цілком віддалитися від життя, а проте перебувати з ним у цілковитій злагоді. Але якби всі ми були ламами, то це все одно, що ми були б онаністами: життя б закінчилось. "Бог" протистоїть нам, він — наш полюс. І ми не виявляємо до нього повагу тим, що, як рекомендує Дао Де Цзін, імітуємо його: він не потребує виявів поваги.

39 Напів-лама — це, як правило, чутлива особа, засмучена і налякана марнотою та потворністю життя довкола неї. Її ламаїстський монастир — це, звичайно, мистецтво, яке вона любить і споглядає в типово нарцисичний і безплідний спосіб. Вона насолоджується скорше формою, ніж змістом, скорше стилем, ніж смислом, скорше модою, ніж суспільним значенням, скорше витонченістю, ніж силою впливу. Вона частіше отримуватиме насолоду від мінорних мистецтв, ніж від мажорних, і більшу насолоду від мінорних творів мистецтва, ніж від мажорних. Вона стає знавцем, колекціонером, надчутливим критиком. Органом смаку, язиком, піднебінням, або оком, або вухом; решта людського в ній одне за одним атрофується і відмирає.

40 Щоправда, ламаїзм — особливо в таких формах, як дзен-буддизм — може багато нам розповісти про задоволення від предметів як від предметів, про красу листка і про красу листка на вітрі. Але це поглиблення естетичного відчуття і прояснення внутрішньої метафори в кожному не можна обирати за спосіб життя. Вони можуть бути — майже безсумнівно — складником гарного життя, але ж не самим гарним життям.

41 Ламаїзм, відхід у самозаглиблення чи в самозадоволення, — філософія нев'януча; це та філософія, на противагу якій постали всі інші {подібно до християнства). В тій мірі, в якій ми, щоб залишатись психологічно здоровими, повинні підживлювати своє "я", вона так само важлива, як і їжа, яку ми споживаємо. Але ясно, що найпишніше вона розцвітатиме тоді, коли "я", або індивід, переживатиме найважчу поразку чи найбільшу небезпеку. Тоді найчастіше арґументом на її користь виступає такий: хтось же повинен берегти і підтримувати найвищий життєвий рівень. В житті навіть найеґоїстичніших еліт і каст є дещо добре саме по собі, але це напевно най відносніше добро з усіх. Рання севрська порцеляна прекрасна, але вона зроблена не тільки з глини, а й із виснаженої плоті та кісток усіх французьких селян, які вмирали з голоду впродовж періоду ЇЇ виробництва. За всі предмети розкошу які купуємо ми самі, заплачено тією ж монетою; жодне економічне чи культурне виправдання, врешті-решт, не буде

правомірним. Під усіма своїми назвами — гедонізму, епікурейства, філософії "битників" — ламаїзм є втіхою переможених. Певно, можливі світи і системи існування, де він логічно виправданий, але не в такому, як наш, що перебуває у безперервному стані еволюційної боротьби.

Гуманізм

42 Гуманізм — це філософія закону, того, що можна встановити розумом. У нього два великі недоліки. Один полягає у властивій йому зневазі до таємничого, ірраціонального й емоційного. Другий — у тому, що гуманізму по самій його природі властива терпимість: але ж терпимість — чеснота спостерігача, а не правителя.

43 Для гуманіста характерно віддалятися, жити на фермі Сабінській, писати: "Odiprofanum vulgus, et arceo". Гуманіст — це той, хто бачить хороше в своїх ворогах і їхній філософії. Хороше у ворогах він бачить тому, що не може допустити, що вони погані по своїй волі, а хороше в їхніх філософіях тому, що філософій без певної розумності і гуманності не буває. Він живе за принципом золотої середини, розсудливо, тримаючись центру дороги і маючи на оці обидва її боки. Він викликає повагу, але не будить уяву.

44 Вважається загальноприйнятим, що античний політеїстичний гуманізм загинув тому, що був нереалістичною, вельми штучною системою. Але є смисл, в якому він був реалістичним настільки, наскільки цього слід очікувати від будь-якої релігії, що мала витоки в грецьких джерелах. Принаймні олімпійські боги представляли реальні людські риси або мінливі і часто суперечливі архетипні людські нахили, тоді як давньоєврейська система — об'єднання бажаних (моральних) людських рис в одному богові— була вельми штучною процедурою. В багатьох аспектах грецька система раціональніша й розумніша, що, мабуть, пояснює, чому вона була менш привабливою. Єврейський бог — творіння людини, грецькі боги — відображення її.

45 Ми часто забуваємо, до якої міри Відродження — з усіма його досягненнями — почалося з повернення до грецької системи. Спорідненість між язичництвом і свободою думки надто очевидна, щоб потребувати доказів; у певному розумінні всі монотеїстичні релігії за тональністю пуританські, а за суттю — тиранічні і фашистські. Великі наукові перемоги греків, їхня логіка, їхня демократія, їхнє мистецтво — все це уможливлювалося завдяки вільному, гнучкому розумінню божественого. Сказане стосується і останніх ста років людської історії.

46 Але це, звичайно, не просто опозиція між "ліберальним" політеїзмом і "неліберальним" монотеїзмом. Для людини реліґія завжди значною мірою була сферою особистого інтересу: ясно, що важче сторгуватися з кількома богами, ніж з одним, як і сліпо повірити в них. Певні скептицизм і агностицизм, такі характерні для кращих грецьких мислителів, — природній наслідок політеїзму, тоді як емоційне захоплення і містичний екстаз породжені його протилежністю. Цей конфлікт між скептицизмом і містицизмом виник задовго до християнської ери.

47 Як і сучасні гуманісти, представники мілетської школи не вірили ні в загробне життя, ні в бога. Згодом, у сьомому і восьмому століттях до Різдва Христового, сталося вторгнення орфічного вчення з його мішаниною думок про спокутування, спасіння і наперед уготовану милість, а також з усією силою його диких таємниць. В п'ятому столітті боротьба між орфічним містицизмом і мілетським скептицизмом стала постійною. Відтоді ніколи вже не було миру між Діонісом і Аполлоном, і ніколи не буде.

48 Та все одно бувають історичні періоди, коли здається очевидним, яка із згаданих філософій найкраще служить загальним потребам. Монотеїзм вів людину крізь віки темряви, які настали після падіння Римської імперії, але сьогодні нашому становищу, здається, більше пасує доброзичливий скептицизм гуманізму. Очевидно, що було б сміховинним розглядати цю опозицію як боротьбу чи битву, в якій один повинен отримати поразку, а другий перемогти; замість того слід

розглядати це як прояв природи людської спільноти, як sine qua non буття в суспільстві і в еволюції.

49 "Якби всі були добрими, то були б щасливими," — каже християнин. "Якби всі були щасливими, то були б добрими," — каже соціаліст "Якби всі корились державі, то були б і щасливими, і добрими," — каже фашист. "Якби всі були як я, то щастя і добро не мали б значення," — каже лама. "Щастя і добро потребують глибшого аналізу," — каже гуманіст. Останній погляд заперечити найважче.

Соціалізм

50 Наполеон якось сказав: "Суспільство не може існувати без нерівності в багатстві, а нерівність у багатстві не може існувати без релігії." Звісно, він висловлювався не як теоретик історії, а виправдовував власний конкордат з Ватиканом, однак це макіавеллівське твердження промовисто натякає і на цілі, і на труднощі соціалізму.

51 Соціалізм-комунізм є спробою виправити і перетлумачити християнство. Але серед характерних рис християнства, які він відправив на ґільйотину, посутньою була одна: таємниця. Християнство розкладається тому, що намагається зберегти таємницю несправжню; соціалізм розкладатиметься тому, що намагається скасувати таємницю істинну.

52 Як і християнство, він надто довго утримував пусковий механізм після запуску. Для того, щоб досягнути більшої соціальної справедливості, ранні соціалісти поширювали різноманітні вражаючі, але незрілі теорії про рівність, про матеріалізм, про історію, вони творили ідола з пролетаріату і ганьбили все, що пролетаріатом не було. Вони перетворили соціалізм на кий, на масовий вибух. Зараз нам потрібен не масовий вибух. Ми потребуємо менше сили і більше думок, менше доктрин і більше оцінок.

53 Соціалізм, при всій своїй ворожості до попередніх реліґій, сам є реліґією, і це найочевидніше доводиться його власною ненавистю до єресі, до критики, яка не вважає певні положення догми незаперечними твердженнями про реальність. Визнання догми стає головним доказом віри у вчення. Це веде до закам'яніння.

54 Велика проблема в самому серці соціалізму полягає в наступному: для того, щоб принести більшості соціальну справедливість, лідери соціалізму були зобов'язані дати їй владу. Але пролетаріат набагато спритніше виявляє те, чого хоче, аніж те, чого потребує; таким чином, дати йому владу означає надати можливість сказати, чого він хоче, а не дати об'єктивне бачення того, чого він потребує. Над усе більшість людей потребує освіти; їм потрібно, щоб їх вели, а не щоб вони самі були лідерами. Соціалістичні лідери повинні підтримувати нестійку рівновагу — з одного боку, для того, щоб залишатись при владі, вони повинні задовольняти бажання більшості у товарах широкого вжитку і в яскравих життєвих дрібничках настільки, щоб бути впевненими, що праве крило їх не перевершить (а воно існує навіть у найбільш комуністичних країнах), але й, з іншого боку, вони мають переконати більшість, що в житті є речі прекрасніші, ніж невтримне вільне підприємництво і гонитва за бісквітними тортами та телевізійним цирком. Їм потрібні влада, сила народу, а затим — згода народу з твердженням, що правота не в силі і що світовий погано освічений електорат так само потребує керівництва, як і послуху перед обраними ним же представниками і правителями.

55 Соціалізм має власний міф про загробне життя, але не в гіпотетичному потойбічному світі, а в гіпотетичному майбутньому цього світу. Марксизм і ленінізм обидва проголошують і використовують ідею здатності до вдосконалення — і зловживають нею, виправдовуючи погані засоби доброю метою.

56 Соціалізм має й інші міфи, наприклад, міф про шляхетність, притаманну праці. Але робітника, врешті-решт, експлуатує не капіталіст, а сама праця.

57 Держава загального добробуту забезпечує статки матеріальні, але не психологічні. Надмірна соціальна забезпеченість і рівність породжують у індивіда неспокій і розчарування: жадання ризику і жадання різноманітності. Кошмар держави загального добробуту — нудьга.

58 Повна зайнятість, планова економіка, державна власність на найголовніші галузі промисловості, державне страхування, безплатне лікування — в суспільстві це речі чудові. Але такі запобіжні заходи вимагають інших запобіжних заходів. Ми зміцнюємо один фланґ і сподіваємось, що противник не атакуватиме другий. Та еволюції шляхетність невідома. Чим вищий рівень життя, тим більша потреба в різноманітності. Чим більше дозвілля, тим більш не вистачає напруження. І сіль зростає в ціні.

59 Держава загального добробуту, якою ми її зараз бачимо, знищує ті чинники, які еволюція цінує найбільше: випадок і таємницю. Це арґумент не проти принципу держави загального добробуту в цілому, а проти недостатності сучасних уявлень про таку державу і про те, в чому полягає рівність. Нам потрібно менше egalite[4] і більше fraternite[5].

60 Соціальна стаґнація з найвищою вірогідністю зустрічається в суспільствах крайнощів — вкрай справедливих чи вкрай несправедливих — і мусить вести до одного з трьох: до війни, занепаду або революції.

61 Нам потрібна наука, яка вивчає рівень розмаїття, збудження, змін, ризику всіх різновидів, потрібних нормальному індивіду і нормальному суспільству, а також чому їм це потрібно.

62 Соціалізм змучений духом безкінечного і непогамовного стремління до неможливої рівності; консерватизм — свинською вірою в те, що щасливчик повинен гарантувати собі успіх будь-яким коштом. І християнство, і соціалізм почасти зазнали поразки. На нічийній території

між двома застиглими арміями існує тільки одна філософія: консервативна філософія власного "я".

63 Проте і християнство, і соціалізм знаходять послідовників — просто тому, що обоє борються проти ще гірших вчень, і тому, що вони, як з'ясувалося, знаходять найкраще суспільне застосування відповідної особистої віри. Але вони схожі на виробників озброєнь. Їхній добробут залежить від продовження битви, в яку вони втягнуті, і тому — як це не парадоксально — від тих же самих цілей, яким позірно вони протистоять. І християнство, і комунізм можуть прорости всюди, де є бідність і соціальна несправедливість.

64 Комунізм і соціалізм зміцнюють капіталізм і християнство, і vice versa. Кожна сторона мріє про тотальне знищення іншої, але в нинішній момент вони потребують одна одної і підтримують одна одну від протилежного.

65 У світі, в якому багато суспільств та етнічних груп перебувають на грані розростання до таких розмірів, що повинні будуть заради виживання винищувати одне одного, і в якому засоби для такого швидкого знищення ми вже отримали, консерватизм — філософія необмеженого вільного підприємництва, власного "я", збереження status quo — явно помилковий і небезпечний. Якщо консерватизм, праве крило, користується сьогодні великою владою і впливом у так званому "вільному" світі, то лиш тому, що автократичний доктринерський соціалізм комуністичного штибу здається гіршою альтернативою. Якщо люди повинні вибирати між несправедливим вільним суспільством і справедливим невільним, то вони завжди будуть схилятися до першої альтернативи, тому що свобода притягує людину, як магніт. Таким чином, людство може більше сподіватись на парламентський соціалізм того типу, який розвивався у Західній Європі, ніж на будь-який інший політичний напрям; і це попри доктринерство та інші слабкості, про які я казав раніше.

66 Соціалізм, що найголовніше, леліє життєво важливу концепцію, ніби в світі надто багато нерівності і ніби її можна усунути. Найкращий соціалізм прагне досягнути максимальної свободи через мінімальне страждання суспільства. Мета правильна, однак засоби іноді бувають неправильними.

67 Перед парламентським соціалізмом стоїть завдання ясно висловити свою політику і відстояти її перед погано освіченими виборцями в суспільстві, де їм дана свобода обирати своїх представників; одне слово — там, де завжди є небезпека, що виборці скоріше віддадуть перевагу своєму "я", ніж суспільству. Там же, де на догоду виборцям його політика імітує консерватизм, де ті чи інші заходи нав'язуються з міркувань доктрини, я відкидаю соціалізм; там, де його політика зазіхає на фундаментальну свободу вибору електорату, як при комунізмі, я теж його відкидаю. Та коли він виражає бажання народу, здатного вільно обирати сприятливішу для себе політику, зупинити свій вибір на тому, щоб започаткувати справедливіший світ, — я його приймаю. Хіба можуть люди доброї волі підтримувати якесь інше політичне вчення?

Фашизм

68 Фашизм стверджує, що обов'язок сильних і розумних — встановити контроль держави таким чином, щоб Більшість можна було організувати і контролювати. В найкращому випадку — як у Платона — це найреалістичніша з політичних філософій. Але вона завжди розбивається об одну й ту ж скелю: об індивіда.

69 Індивід у нас самих — ось що змушує нас із недовірою ставитися до того, що ми схвалюємо. Ми завжди можемо поставити себе на місце тих, хто не схвалює. Індивідуальність — це канал, засіб, через який можуть спілкуватись усі індивіди. Це паспорт для всіх інших індивідів. Але якраз цю посутню здатність індивідуалізованого розуму до взаємного спілкування фашизм і має намір знищити. Фашизм і уява несумісні.

70 Фашисти намагаються заснувати однополюсне суспільство. Всі повинні повернутися обличчям на південь, ніхто не повинен повертатись на північ. Але в таких суспільствах всякий наказ викликає фатальне тяжіння до його контрполюса. Якщо ви наказуєте людині дивитися в майбутнє — вона дивиться в сучасність. Якщо ви наказуєте їй поклонятись Богові — вона поклоняється людині. Якщо ви наказуєте людині служити державі — вона служить собі.

71 Суспільство так само потребує деякого конформізму, як машина — мастила і обтічних форм. Але багато суспільств вимагають конформізму якраз у тих питаннях, де потрібний нон-конформізм, і дозволяють нон-конформізм там, де його слід заборонити. В суспільстві немає нічого страшнішого, ніж утрата бажання взаємно пристосовуватись або зловживання ним.

72 Хороше людське суспільство — це таке суспільство, в якому ніхто не пристосовується, не думаючи, чому він пристосовується, в якому ніхто не підкоряється, не обмірковуючи, чому він підкоряється, і в якому ніхто не пристосовується через страх чи лінощі. Але таке суспільство — не фашистське.

Екзистенціалізм

73 Всі держави і суспільства в першооснові своїй фашистські. Вони стараються бути однополюсними і примушувати інших пристосовуватись. Тому справжня протиотрута від фашизму — екзистенціалізм, а не соціалізм.

74 Екзистенціалізм — це бунт індивіда проти всіх тих систем мислення, психологічних теорій і соціального та політичного тиску, які намагаються позбавити його індивідуальності.

75 У найкращих своїх проявах екзистенціалізм намагається відновити в індивіді відчуття його власної неповторності, знання того,

що тривога цінна як протиотрута від інтелектуального самовдоволення (закам'яніння), і розуміння необхідності навчитись вибирати і контролювати своє власне життя. Крім того, екзистенціалізм, попри все інше, є спробою боротися зі всюдисущим і дедалі небезпечнішим відчуттям немо в сучасній людині.

76 Екзистенціалізм за суттю своєю ворожий усякій системі суспільства і переконань, які не дозволяють індивіду вибирати — так часто, як йому хочеться — належати до неї чи ні. Ця впертість — цей наполегливий індивідуалізм — робить його беззахисним від спотворення з боку тих soi-disant[6] екзистенціалістів, які насправді є анархістами чи людьми богеми, і відкритим для нападок з боку тих, хто дотримується традиційних поглядів на соціальну відповідальність і на суспільний договір.

77 Екзистенціалізм схиляє до того, щоб відкинути традиційні кодекси моралі і поведінки, особливо тоді, коли вони нав'язані владою чи суспільством без будь-якого чіткого виправдання — крім виправдання традицією. Він схильний постійно розглядати мотивацію. Першим екзистенціалістом був Сократ, а не Кіркеґор. Сартрівська школа придумала зобов'язання. Але перманентне зобов'язання щодо реліґійної чи політичної догми (так званий католицький чи-комуністичний екзистенціалізм) — в основі своїй неекзистенціалістське; екзистенціаліст повинен згідно зі своїми власними переконаннями судити кожну ситуацію по її заслугах, знову переоцінювати свої мотиви перед кожною ситуацією і тільки тоді вибирати. Він ніколи ні до чого не належить так, як того кожна організація прагне від своїх членів.

78 Як на мене, то від екзистенціалізму відмовитись неможливо, хоча можна відмовитись від того чи іншого екзистенціалістського вчинку.

Екзистенціалізм — це не філософія, а спосіб розглядати — і використовувати — інші філософії. Це теорія відносності між теоріями абсолютної істини.

79 Для більшості людей пристосовуватись — насолода, належати — насолода; екзистенціалізм явно не годиться для політичного чи суспільного руйнування, оскільки він непридатний для організованого, возведеного в догму опору чи для вираження засад опору. Він придатний тільки для опору одинака, для одноосібного вираження поглядів — такого, як ця книга.

8

Одержимість грішми

1 Але величезна більшість із нас не живе за певною догматичною філософією — навіть тоді, коли ми заявляємо, що це так. Здебільшого трапляється, що наші дії у більшій чи меншій мірі відповідають певній філософії, яку ми схвалюємо. Та набагато частіше, ніж ми допускаємо, щоб наше життя направлялось філософіями, ми дозволяємо, щоб ними керували одержимості. Немає жодного сумніву, що останні сто п'ятдесят років керувала велика одержимість: гроші.

2 Ця одержимість впливає на інші філософії, послаблюючи їх, що надто впадає у вічі, якщо розглядати порівняну популярність різних філософій з пори Французької революції. Найбільший успіх мали найеґалітарніші з них; а ключовою філософією дев'ятнадцятого і двадцятого століть, звичайно, був утилітаризм: віра в те, що правильне призначення людського суспільства — якомога більше щастя для якомога більшої кількості людей. Зараз усі філософії повинні себе продавати, причому в найбазарнішому значенні слова. Коротко кажучи, наша одержимість грішми — найочевидніше і найрозповсюдженіше джерело нерівності, а отже, і нещастя — забарвлює все наше існування і способи бачення життя.

3 Мати, а не бути, — ось що править нашим часом.

Багатство і бідність

4 Суд над грішми як унікальним джерелом щастя почався в найбагатших країнах Заходу, але він зазнає невдачі. Багатство саме по собі невинне. Багаті самі по собі невинні. Але багатство і багаті, оточені бідністю і бідняками, — винні.

5 Таке напруження — між полюсами бідності і багатства — в наших суспільствах одне з найсильніших. Воно настільки сильне, що бідний скоріше зостанеться бідним, маючи шанси стати багатим, ніж буде ні бідним, ні багатим без шансів що-небудь змінити.

6 Ніщо не диференціює сильніше, ніж багатство; ніщо не уподібнює сильніше, ніж бідність. Ось чому всі ми хочемо бути багатими. Нам хочеться відрізнятись. Тільки за гроші можна купити і безпеку, і розмаїття, яких ми потребуємо. Таким чином, ганебна гонитва за грішми стає водночас благородною гонитвою за розмаїттям і безпекою.

7 Гроші — це потенційна можливість, це контроль над випадком і доступ до нього, це свобода вибору, це влада. Багаті колись думали, що шлях на небеса вони можуть собі купити; нині небеса наблизились до "тут" і "тепер". Але ж багата людина не змінилась: її віра в те, що небеса-на-землі вона все ще може купити, здається непохитною.

8 І багаті, й бідні підтримують від протилежного нинішню нерівність у розподілі багатства. Чим більше політична система урівнює розподіл багатства, тим більшого поширення набувають способи уникнення такої рівності.

9 Так само, як бідні індивіди підтримують від протилежного багатих індивідів, бідні країни підтримують від протилежного різницю в багатстві між країнами світу. Америку і Західну Європу ненавидять, але їм заздрять; і наслідують. Бідна країна — це багата країна, яка не є багатою.

10 Ставки на футболі, гра в лотерею, в бінґо і тому подібне — це головний захист нинішніх багатіїв од шаленства нинішніх бідняків. На ліхтарних стовпах вішають тих, кого ненавидять, — але не тих, ким хочуть стати.

11 Ми прагнемо грошей, щоб купити те, чим добре суспільство забезпечило б нас безкоштовно, себто знання, розуміння і переживання; це значить читати про весь світ і подорожувати по всьому світу, а не йти по життю, не розуміючи більшості з того, що бачиш, і, отже, не бачачи більшості з того, на що дивишся. При бідності на так страшно, що помираєш із голоду, аніж те, що, помираючи з голоду, тупієш і стаєш бездіяльним.

12 Розмаїття багаті купують. Це великий закон капіталістичних суспільств. Єдиний шлях уникнути психологічного розчарування в них — стати багатим. Всі інші виходи блоковано.

13 Для того, щоб заробити гроші, зовсім не потрібні кращі людські риси. Тому заробляння грошей — різновид урівнювача. Стає цілком природнім, що про людину судять по тому, що вона може отримати, — по грошах, — а не по тому, що вона ніколи, ні за яких обставин не отримала б, якби з цим не народилася.

14 Словник називає гроші "засобом обміну". Я називаю їх відповіддю людини на нелюдський ризик, який панує в існуванні. Геніальність, інтелект, здоров'я, мудрість, сила волі і тіла, врода — все це виграші, витягнуті нами в лотереї, яка відбувається ще до нашого народження. Гроші — людська лотерея-замінник, яка наполовину компенсує те, з чим вам не пощастило в першій, космічній лотереї. Але гроші — лотерея злиденна, оскільки виграші, отримані в першій, передродовій лотереї, — це щедра безплатна роздача квитків наступної. Якщо вам пощастило в першій, то вірогідніше, що пощастить і в другій.

15 Бідні терпимі до багатства в такій послідовності: насамперед — до багатства, набутого після народження завдяки чистій випадковості, затим — до багатства, чесно заробленого відповідно до існуючої системи, найменше ж — до багатства, отриманого з народженням, тобто успадкованого.

16 Величезна випадковість, що я той, хто є. Дитя техаського мультимільйонера чи пігмей з Центральної Африки. Хоч ми гравці, але нам стоїть кісткою в горлі, що це чиста випадковість і що явні покарання і винагороди так жахливо розділені. Але ця аналогія лотереї так ефективно робить сувору дійсність стерпною, що навіть найнесправедливіші нагороди і привілеї підтримуються від протилежного. Я вважаю, що ця аналогія погана і що будь-яка віра в неї за своєю суттю ниця. Ми поводимось, ніби гравці, які поразку вважають чеснотою. Ми кажемо: "Може перемогти тільки один кінь. Все залежить від ігрової удачі. Хтось мусить програти." Але це опис, а не припис. Ми не тільки гравці— ми і коні, на яких ставлять. На відміну від справжніх скакових коней, нас неоднаково добре доглядають — не важить, перемагаємо ми чи програємо. І, до того ж, ми не коні, оскільки можемо мислити, порівнювати і спілкуватися.

17 На людських перегонах ми спільники, а не суперники. Нам дано розум і свободу протидіяти та контролювати наслідки випадку, на якому ґрунтується все існування, а не виправдовувати цим несправедливість.

Монетизація насолоди

18 Колись людина вважала, що може сама творити власні насолоди; тепер вона вважає, що мусить за них платити. Ніби квіти ростуть уже не в полях і садах, а тільки в магазинах квітникарів.

19 Капіталістичні суспільства потребують максимуму сприятливих можливостей для того, щоб тратити — і з властивих їм економічних причин, і тому, що для більшості головна насолода полягає в тому, щоб

тратити. Аби полегшити досягнення цієї насолоди, були розроблені системи продажу на виплату. Різноманітні лотереї так само зачаровують бажаючих розбагатіти, як колись яскраво освітлені балагани мандрівного ярмарку зачаровували сільського мешканця.

Виникають усі ті симптоми, що класифіковані як невроз споживача. Але бувають наслідки набагато гірші.

20 Це — монетизація насолоди, нездатність уявляти собі насолоду інакше, ніж певним чином пов'язаною з отриманням і витрачанням грошей. Невидимою патиною на предметі проступає нині його вартість, а не справжня, внутрішньо притаманна йому краса. Нині переживання стало об'єктом, яким можна володіти так само, як купленим предметом; навіть інші люди — дружини, чоловіки, коханки, коханці, діти, друзі — стають предметами, які є чи не є чиєюсь власністю, і вони асоціюються з цінностями, похідними скоріше від світу грошей, ніж від світу людей.

21 Власник сам завжди є власністю. Наша манія колекціонувати не тільки предмети, варті грошей, але й переживання, які коштували грошей, і те, що ми розглядаємо колекцію таких переживань як доказ правильності нашого існування (адже так типово, що скнара вважає накопичування чеснотою), врешті-решт збіднює нас в усіх смислах, крім економічного. Нам здається, що ми живемо у вигнанні, відлучені від усього, чого не можемо собі дозволити. Здається, що насолоди, які нічого не коштують, стають нічого не вартими. Колись ми брали свої добрі вчинки на небеса, тепер вважаємо свої покупки і рахунки витрат за небеса.

22 Економіка низькопробних товарів: робітникам доводиться платити, щоб вони більше виробляли і більше купували. Багато що треба спожити, а коли багато що треба спожити, то товари повинні бути задумані настільки недовговічними, наскільки лиш може витерпіти простодушний народ. Общинний ремісник зникає: виробляючи тривкі товари, він коїть надзлочин. Відходять люди і творці, приходять

механіки і машини. Механіки, звичайно, хочуть насолод механічних — не людських і не творчих.

23 Як наслідок — мода серед інтелігенції та буржуазії на старожитності, на зроблене вручну, міцне, особливе, довговічне, на "ремісницькі" магазини, на товари, виготовлені в країнах занадто бідних, щоб дозволити собі машинну продукцію.

24 Розваги за безцінь і на кожному кроці калічать здатність людини отримувати задоволення самостійно. Механічний приймач перетворює і людину на механічного приймача. Ми не любимо інкубаторних курчат, але самі перетворюємося на інкубаторних людей.

25 У місті, де людей надто багато, проституція стає неминучою. Будь-яке переживання насолоди проституюється або стає придатним для проституювання. Грошовиті робітники, вивільнені суспільним проґресом з пролетарської маси, зовсім втрачають упевненість у власній здатності розважатись і власних смаках. Ціна, яку вони платять за те, що мають гроші на витрати, — капітуляція давньої свободи робітничого класу в питаннях культури перед технічно спритними творцями думок, найнятими комерцією. Відтепер експлуатується не їхня праця, а їхні душі.

26 Метою комерції завжди було торгувати будь-якою можливою насолодою і продати її стільком людям, скільком можливо. Виробник і торговець нейтральні, вони не утверджують ніякої моралі, а просто задовольняють бажання народу. Але те, що нам постійно пропонує комерція, — не насолода, а її репродукція. Не спів жайвора над сіножаттю, а жайвір у програвачеві; не Ренуар, а "репродукція"; не вистава в театрі, а "телевізійна версія"; не справжній суп, а концентрат "для швидкого приготування"; не Бермуди, а документальний фільм про них.

27 Тільки технічні проблеми, а не відсутність потенційного споживацького попиту, перешкоджають нам мати бляшанки заходу сонця в тропіках, тюбики теплого тихоокеанського вітерця і пакетики з сумішшю-напівфабрикатом сексуальної насолоди. Ми можемо відтворити майже все, що можна чути і бачити, хтось уже винайшов програвач запахів, і тільки "чуття" Олдоса Хакслі все ще здається геть недосяжним.

28 Причини, чому якомога доступнішим слід зробити вторинне, або імітоване, переживання, — очевидні. Життя ніколи не здавалося таким коротким, але щедрим, а смерть — такою абсолютною. І якщо через суспільні та економічні обставини багато безпосередніх насолод для більшості недосяжні, то природньо і зрозуміло, що вона прийматиме такий замінник за справжню річ, нібито їй доступну.

29 Ця монетизація насолоди — засіб-замінник для того, щоб подолати історичний період, в якому переважна більшість не матиме безпосереднього доступу до тих речей, яких прагне. В міру того, як дедалі більше людей усвідомлюють, що саме означає жити повнокровним життям, а також те, що в їхніх суспільствах це неможливо, торгівля репродукціями та імітованими джерелами насолоди — замінниками справжніх джерел насолоди — стає дедалі важливішою.

30 Мова йшла про споживчі товари і послуги, але фактично це плацебо, які суспільство має все ширше пропонувати своїм членам, коли вони дізнаються, що їхні справжні бажання викликані переважно тими недоліками суспільної, політичної, міжнародної чи загальнолюдської ситуації, які можна виправити. У цій сфері всі, хто контролює виробників плацебо, — правителі — належать до тієї ж категорії діячів, хоч би якими вони здавались політично далекими одне від одного.

Вакуум автоматизації

31 Нині в у цій ситуації виник новий жахливий — бо він страшенно все погіршує — чинник. Це — кібернетика, передова технологія керувати машинами за допомогою інших машин.

32 Людина ось-ось позбудеться великого полюса — звички працювати. Кошмар капіталістичного суспільства — незайнятість, кошмаром кібернетичного суспільства буде зайнятість.

33 Подаються абсурдні пропозиції: що, мовляв, незайняті маси треба присилувати брати участь у примусових змаганнях; що ми повинні будемо взятись за величезні завдання — такі, як риття каналів чи пересування гір, — примітивними ручними засобами; що переважну більшість треба стерилізувати. Дані пропозиції сміховинні, але потенційні величина і сила розчарування в кібернетичному суспільстві жахають.

34 Існує напевно тільки одне прийнятне вирішення. Енергію, яку вбирала в себе стара рутина праці, повинні увібрати в себе нова "рутина" освіти — як вивчення, так і навчання — і задоволення. Праця задля грошей, задля того, щоб могти тратити і насолоджуватися, повинна стати працею задля знань і можливості отримувати від них задоволення.

35 Еволюція має лягти на новий курс: переорієнтація мети, переакліматизація людини. Зникнення рутинної праці означатиме також зникнення контрполюса багатьох насолод, які ми відчуваємо. Більшість із нас — користуючись термінами економіки вільного підприємництва, тобто капіталістичної— перетвориться на застарілі і витіснені машини, що потребують уже неіснуючого пального; це ніби регулярне військо в умовах несподіваного і тривкого миру.

36 Єдиними людьми, спроможними витримувати безліч вільного часу без шкоди для суспільства, досі були ерудити, студенти, науковці і

митці, різнобічно культурні люди. Єдиний труд, який ніколи не може закінчитись, — гонитва за знаннями і вираження їх.

37 Держава майбутнього не буде і не може бути індустріальною державою — хіба що автоматизацію припинити штучно. Вона повинна бути державою-університетом, причому в давньому значенні університету: державою, де є безліч можливостей оволодівати знаннями, де освітня система найширша з можливих (того типу, який я пропоную в дев'ятій групі нотаток), де є сприятливі умови, на радість усім, і навчатись, і творити, і подорожувати, і переживати, де елемент випадку, несподіванки, включений в суспільну систему і де насолода не монетизована.

38 Рабовласницькі суспільства минулого показують очевидні небезпеки, з якими стикається незайнятий клас. Вони або в'ялі й зманіжені, або ж аґресивно-войовничі. Дозвілля, яке не має ніякої іншої мети, крім увічнення дозвілля, призводить до занепаду або до війни, оскільки мир і дозвілля часто потребують проносного. Скоро, набагато раніше, ніж через століття, рабами будуть машини, причому рабами, які не можуть повстати; і тоді все людство буде потенційно незайнятим класом. Але для нас епоха клізм і кровопускань давно позаду.

39 Здається, еволюція завжди володіє деякою силою — такою, як одержимість грішми, — бо, користаючись із такої сили, легше організовувати життя. Такі сили незмінно приводять людство в Ситуацію Мідаса — в даному випадку майже буквально. Палке бажання віднайти дешевші способи виробництва — на зразок автоматизації— остаточно знищує саме це бажання. Ми женемось за винагородою, ми отримуємо її, і тоді відкриваємо, що справжня винагорода — то винагорода наступна. Автоматизація може здаватись остаточною метою, як і купівля насолоди, але такі хибні цілі в собі просто ведуть нас туди, де можна бачити, що вони не остаточні.

Обов'язки дозвілля

40 Через те, що дозвілля, на перший погляд, не має ніяких обов'язків, проти цього в ньому виступають пуритани. Помилка пуритан у тому, що вони вважають, ніби праці притаманне деяке внутрішнє благородство. Згадана цілком зрозуміла в історичному контексті потреба перевищувати цінність роботи, насправді виконаної для того, щоб отримувати платню, створила клімат, у якому надмір поверхових насолод і задоволень пересичує дуже швидко. Вважати, ніби людина, яка тривалий час мусила щороку задовольнятися тритижневою відпусткою, обов'язково стане щасливішою, коли їй раптом дадуть шеститижневу, — помилка. Ми намагаємося досягнути деякої відносної винагороди в будь-якій ситуації, в якій перебуваємо; і таким чином в умовах, що виключають — з погляду стороннього — всяку можливість щастя, завсідник таки виявить певне щастя. Та й справді: він, майже напевно, завсідник, бо в даному становищі знайшов винагороду. Наша здатність насолоджуватись обумовлена ситуацією, в якій ми повинні були навчитися насолоджуватись.

41 Отже, перший обов'язок, якщо маєте дозвілля, навчитися насолоджуватись ним. Мені здається, це набагато важче, ніж нас упевнювали б оптимісти. Жодна профспілка ще не закликала своїх членів страйкувати заради зменшення платні чи продовження робочого дня, але такий час може настати.

42 Другий обов'язок — якщо маєте дозвілля — більше скидається на один зі старих обов'язків: поділитися дозвіллям, тобто віддати частину тим, у кого його досі замало.

43 Бідність — це контрполюс, який керує нами зараз; незабаром ним буде невігластво. Голодний мозок, а не голодний живіт, брак знань і досвіду, а не брак їжі. Суспільство дозвілля повинно, для початку, бути суспільством меншості. Контрполюс невігластва легко знайти поза його межами. Головною функцією перших суспільств дозвілля стане просвіта, удосконалення та удозвільнення відстаючих суспільств світу. Справжнє дозвілля неможливе доти, доки весь світ не володітиме ним однаково.

44 Це — велика переміна, яка повинна відбутись у людській історії. Багаті суспільства повинні поділитися не тільки зайвиною грошей, але й зайвиною дозвілля та освітніх можливостей.

45 Нічого цього не з'явиться, якщо його не запланувати; планування і переорієнтація наших систем освіти — над усе. Шоу (в "Майорі Барбарі") бачив, що безглуздо очікувати будь-якого морального проґресу перш, ніж будуть досягнуті успіхи в економіці. В деяких країнах такі успіхи значною мірою досягнуті вже тепер, проте нема й натяку на будь-які зміни в освітніх системах. Ними досі рухають потреби першої стадії — наполягання Ендрю Андершафта на конкретних економічних досягненнях, а не мрія його доньки Барбари про належну людську освіту.

Загибель від кількості

46 Над усією цією одержимістю грішми — цим жаданням рівного щастя — нависає чорна хмара приросту світового населення. Це останнє жахіття в нинішній ситуації.

47 При сучасній народжуваності за п'ятдесят років населення світу подвоїться. Отже, за життя багатьох із нас усі проблеми, викликані перенаселенням, — невроз великого міста, транспортні проблеми, голод, загазованість, забруднення повітря, винищення природи, сувора реґламентація життя індивіда — загостряться принаймні вдвічі. В цьому контексті людські й економічні багатства, перекачані в космічні програми і гонку ядерних озброєнь, — найдивовижніший приклад того, як ми займаємося дурницями тоді, коли в історії людини горить цивілізація.

48 Два види заперечень проти контрольованого зменшення населення: за першим — такий контроль поганий з моральних міркувань, за другим — хибний з еволюційного погляду.

49 Опоненти морального штибу існують трьох принципових різновидів: реліґійного, політичного та індивідуалістичного.

50 Раніш церковники мали свої досить сумнівні підстави заохочувати високу народжуваність: народжувалось більше віруючих, і великі сім'ї створювали й увічнювали таку економічну ситуацію, в якій бідність, неосвіченість і відчай направляли жертви до "сховища" церкви. Але така політика спрацьовувала тільки в тих обставинах, де домінували священики; здебільшого вона зійшла нанівець, залишившись тільки в небагатьох відсталих країнах.

51 Набагато переконливіший аргумент з боку релігії такий: практика контролю за народжуваністю підштовхуватиме особистість до проміскуїтету і, зокрема, до подружньої невірності. Тут важко щось заперечити, але так само важко показати, що заборона на практику контролю за народжуваністю (пригнічення згаданого вище проміскуїтету) зробила б суспільство стабільнішим. Невтримний потік еволюції прямує до сексуальної свободи. Надалі питання стоятиме не щодо перегачування його, а щодо керування ним. А це потік дечого набагато небезпечнішого, ніж вода.

52 Деякі реліґійні люди досі вірять, що практика контролю за народжуваністю суперечить божій волі. Але ж "божа воля" не проти страхових компаній, поручнів, інсектицидів, хірургії, комп'ютерів, антисептиків, морських дамб або пожежних команд. Чому такі види наукового (іноді надмірного) контролю за випадком у житті вона допускає, але не контроль за народжуваністю?

53 Ще один абсурдний реліґійний арґумент такий: профілактика вагітності — це вбивство, оскільки вона перешкоджає незачатим дітям стати зачатими. Але ця доктрина — навіть якщо прийняти її засновок (мовби ми існуємо ще до того, як нас зачали) — породжує великі проблеми. Існує тисяча способів перешкодити дітям бути зачатими, не вдаючись до специфічних профілактичних засобів. Хіба чоловікам не слід від'їздити у справах? Хіба вони вбивають кожної ночі, сприятливої

для запліднення, коли перебувають далеко від дому? Хіба будь-яка копуляторна поза — за винятком найсприятливішої для запліднення — вбивство?

54 Ми можемо перешкодити зачати дитя, але ми не можемо вбити незачате дитя. Всі закони вимагають наявності трупа.

55 Свобода нам дана для того, щоб ми могли контролювати, і не може бути ніякої особливої сфери, в якій контроль заборонений зовсім, — у якій, одне слово, нам судилось не бути вільними.

56 Опоненти політичного штибу твердять: могутня держава потребує чималого населення, і чим вища народжуваність, тим більше вона матиме солдатів і робітників.

57 З появою атомної зброї стало ясно, що у військовому відношенні питання вирішується не числом, а технікою; ця ситуація була очевидною вже тоді, коли винайшли перший кулемет. Навіть з погляду загальноприйнятих військових потреб будь-яка країна світу — включаючи і ті, які мають найбільші зовнішні зобов'язання, — сьогодні перенаселена.

58 Із запровадженням автоматизації стало цілком очевидно, що некваліфіковані робітники в усьому світі дедалі більше ставатимуть зайвими. За скромною оцінкою 1967 року, у високоіндустріалізованих країнах до тодішнього надлишку робочої сили належав один з кожних чотирьох працюючих.

59 Тільки в немеханізованому сільському господарстві— наприклад, в Індії— можна виправдати необхідність великої сім'ї. Та якщо навіть з цим аргументом погодитися, все одно ясно, що необхідні вони лиш доти, доки світ дозволятиме такому господарству бути немеханізованим.

60 Опоненти індивідуалістичного штибу твердять: вибір розміру сім'ї — одна з останніх можливостей вільного вибору, яка залишилася для дорослих у цивілізованому суспільстві. Зобов'язати їх обмежувати розміри сім'ї означало б здати останню твердиню індивіда. Як на мене, то такі аргументи найпривабливіші, проте під натиском реальності зазнають краху й вони. Оскільки такого роду рішення — мати чи не мати певну кількість дітей — далеко не тільки особисте. Якщо чоловік і жінка вирішують завести сім'ю із шести осіб, то вони приймають рішення, вплив якого на їхнє суспільство і світ значно ширший, аніж сфера дії їхніх особистих прав як індивідів, і насправді триває значно довше, ніж їхнє власне життя.

61 Як встановили американські соціологи, загрозливий побічний продукт економічного процвітання полягає в тому, що воно перетворює додаткову дитину на бажаний і дозволенний додаток до заможного життя. Тут уже вона стає символом багатства, успіху в житті. Великі сім'ї завжди заохочувались політиками і священиками; ідолопоклонство цим великим богам — Зрілості і Плодючості — викликати легко. Проте не виникає сумніву, що додаткова дитина — у світі голодуючих дітей — то єдина розкіш, яку вже ощасливлені багаті дозволяти собі не мають права. Бо якщо твердити, що ми вільні розмножуватись, як кролики, то еволюція приведе до того, що ми так само будемо й гинути.

62 Залишається ще одна категорія опонентів: ті, хто твердить, що контролювати приріст населення неправильно якраз із погляду еволюції. Існує егоїзм покоління: дозволити нашим дітям шукати вихід самим. Є сильніший арґумент: наша здатність розмножуватися йде — і має йти — в ногу зі здатністю прохарчуватись. Але, у відповідності до згаданої теорії розмножуватись-і-бравувати, якщо всі ми хочемо залишатися здоровими, то мусимо залишатись у стані гострої кризи. Всі свої човни ми повинні будувати з діркою в днищі — а потім вичерпувати воду.

63 Навіть якби ми могли прогодувати світове населення, вдвічі більше від сучасного, — і прогодувати краще, ніж годують його зараз, —

малоймовірно, щоб такий перенаселений світ був щасливішим, ніж населений нормально. Люди потребують дечого більшого, ніж просто їжі, а все інше найпишніше розцвітає тоді, коли натовп менший; це — мир, освіта, простір та індивідуальність.

64 Вочевидь, майбутнє розглядатиме байдуже ставлення до контролю за населенням як найбільшу дурість нашого часу. Тоді побачать, що ґрандіозна структура в нашому суспільстві була геть зайвою, простим наслідком того, що ми мали надто багато ротів, щоб годувати, надто багато рук, щоб зайняти їх працею. Але насамперед побачать, що стан перенаселення перетворює проґрес на регрес. Скільки сучасних винаходів, скільки економічних теорій насправді є не кроками проґресу, а просто відчайдушними спробами зупинити течу в днищі тонучого корабля. Скільки витрачено винахідливості й енергії, щоб триматись на плаву замість того, щоб рухатись уперед?

Висновки

65 Одержимі грішми суспільства продукують незадоволених чоловіків і жінок, тому що можливість купувати, немов героїн, викликає звикання і діє так само згубно. Людина вмирає раніше, ніж отримує вдосталь. Вони продукують злочинців, тому що надто мало людей мають надто багато, а надто багато людей жорстоко покарані за свою бідність і неосвіченість, у яких не винні. За кожним шилінґом, кожним франком, кожною маркою, рублем, доларом — дитина з тонесенькими ніжками-сірниками, майбутнє, заздрісний і зголоднілий прийдешній світ.

66 З погляду науки ми знаємо один про одного більше, проте, подібно до галактик, що розбігаються, кожен із нас, здається, стає все самотнішим і віддаленішим. Тому більшість із нас зосереджується — у явно позбавленому смислу і надто очевидно випадковому світі — на тому, щоб отримати для себе стільки насолоди, скільки може. Ми діємо так, ніби народились у камері смертників, ніби приречені на життя у небезпечному столітті, на те, що неминуче будемо знищені, на існування, в якому важливо тільки одне: що воно до смішного коротке і

закінчується вмиранням здатності насолоджуватись. Те, що роздовбує нас, як шило, діє одночасно у двох напрямках. Це не тільки дразлива нездатність отримати все, чого прагнемо, але й болісний страх, який врізається назустріч, що те, чого ми прагнемо, — у світлі тьмяних проблисків усе ж таки (як би там не було) значно багатшої людської реальності — нічого не варте. Ніколи ще не було стільки пустих людей у світі, схожому на велетенський крутий берег з пустих черепашок.

67 Потребу в змінах ми бачимо всюди, але ж так мало місць, де вона задовольняється. Далі я переходжу до життєво важливого чинника. Це — освіта.

9

Нова освіта

1 Майже вся наша освіта спрямована сьогодні на два результати: отримання багатства для держави та добування засобів існування для індивіда. Отже, мало дивного, що суспільство одержиме грішми, оскільки весь зміст освіти, схоже, показує, що така одержимість і нормальна, і бажана.

2 Незважаючи на те, що нині у нас освіта майже загальна, щодо її якості ми одне з найнеосвіченіших поколінь, причому саме через те, що освіта підпорядкована економічним потребам. Відносно кращу освіту отримувала щаслива меншість у вісімнадцятому столітті, в епоху Відродження, в античних Римі і Греції. В усі згадані періоди цілі освіти були більш високими, ніж нині, вони чудово готували учня до розуміння життя, отримання насолоди та до відповідальності перед суспільством. Звісно, сьогодні істини і предмети старої класичної освіти нам здебільшого непотрібні; звісно, вона була наслідком дуже несправедливого економічного становища, але в кращих своїх проявах добилась того, до чого жодна з сучасних освітніх систем навіть не наближається: досконалої людини.

3 Добра освіта повинна мати чотири головні цілі. Перша, якою охоплені всі сучасні системи освіти передусім, — підготовка учня до його економічної ролі в суспільстві. Друга — вивчення природи суспільства і людської держави. Третя — прилучення до розмаїття існування. І четверта — утвердження того відчуття відносної винагороди, яке людина — на відміну від інших живих істот — так давно втратила. Простіше кажучи, нам треба навчити учня здобувати засоби до існування, потім — жити поміж іншими людьми, потім — отримувати задоволення від свого власного життя, і аж потім — усвідомлювати мету (і, врешті-решт, виправданість) існування людського виду.

4 Нині між першою і трьома наступними з названих цілей дві істотні відмінності. З точки зору держави, вони до певної міри взаємно ворожі. Економіці не потрібно, щоб працівник надавав надто багато уваги своєму соціальному призначенню, само-задоволенню і остаточній природі існування; їй потрібні розумні і покірні ґвинтики, а не розумні і незалежні індивіди. А оскільки в облаштуванні освітніх систем найвагоміше слово завжди за державою, то від політиків і чиновників можна очікувати хіба що невеликого бажання щось міняти.

5 Друга відмінність: тоді як перший, економічно-рольовий тип освіти прямо визначатиметься економічними потребами нації і, таким чином, закономірно змінюватиметься від країни до країни, наступні три цілі взагалі мало відрізняються, оскільки всі ми перебуваємо в одній і тій же людській ситуації і наділені одними й тими ж відчуттями. У трьох згаданих сферах одну й ту ж, по суті, освіту можна дати всім на світі, і її треба давати. А це, знову ж таки, являє собою загрозу ідентичності кожної держави і є другою причиною, чому слід очікувати, що її "слуги" опиратимуться будь-якому введенню універсально схожих програм.

6 Тепер можна стверджувати, що найкращі з наших університетів — принаймні в найбагатших і культурно найпередовіших країнах — таку освіту вже пропонують. Оксфорд і Кембрідж, Гарвард і Йєль, новий великий Каліфорнійський університет, Сорбонна і Еколь Нормаль та подібні їм престижні учбові центри, звичайно, пропонують усе багатство

культурного розвитку, завдяки якому студент може досягти трьох останніх цілей, якщо має до цього нахили і час. Та навіть тут існує не взятий до уваги чинник: система іспитів. Тільки зовсім недавно головним завданням університету (чи навчального закладу будь-якого типу) стали вважати відбір студентів на іспитах. Відомо, для чого: упевнитись, що наявні місця отримують найдостойніші. Але це відразу ж викриває, чим є система іспитів: безнадійним прийомом у безнадійному становищі— точним аналогом продовольчих пайків воєнного часу.

7 Всі гріхи історії можна списати на нестачу шкіл.

І нестача шкіл у наш власний час — найжахливіша в людській історії. Чим більше ми потребуємо рівності, тим більше прагнем освіти; чим більше засобів комунікації, тим більше бачимо бажаного; чим більше ми отримуємо дозвілля, тим потрібніше, щоб нас навчили ним користуватись; і чим більше зростає населення, тим більше потрібно шкіл.

8 Кожному віку властивий свій особливий ризик. Наш допускає, щоб півсвіту голодувало в буквальному розумінні, а дев'ять десятих його — голодувало освітньо. Жоден вид не може дозволити собі невігластва. Він дозволив би собі таку розкіш тільки в тому світі, де не мав би ворогів і стояв над випадком та еволюцією.

Загальносвітова мова

9 Перш, ніж звернутись до поняття загальної освіти, ми повинні розглянути поняття загальносвітової мови. Навчання — передусім спілкування, а воно неможливе без загальнозрозумілого засобу спілкування. Нам, отже, потрібна мова, яку можна вивчити як загальносвітову другу мову.

10 Абсолютно ясно, що спроби створити таку мову штучно (есперанто, ідо тощо) провалились. Бажання їх творців — а вони, певно,

заслуговують на повагу — задовольнити чиїсь почуття національної гідності, звівши докупи разюче відмінні елементи різних мов, робить їхні творіння до абсурду непридатними для вжитку, оскільки не залишає жодної надії знайти вчителів-практиків, які б говорили цими мовами природньо; немає вже існуючої і випробуваної моделі, якою можна скористатися для подальшого розвитку і збагачення ресурсів; але, можливо, гірш за все, що ці псевдо-мови не можуть запропонувати жодної літератури.

11 Існує чотири обов'язкові вимоги до загальносвітової мови:

1. Вона повинна бути заснована на одній з уже існуючих великих мов.

2. Вона повинна бути аналітичною, а не синтетичною. (Синтетичні мови поєднують значиму і синтаксичну функції всередині кожного слова — вони мають рід, систему відмінків, змінюваний в широких межах порядок слів; аналітичні мови таких особливостей мають менше і значно більше залежать від твердого порядку слів.)

3. Вона повинна мати фонетичну систему правопису, основану на обмеженій кількості символів.

4. Вона повинна бути придатною для того, щоб забезпечити як ефективний простий, або основний спосіб спілкування, так і багатий можливостями й легко адаптовуваний складніший.

12 Мову з найбільшою кількістю мовців — китайську — можна виключити відразу. Її писемні символи до безнадії незліченні, її вимова тональна (значення може залежати від висоти музичного тону), вона дуже сильно діалектизована, а семантично вона — як відомо кожному перекладачеві китайської поезії — неточна до того, що просто збиває з пантелику.

13 За єдиним винятком усі провідні європейські мови — будь вони за походженням романськими, германськими чи слов'янськими — зберігають у синтаксисі і відмінюванні надто багато синтетичних особливостей. Це справедливо і щодо арабської. Якими б цікавими і привабливими не були системи родів, складні дієслівні та іменникові форми у своєму значенні для літератури, з погляду філології вони зайві. Ніхто, маючи на меті створення нової мови, легкої для вивчення і функціональної у використанні, не вагався б ні хвилини, відкидаючи їх.

14 Це неухильно веде до того, що найбільш підходяща кандидатура — англійська. Вона вже de facto друга мова в світі, і кожний викладач знає: це тому, що серед головних мов вона найменш синтетична і, отже, найлегша для вивчення. Якщо ми, англійці та американці, вважаємо, що вона поширилась винятково завдяки нашій колишній і сучасній політичній могутності, то ми глибоко помиляємось. Іноземці дедалі більше вивчають англійську тому, що вона найпридатніший інструмент, а не тому, що нас люблять чи нами захоплюються.

15 У неї значні переваги. Це друга мова за кількістю людей, що розмовляють нею (як рідною), і за поширеністю серед мовців, що мають її за нерідну її діалекти — на відміну від китайських — здебільшого взаємно зрозумілі. Вона має багату літературу — як давню, так і сучасну, має значні ресурси і здатність до подальшого розвитку. У неї простий алфавіт. І вона чудово годиться як для простих, так і для складних форм вираження.

16 Звичайно, вона має недоліки. Її правопис (якщо порівняти з мовою, наприклад, італійською) дуже далекий від фонетики. Вона зберегла деякі синтетичні особливості, включаючи прикрі неправильності у відмінюванні. В деяких розмовних формах (таких, як британська англійська) вона стає майже тональною мовою, сповненою тонких нюансів значення, які залежать від незначних (як на іноземця) змін наголосу. Багатство її словникового складу — слів у два-три рази більше, ніж у більшості інших європейських мов — теж створює проблеми для використання.

17 Але спрощення, які вимагається зробити, не такі вже й страшні — хіба що для тих із нас, для кого англійська є рідною мовою. Найневідкладніша потреба стосується зміни буквено-фонетичної системи (яка, звичайно, зробить дещо значно важливіше, аніж тільки спростить правопис: полегшить вимову). Ніхто ніколи повною мірою не висловлював викінчених заперечень на аргументи Бернарда Шоу на користь такого кроку. Раціоналізація сучасного правопису — невисока плата за значно ширше вживання, яке буде надане цій мові.

18 Другий шлях удосконалення полягає в упорядкуванні винятків у відмінюванні та синтаксисі. Проблема тут набагато важча — особливо тому, що багато винятків припадає на слова широковживані. Варто тільки речення на зразок "I saw the men working hard" впорядкувати в "I seed the mans working hardly"[7], щоб ясно усвідомити, яка тут очікує пастка. Та все одно багато болячок відмінювання можна вилікувати, не побоюючись, що виникне двозначність.

19 Мова — найважливіший інструмент, який має людина. Ми не повинні дозволяти, аби будь-що — чи то упередженість мовних шовіністів, чи то (якщо ми англійці) відраза до тих запозичень у нашій мові, які звучать варваризмами, — перепиняло шлях до одномовного світу. Це в якійсь мірі відповідальність тих, хто розмовляє англійською. Нам слід вдосконалювати цей інструмент особливого призначення. Все свідчить за те, що решта світу з радістю навчиться ним користуватись.

Три подальші цілі освіти

20 З усіх видів суспільної діяльності освіта найважливіша, і тому нею найбільше зловживає сучасна їй система влади — будь то система реліґійна, як у Середні Віки, політико-економічна, як упродовж останнього століття, чи будь-яка інша. Фактично її тиранять ще відтоді, як у першому тисячолітті з'явились великі релігії. У багатьох відношеннях освітні системи давнини сучасніші — менш зіпсовані політичними чи економічними потребами, — ніж будь-яка з тих, що розвинулися згодом, тож три подальші цілі освіти, які я пропоную, — не

мої. Вони викладені в третьому столітті після Різдва Христового великим філософом-неоплатоніком Плотіном. Він вимагав зовнішньої освіти — громадянської і суспільної; внутрішньої — особистої і спрямованої на самовираження; і, нарешті, синоптичної, яка розкрила б перед учнем — чи хоч би трішечки показала — людське існування як складне ціле. Тут не місце скількись детально розгортати схему такої триєдиної освіти людства, але деякі загальні потреби і проблеми слід розглянути. Без сумніву, першою і найбільшою практичною трудністю, з якою стикається людство, запроваджуючи світову освітню програму, є націоналізм.

Націоналізм

21 Націоналізм — ниций інстинкті небезпечне знаряддя. Відберіть у будь-якої країни те, чим вона завдячує іншим країнам, і тоді хизуйтесь нею, якщо зможете.

22 Патріотизм у бідній країні — це віра в те, що ваша країна була б найкращою, якби була багатою і могутньою. Патріотизм у багатій країні — це віра в те, що ваша країна найкраща, тому що вона багата і могутня. Отже, патріотизм стає бажанням здобути те, що мають інші, або ж стримати інших від здобуття того, що є у вас. Одне слово, це різновид консерватизму, різновид тваринної заздрості і тваринного егоїзму.

23 Важливий не той факт, що ви щасливі, бо народились в одній із найкращих — найбагатших і наймогутніших — країн, а той, що інші нещасливі, бо не народились у ній. Ви не голодуючий індійський селянин, але могли ним бути. Якщо ви — не він, то це не підстава вітати себе, а привід для благодійних вчинків, для занепокоєності. Націоналізм більш доречний у мистецтві і культурі — не в політиці.

24 Люди були одним цілим у стаді, одним цілим у місті, одним цілим у церкві, в політичній партії. Але тепер вони стають світом ізольованих індивідів.

Старі зв'язки поступово щезають: зв'язки раси, спільної мови, спільного обряду, спільної історії. І це добре. Нині ми роз'єднуємося, щоб інтегруватись у єдино добру спільноту: одне людство.

25 Освіта повинна вселяти думку про єдність ситуації в кожному умі, в кожній країні: спільні утруднення і спільне існування, спільне право на винагороду, спільні виправдання та справедливість. Отже, вона має навчити дітей бачити в суспільстві недоліки. Навчаючи їх — з націоналістичних міркувань — прикидатись, ніби погані речі є добрими, ми навчаємо їх навчати того ж самого. Погані уроки живуть довго.

26 Якого вчителя держава чи система вважають хорошим і який вчитель є хорошим — завжди різні речі. Хороший учитель ніколи не вчить тільки своєму предмету.

27 Потреба в хороших учителях важлива як ніколи. Це пояснюється тим, що — як тепер відомо — років через п'ятдесят навчання провадитиметься переважно машинами. Для тих, хто уявляє собі освіту тільки як вивчення фактів і технологій, корисних у господарській системі, така перспектива прекрасна. Жоден учитель-людина не дорівняється до добре запрограмованого вчителя-комп'ютера ні у знанні предмета, ні в ефективності передачі інформації.

28 Я згадував єресь механіцизму в дискусії про християнство. Однак найкращий той метод, який найдієвіший у певній ситуації, а не який найефективніший теоретично. В найближчому майбутньому ми впритул зіткнемось із загрозою замеханізувати себе до того, що повіримо, ніби саме той хороший учитель, хто найкраще знає фактичний бік предмета. Якщо ми повіримо в це, то потрапимо під тиранію своїх комп'ютерів, а це, коротко кажучи, найгірша — тому що загальносвітова — форма націоналізму в людській історії.

29 Та не все в даній перспективі таке похмуре. В багатьох галузях прихід учителя-комп'ютера можна тільки вітати, він вивільнить учителя-

людину для навчання предметам (можливо, краще сказати для методу навчання), з яких його не можна буде витіснити. І однією з головних цілей триєдиної освіти людства, яку я обстоюю, буде протидія тріумфу комп'ютера в притаманних людині галузях — або ж визначення її місця в перспективі.

Мистецтво і наука

30 Специфічна проблема комп'ютеризації навчання веде до наступної великої проблеми: проблеми належної ролі мистецтва і науки в житті людини.

31 Кожна людина повинна мати надійну підготовку з основ усіх фундаментальних наук, і всі повинні знати великий заколесник, вісь розуму — тобто науковий метод. Однак величезні галузі науки далекі від буденних житейських справ, і я охарактеризував би ті, що найбільше стосуються освіти людства, як такі, що знищують передсуди, забобони і, звичайно, невігластво, бо останні, поза всяким сумнівом, шкідливі для суспільства. В березні 1963 року сотні балійців, відмовившись покинути свої домівки, загинули при виверженні вулкану. Вони вірили: боги покарають кожного, хто втече. Наш світ викидає мільйони на дослідження планет, де, як уже відомо, життя неможливе, а проте дозволяє, щоб над Землею нависали тучі смертельно небезпечної дурості.

32 Наука подвійним чином впливає на тих, хто нею займається. Перший, цілком корисний вплив — евристичний. Він привчає науковця думати і робити відкриття для самого себе. Зрозуміло, що коли взяти цей аспект науки, то ми потребуємо якомога більше освіти. Однак з іншого боку наука — двогостре лезо; йдеться про її схильність аналізувати, розкладати ціле на компоненти. Зрозуміло, аналіз — дуже важливий складник евристичного процесу, але його побічна дія — як і в деяких ліків — може бути вкрай шкідливою.

33 Науковець — чистий аналітик настільки звикає бачити в об'єкті аналізу демонстрацію певних верифікованих чи спростованих принципів, що живе за один крок від нього. Між ним і реальним світом стоять закономірність, пояснення, необхідність класифікувати. Після доторку Мідаса все перетворювалось на золото, після доторку такого науковця все перетворюється на свою функцію в його аналізі.

34 З цим зв'язана й інша небезпека. Сучасна наука така складна, що спеціалізація стає суттєвою, причому не тільки в інтересах ефективності науки чи промисловості, але як наслідок самої природи розумових здібностей. Багатогалузевий учений вимирає — не тому, що відмирає бажання бути таким ученим, а тому, що галузі надто численні і надто складні.

35 Чиста наука і нечиста економіка вимагають, щоб науковець більшу частину свого свідомого життя жив на якійсь колісній шпиці подалі від справжньої втулки суспільства, членом якого він є, і справжньої втулки моменту свого існування. Це породжує характерну й очікувану дволикість сучасного науковця: наукову моральність та суспільну позаморальність.

У науковців природжена схильність ставати рабами держави.

36 Науковий спосіб мислення, будучи тотально науковим, стає ненауковим. В нашій історичній фазі домінує полюс науки, але де полюс — там і контрполюс. Науковець розкладає все до атомів, але хтось же повинен синтезувати; науковець усе розкидає — хтось повинен збирати докупи. Науковець деталізує — хтось повинен узагальнювати. Науковець дегуманізує— хтось повинен гуманізувати. Науковець повертається спиною до того, що поки ще — і, можливо, назавжди — перевірці не піддається, але хтось же повинен не відвертатися.

37 Мистецтво, навіть найпростіше, є вираженням істини надто складної, щоб її виражала — чи була здатна виразити — наука. Це не

означає, що наука в якомусь відношенні нижча від мистецтва, а що вони мають різне призначення і застосування. Мистецтво — людська стенографія знань, плавильний тигель, алгебра, приголомшлива конденсація — у випадку високого мистецтва — цілих галактик думок, фактів, спогадів, емоцій, подій, переживань до десяти рядків у "Макбеті", до шести тактів у Баха, до квадратного фута полотна у Рембрандта.

38 Може здатись, що певні наукові закони аналогічні високому мистецтву: вони конденсують безліч феноменів до одного твердження. Але це твердження абстрагує — а не концентрує — реальність.

39 Всі мистецтва схильні ставати наукою або ремеслом, однак посутня таємниця мистецтва в тому, що митець постійно перевищує всяке передбачення науки про мистецтво чи мистецького ремесла, і він ніколи не вкладається в науковий опис і оцінку того, що таке мистецтво і яке мистецтво добре, а яке погане.

40 Мистецтво — завжди комплекс над наукою. Це комп'ютер над комп'ютерами. Можна закласти смаки тисячі знавців музики в комп'ютер, який писатиме відтак "їхню" музику, але це суперечило б великому принципу: артефакт є насамперед тим, що могла створити тільки одна людина. Це твердження одного перед лицем усіх, а не твердження для всіх через одного.

41 Науку може — чи могла б — творити машина; мистецтво вона не творитиме ніколи. Це — визначення того, чим мистецтво повинно і мусить бути для людства, а не заперечення уже доведеного факту, що наука здатна вельми досконало фабрикувати те, що може скидатись на мистецтво.

42 Хороший науковець обрізає пуповину між своєю особистістю, своїми емоціями, своїм "я" — і своїм творінням: відкриттям нового закону, або феномена, або властивості. Але хороший артефакт —

завжди людська кінцівка, відросток, друге "я". Наука позбавляє конкретного втілення, мистецтво — втілює.

43 Існує спокуса розглядати артефакт як феномен, який найкраще можна зрозуміти тільки завдяки науковому аналізу і класифікації; звідси такі науки, як історія мистецтва і критика. Тут закорінена ілюзія, ніби все мистецтво охоплюється наукою, яка може описувати його, оцінювати і розподіляти по категоріях; звідси сміховинна віра в те, що мистецтво, врешті-решт, дещо "нижче", ніж наука, так ніби природа — то дещо нижче, ніж натуральна історія.

44 Сцієнтизація мистецтва, характерна для нашого віку, абсурдна. Наука позбулася пут мистецтва і тепер заковує його сама. Передусім сцієнтизується глибинна властивість мистецтва — таємниця. Тому що хороша наука намагається знищити те, що хороше мистецтво старається викликати: таємницю, згубну для першої і життєво важливу для другого.

45 Звичайно, я не збираюсь відмовляти у корисності науковій критиці — натуральній історії — мистецтва. Але хотілось би бачити знищеним уявлення, ніби мистецтво є псевдонаукою, ніби достатньо пізнати мистецтво, ніби мистецтво пізнаване в тому ж смислі, в якому пізнавані орбіта електрона чи ембріон кроля.

46 Різні інструментарії і мови; на позір різні уявлення про те, що в існуванні важливе, і тому на позір різні цілі; різні думки; проте всі великі вчені— у певному сенсі митці, а всі великі митці — у певному сенсі вчені, оскільки мають одну й ту ж людську мету: наближати реальність, передавати реальність, символічно зображувати реальність, узагальнювати реальність, переконувати в реальності. Всі серйозні вчені і митці прагнуть одного й того ж: істини, яку не потрібно буде змінювати.

47 Всяка символізація — а вся наука і все мистецтво є символізацією — це спроба втекти від часу. Усі символи узагальнюють, викликають відсутнє, служать інструментами, дозволяють нам контролювати наші пересування по ріці часу, і тому вони є спробами контролювати час. Однак наука намагається бути істиною про подію на всі часи, тоді як мистецтво намагається бути подією на всі часи.

48 Реальність, виражена наукою або мистецтвом, не є найреальнішою реальністю. "Реальна" реальність — це позбавлені смислу подробиці, тотальний безлад, повсюдна ізоляція, загальна роз'єднаність. Це аркуш чистого паперу; ми ж не називаємо папером малюнки чи формули, які на ньому пишемо. Наші інтерпретації реальності — зовсім не реальність, як малюнок не є чистим папером. Наші малюнки, наші формули — в кінцевому результаті псевдо-реальності, але це єдині реальності, які нас стосуються, тому що стосуватись вони можуть лише нас.

49 Заняття мистецтвом — чи мистецтвами — для людини взагалі таке ж істотне, як наукові знання. І не через те, чим мистецтво є, а через те, чим воно є для митця.

50 Всі артефакти радують і вчать спершу самого митця, потім — інших людей. Радість і навчання приходять від пояснення свого "я" шляхом вираження "я", шляхом спостереження "я" — і всіх тих інших "я", що складають сукупне "я" — в дзеркалі всього, що "я" створило.

51 В будь-якій хорошій освіті наука і мистецтво повинні бути рівноправними. Сьогодні вони не рівноправні, тому що більшість науковців — не істинні науковці, які завжди перебувають в евристичній погоні за знанням, а технологи, чи аналітики, які ним користуються. Технологічне бачення життя за своєю природою являє собою механістичний та емпіричний підхід у межах своєї сфери, але небезпека в даний момент полягає в тому, що такий підхід застосовують і до всіх інших сфер. Тож людині, яка перетворилась на технолога, мистецтво мусить здаватись тим видом діяльності, якого варто спекатись, адже ні

воно саме, ні його дія не можуть бути просто оцінені будь-яким методом верифікації.

52 Істинний науковець ніколи мистецтва не відкине, не применшить і не зневажить; я вважаю це мало не фундаментальним визначенням істинного науковця. І — за аналогією — істинного митця.

53 Ми вже — особливо в Америці — бачимо намагання перетворити мистецтво на різновид псевдо-технології. Так звані (через жахливе непорозуміння) курси "творчого письма" поширюють уявлення, ніби для досягнення чогось значного досить навчитись техніці; і тепер зростає натовп письменників і художників, твори яких відзначаються надто явною псевдо-технологічною пустотою.

54 їхні артефакти майстерно скомпоновані і стильно вишукані — вишукано стильні, — проте в цілому вони не більше, ніж просто сума складових. Коли хвалять техніку, то це і все, що хвалять. Бездоганну яєчну шкаралупу, а не вміст.

55 Звичайно, більшість хороших і всі великі митці демонструють високу техніку. А псевдо-технологічний митець схожий на рибалку, який вважає, що важливо вміти тримати в руках вудку і чіпляти на гачок наживку, хоча насправді важливо знати, в якій річці рибалити. Спочатку з'являється предмет, потім — його вираження; але сьогодні ми стикаємося з армією чудово підготовлених виразників, які ганяються за чимось таким, що можна було б виразити, — з натовпом досвідчених рибалок, які марно закидають вудки на середину зораного поля.

56 Контрарґумент такий: вважається, що коли здатність виражати — не те ж саме, що вираження дечого вартісного, все одно навчена прийомам вираження людина краще, ніж ненавчена, підготовлена відчувати, що варто виразити. Я вважаю, що навпаки: навчання спеціальним технічним прийомам радше обмежує, ніж розширює поле зору. Якщо ви навчаєте когось ловити рибу, використовуючи спеціальні

технічні прийоми, то він дивитиметься на світ очима рибалки, який користується цими прийомами.

57 Юний обнадійливий митець, якого вчать "творити" в стилі того чи іншого успішливого сучасного митця, разом з технікою набуває і його світовідчуття; ця одвічна, але сьогодні як ніколи реальна перспектива стати постійним об'єктом для наслідування, постійно нав'язувати юній вразливій "навченій" душі своє світовідчуття і погляди на життя мусить здаватися митцеві глибокому і талановитому однією з найнеприємніших.

58 Бути митцем означає в першу чергу саморозкриття, а потім — самоствердження через свою самобутньо обрану мову. У правильній школі будь-якого мистецтва слід мати два курси: музейний курс і курс майстерності. Музейний курс просто знайомить з історією мистецтва і пам'ятниками (всіх майстрів минулого) мистецтва; курс майстерності вчить основним практично необхідним речам — синтаксису, граматиці, просодії, змішуванню фарб, академічному малюнку, гармонії, межам інструментарію тощо. Викладання чи відстоювання будь-якого стилю, світовідчуття, філософії— згубні; це псевдо-технологія, а не мистецтво.

59 Покажіть юному морякові, як пливти, але ж не спотворюйте покази компаса і карту таким чином, щоб пливти він міг тільки в одному напрямку.

60 Бути митцем не означає бути членом таємного товариства; це зовсім не вид діяльності, незбагненно-заборонений для переважної більшості людей. Люблять ся ж навіть найнезграбніші, найпотворніші і найнеобізнаніші коханці; в творенні артефакту важлива винятковість людини, а не прірва, яка існує, скажімо, між Леонардо і звичайними людьми. Всі ми не можемо бути Леонардами, але ми того ж виду, що й він, адже геній — це лиш один кінець шкали. Якось я піднявся на Парнас, і між земним селом у долині Арахови та прекрасною вершиною — справді такою прекрасною, як це віддавна стверджували поети — немає нічого, крім пологого схилу: ні прірв, ні скель — жодної місцини, де були б необхідні крила.

61 Дитину ж не звільняють від ігор і фізичних вправ через те, що її результати не блискучі. Музиці не можна навчити тільки одну дитину з десяти. Поезія не має нічого спільного з декламацією, із заучуванням напам'ять чи з читанням текстів задля того, щоб скласти іспити. Ритмічним малюнком слів поезія каже про те, що ви є. Те саме і з образотворчим мистецтвом, тільки замість слів — форма і колір.

62 Те, що всі ми могли б робити завдяки освіті, митець, як ми розуміємо це слово сьогодні, робить завдяки природному дару. Але всі сучасні системи освіти, з їхнім ухилом у технологію, занадто зосереджені на науці про мистецтво, тобто на історії, класифікації і поцінуванні мистецтва, і занадто мало на тому, як створюється особистістю артефакт, так, наче схеми, обговорювання, фотографування і фільмування ігор та фізичних вправ — адекватні замінники реальних речей. Марно створювати сприятливі умови для насолодження чужим мистецтвом, якщо немає таких же сприятливих умов для творення свого власного.

63 Найкращому мистецтву, як і найкращій науці, властива свобода. Обоє по суті своїй нищителі тиранії і догми, плавильники закам'янілого, порушники залізного порядку речей. По-перше, митець може протистояти уже завдяки тому, що здатний виражати опір, і тоді настає день, коли виражений ним опір виражає його. Його мистецтво призиває його. Вірш, який я пишу сьогодні, пише мене взавтра. Я відкриваю науковий закон, і тоді цей закон відкриває мене.

Ігри

64 В останньому столітті ігри, спортивні змагання і розваги, які потребують правил і суспільних контактів, стають усе важливішими. Підраховано, що 1966 року за фіналом чемпіонату світу з футболу спостерігали по телебаченню десь півтораста мільйонів чоловік. Подібно до мистецтва, ігри ми, певно, схильні розглядати радше як несерйозне заняття на дозвіллі. Та коли дозвілля більше, їхній вплив на наше життя зростає.

65 Ігри для нас набагато важливіші — і в набагато глибшому відношенні, — ніж нам хотілось би визнавати. Деякі психологи пояснюють усі символічні цінності, зв'язані з іграми та поразками й перемогами в них, з точки зору фрейдизму. Футбол являє собою погоню двадцяти двох пенісів за ваґіною; ключка для гольфу — це напружений, як сталевий держак, фаллос; шахові король і королева — Лай і Йокаста; всяка перемога — форма випорожнення або еякуляції; і так далі. Подібні тлумачення можуть щось важити — або нічого не важити — в дискусіях про походження гри. Але більшості гравців і глядачів видається набагато провдоподібнішим тлумачення в дусі Адлера, згідно з яким гра — це система досягнення переваги. Крім того, це (як і добування грошей) до певної міри відповідь людини на нелюдський ризик космічної лотереї; здатність перемогти у грі компенсує переможцеві його нездатність перемагати поза ігровим контекстом. Цей raison d'etre[8] гри найпомітніший в іграх на чисту удачу, але й багато інших ігор містять умисний ризик; навіть в іграх, технічно вільних від ризику, існують несподівані удари, обманні ходи, піщинки в оці. Біда в тому, що, встановлюючи згадану систему вирівнювання ризику, людина незабаром охоче починає вважати переможця в ній не просто удатним, а певною мірою прекрасним по своїй суті; саме так зараз вона вважає багача певною мірою прекрасним по своїй суті.

66 Той, хто прагне престижу, завжди намагається знайти себе в спорті, особливо — за мирного часу. Багато що пояснюється шляхетністю ранніх Олімпійських ігор в шостому-сьомому віках до Різдва Христового і їхнім пізнішим занепадом при римлянах. Однак гілочка маслини була вже надто вагомою нагородою. Змагання — потреба триматись нарівні і прагнення перевершити — переслідує людство. Але вистачає й існуючих у дійсності сфер для змагання — не треба вигадувати штучних.

67 Спорт — зручна нагода для особистої насолоди, ситуація, в якій можлива поява краси. Але це змагання зовсім не заради престижу. Просто гра. Переможець спритніший або удатніший, перемагаючи, він

не обов'язково у будь-якому відношенні в будь-якій грі є кращою людиною, ніж переможений.

68 Майже всі великі види спорту, популярні в світі, походять з Британії. А от етику аматорської гри Британія експортувати не зуміла. Більшість іноземців — а тепер і багато англійців — хочуть перемагати будь-якою ціною в межах правил, і вони дотримуються їх тільки тому, що гра без правил — це війна.

69 Є суспільства, орієнтовані на засоби, для яких гра — просто гра, і суспільства, орієнтовані на мету, для яких гра — це вигравання. В першому випадку якщо хтось щасливий, то це означає, йому усміхнулась удача; в другому ніхто не може бути щасливим, якщо йому не усміхнеться удача. Вся спрямованість еволюції і історії підказують: якщо людина збирається вижити, вона повинна орієнтуватися на засоби.

70 Головна функція всіх великих видів людської діяльності— мистецтва, науки, філософії, релігії — наближення людини до істини. Не виграш, не подолання іншої команди, не непереможність. Нинішня метушня довкола аматорів і професіоналів — пусте. Будь-який спортсмен, котрий грає головним чином для того, щоб виграти, — тобто головним чином не заради насолоди від гри — професіонал. Він може не прагнути грошей, зате прагне престижу, а престиж — річ така ж нечиста, як і золото.

Винуватість

71 Вислів, що злочинність залежить від суспільства, давній; поза всяким сумнівом, так само давня і цинічна відповідь, що суспільство залежить від злочинності. Один з найзловісніших фактів сучасної статистики полягає в тому, що коли збільшується населення, то злочинність зростає не тільки в абсолютних показниках, а й у відносних. Проблема винуватості — як для суспільства, так і для загальнолюдської освіти — вельми далека від того, щоб мати суто академічне значення.

72 Існують дві крайні точки зору. Перша: всі злочинці мають повну свободу волі; друга: вони її не мають. Ми живемо в суспільстві, будучи впевненими в першому, але як індивіди здебільшого схиляємось до другого.

73 Суддя каже злочинцеві: злочин, який ви скоїли, — мерзенний. А мав би сказати: вчинок, який ви зробили, завдав шкоди суспільству і є ознакою того, що ви душевнохворий або розумово відсталий; іменем суспільства прошу вибачити мене, якщо виною ваша незадовільна освіта, і співчуваю вам як людині, якщо виною — фактори спадковості; тепер я потурбуюсь, щоб ви одержали якомога кращі утримання і догляд. У світі, яким він є, жоден суддя не насмілиться бути таким до абсурду гуманним, бо чудово знає: суддя — слуга закону, а не справедливості. Ми твердимо, що жити в умовах політики ядерного стримування жахливо. Але з пори інституціоналізації права ми незмінно жили в умовах політики стримування, а не істинно людської справедливості. Для того, щоб стримувати злочинність на практиці, самих тільки спроб виправити злочинців, звичайно, замало, але не більше користі буде, коли суспільство у відповідь на це зовсім відмовиться від спроб їх виправлення. Засіб існує, однак сьогодні нам до нього ще далеко.

74 Хвора людина не без підстав може ненавидіти суспільство за те, що її відправляють до в'язниці, а не до лікарні.

75 В істинно справедливому суспільстві винуватість, безумовно, буде висновком науковим — не моральним. Жодне суспільство не є невинним у злочинах, які скоєні в ньому; нам дуже добре відомо, що біологічно невинних ми називаємо юридично винними просто для зручності. Старий аргумент такий: якщо люди почнуть вірити, що не можуть не коїти злочинів, то вони почнуть коїти злочини, від яких могли б утриматись.

76 Але якщо погодитись, що переважна більшість злочинців не відповідальна за свої злочини, котрі насправді викликані факторами,

над якими у них немає контролю (генами, оточенням, браком освіти), то з ними вільно поводитись так, як ми поводимося з будь-якими іншими серйозно хворими особами. В генетиці ми досі безпомічні, але оточення та освіту контролювати можемо. А найпридатніша для встановлення такого контролю загальнолюдська освіта; її слід облаштувати так, щоб пом'якшити головну причину всієї злочинності — відчуття нерівності, яке робить безвідповідальність у суспільстві мало не відважним революційним жестом.

77 Профілактиці злочинності і належному поводженню зі злочинцями серйозно шкодить те, що ми розглядаємо "гріх" і "злочин" емоційно. Звичайно, перше — це спадщина християнства, друге — античного права. Обидва поняття добряче застаріли і вельми шкідливі.

78 Від них походить поширений міф: ніби за поганий вчинок можна розплатитись. В першому випадку — єпітимією і покаянням, в другому — прийняттям покарання. Каяття створює приємну мазохістську ілюзію, що людина — хоч на позір вона й погана — в основі своїй добра. Єпітимія (penance) і кара (punishment) (які етимогологічно походять з одного кореня), коли вони завершуються, виявляється, просто визначають справжню приналежність злочину, і дуже часто — в чому його вигода. Твердження "Я розплатився за свій будинок" і "Я розплатився за свій злочин", на жаль, подібні за своїм значенням.

79 Гріх огортає аурою недозволеності багато насолод. Іншими словами, він робить їх чарівнішими і гострішими, оскільки заборона чи відмова від будь-якої насолоди значно збільшує її здатність приносити задоволення — як фізично, так і психологічно. Найзапекліших в історії балакунів, які виступали проти "гріха", можна зарахувати до провідних підтримувачів його від протилежного. "Злочин" — у значенні вільної волі, яке право закріпило за цим словом, — просто юридичний відповідник релігійному терміну.

80 Це можна застосувати і до розгляду винності з позиції екзистенціаліста. Екзистенціаліст каже: мої добрі вчинки, так само, як і

колишні мої погані вчинки — це я, і я не можу від них відмовитись; якщо я іґнорую, що вони були, то я боягуз, дитина; я можу їх тільки визнати. Виходячи з цього, деякі сучасні письменники стали стверджувати: умисно скоюючи злочин і умисно, без каяття, визнаючи, що я скоїв злочин, я можу найкраще продемонструвати власне існування як існування неповторного індивіда і своє неприйняття світу інших, тобто лицемірно організованого суспільства. Але це — романтичне збочення екзистенціалізму. Я доводжу, що існую, не позбавленими смислу рішеннями чи скоєнням умисних злочинів для того, щоб вони були "визнані" і відтак стали доказом "справжньості" і неповторності мого існування, тому що такими діями я не доводжу нічого, крім мого власного особливого відчуття неадекватності перед зовнішньою суспільною реальністю; проте я доводжу, що я існую, приймаючи своє минуле і свої погані вчинки як джерело сили для того, щоб мої майбутні вчинки чи мої позиції в цій реальності стали кращими.

81 Одне слово, екзистенціалізм твердить, що коли я чиню зло, то мушу з ним жити до кінця своїх днів, і що я можу жити з ним тільки прийнявши, що воно весь час присутнє в мені. Ніщо — ні каяття, ні покарання — не може його стерти, тому кожне вчинене мною нове зло — не повтор, не заміщення, а доповнення. Це ніби грифельна дошка, з якої ніщо не стирається — вона може стати тільки брудніщою.

82 Такий погляд на злочин важко переоцінити, бо він заохочує свободу волі; він дозволяє злочинцеві повірити, що той може вибирати, може по-новому сформувати і збалансувати своє життя, може спробувати бути господарем своєї долі. Разом з тією допомогою, яку може надати психіатрія, він дає злочинцеві, що виходить на волю, чудовий шанс ніколи не вернутись через тюремні ворота назад. Треба вигнати з в'язниць жахливих людожерів кримінального права і покаянної релігії; треба розглядати період відразу після звільнення так само, як ми розглядаємо аналогічний період після перебування в лікарні. Це період одужання, і жодному звільненому в'язневі не слід очікувати, що він одразу виявиться здатним до нормального життя в суспільстві. Він потребуватиме економічної і психологічної підтримки.

83 Будь-який чинний закон — це, зрештою, закон військового стану; справедливість же завжди вища, ніж закон.

Зрілість

84 Ще один сумний наслідок тиску на наші освітні системи економічних потреб — нагальне припинення освіти в надто юному віці. В багатьох частинах світу переважна більшість людей, досягти статевої зрілості, назавжди залишає школу. Коли в світі нарешті настане епоха дозвілля, ми з певністю можемо сподіватися, що це безглуздя закінчиться.

85 Істотний чинник еволюційного виживання — саморозуміння. Найістинніша і найцінніша винагорода, яку індивід може знайти в своєму бутті як у бутті індивідуальному (існуванні), та ж: саморозуміння.

86 До тридцятирічного віку важко набути будь-якого справжнього саморозуміння. Задоволення від твоєї юності частково полягає в тому, що ти перебуваєш на шляху до самопізнання, якого ще не досяг. Однак ми вважаємо, що навіть найкраща загальна освіта повинна закінчуватись у віці двадцять один рік.

87 Поблажливість до самого себе має три стадії: дитинство, юність і молодість (період від вісімнадцяти до тридцяти). Наше виховання виводить дитину за рамки її міфів та одноманітного еґоцентризму, однак ми дедалі менше насмілюємось поправляти юнаків, і ніхто вже не насмілюється поправляти молодь.

88 Наше надмірно поштиве ставлення до молоді — це почасти пережиток тих часів, коли фізична енергія і сила молодих багато важила для виживання, коли мало значення вміння вбивати і тікати; почасти це симптом нашого сильного прагнення не старіти.

89 Кожний вік має власну зрілість. В своєму власному світі дитина може бути дорослою. Але зараз більш розвинуті суспільства вчать молодих бути зрілими тоді, коли ті ще юні. Підлітки майстерно імітують дорослих, і тому багато літніх людей насправді є вічними юнаками, що імітують дорослих. Тиск суспільства затримує їх на стадії псевдо-зрілості і нав'язує їм маску, яку вони спочатку надівають для того, щоб виглядати дорослими, а потім уже ніколи не скидають.

90 Зрілість — це не вік, а рівень пізнання самого себе.

Адам і Єва

91 Чоловіче і жіноче — два наймогутніші біологічні начала, їхня злагоджена взаємодія в суспільстві — одна з головних ознак його здоров'я. В цьому відношенні наш світ — незважаючи на нинішню загальну політичну емансипацію жінок — серйозно хворий, і породжується таке захворювання передусім егоїстичною тиранією чоловічого.

92 Міф про спокушування Адама я витлумачую так. Адам — це ворожість до змін і марна ностальгія за невинністю тварин. Змій — це уява, здатність порівнювати, самосвідомість. Єва — це прийняття на себе людської відповідальності, потреби в проґресі і потреби керувати прогресом. Сад Едема — недосяжна мрія. Гріхопадіння — невідворотний processus еволюції. Бог із Книги буття — персоніфікація Адамового обурення.

93 Адам — це стазис, або консерватизм; Єва — це кінезис, або прогрес. В Адамових суспільствах чоловіки і батьки — божества чоловічого роду — вимагають неухильної покори встановленим інститутам і нормам поведінки, що характерно для більшості історичних періодів упродовж нашої ери. Типовий період — Вікторіанська епоха. В Євиних суспільствах жінки і матері — божества жіночого роду —

заохочують новації та експерименти, свіжі визначення, цілі, способи відчуттів. Типові періоди — Відродження і наш власний.

94 Є, звичайно, жінки-Адами і чоловіки-Єви; серед великих проґресивних митців і мислителів світу мало хто не належав до останньої категорії.

95 Антифемінізм, нікчемний, жорстокий і досі ще переважаючий у світі, де домінує Адам (що виявляє і саме слово "mankind"[9]), — це світло давно згаслої зірки колись важливої чоловічої фізичної переваги і більшої придатності для битви за виживання. Жінки (для Адамового начала в людині) — це лише об'єкт для ґвалтування. Жіночність асоціюється для чоловіків з можливістю бути ґвалтованою, і це виходить далеко за межі тільки жіночого тіла: проґрес і новаторство підлягають ґвалтуванню. Всі проґресивні філософії — феміністичні. Адам — князьок у гірському замку; набіги і фортифікації — його сила і престиж — поглинають його.

96 Та якщо Єві вистачило розуму виманити Адама з його нерозумного сну в Саду Едема, то у неї досить також доброти, щоб залишатись біля нього і по тому; якраз цей аспект жіночого начала — терпимість, загалом скептичне ставлення до віри Адама в те, що правота завжди за силою, — для суспільства найцінніший. Кожна мати — це еволюційна система в мініатюрі; вона не має іншого вибору — тільки любити те, що є, свою дитину, бридку чи зарозумілу, злочинну чи еґоїстичну, тупу чи потворну. Найфундаментальніший спосіб навчання терпимості — материнство, а терпимість, якої все ж таки ми повинні вчитися, є найфундаментальнішою людською мудрістю.

Сексуальна свобода

97 Що б там не казали професійні хранителі громадської моралі, але в стрімку, як метеор, появу сексу з-поза занавісок і кринолінів вікторіанської скромності і благопристойності втягнуто дещо більше, ніж

просто втрата моралі і "добропорядності". Можливо, це втеча від цнотливості; якщо виправданим буде порівнювати теперішнє покоління з минулими, то це втеча від цнотливості. Але це також — втеча до чогось іншого.

98 Зараз у більшості суспільств неофіційне ставлення до сексуальної моралі таке: принаймні серед неодружених дорослих немає нічого конче гріховного чи злочинного в сексуальному досвіді і пригодах, що супроводжуються — або й не супроводжуються — любов'ю, яку я визначаю як бажання підтримувати взаємини незалежно від сексуального і, врешті-решт, будь-якого іншого задоволення, отриманого завдяки їй.

99 Адюльтер скорше є спростуванням шлюбу, аніж зрадою його; розлучення — це терапевтичний проносний засіб, щоб очиститись і покінчити з нездоровою ситуацією. В нормальних обставинах вона не має більше запаху моралі. Це ніби візит до операційної. Правильніше винуватити природу, а не індивіда.

100 Однак офіційна позиція, виражена церквами, пресою, урядами і в багатьох випадках законами, така: статевий акт до шлюбу чи поза ним завжди є чимось гріховним і антисоціальним.

101 Суспільна значимість, якої ми надаємо сексу, великою мірою полягає в отому напруженні заборонене-дозволене, у тому гідному-негідному, у тому законному-незаконному, у тому особистому-громадському, у тому зухвалому-смиренному, у тому бунтівному-конформуючому переживанні. Як і в усіх подібних ситуаціях, підтримка від протилежного тут цілком очевидна. "Мораль" нападає на "аморальність" і отримує внаслідок того насолоду й силу, "аморальність" намагається захиститись від "моралі" — або уникнути її — і отримує насолоду й силу внаслідок захисту й уникнення.

102 Звичайно, що стосується офіційної позиції, то вона по суті своїй нереальна: вона може нав'язувати свої погляди лише в декількох периферійних областях (таких, як проституція та аборти); коли діти знають, що господар насправді ніколи їх не вижене з більшої частини саду зі спокусливими яблуками, то вони, звичайно, отримають додатковий стимул красти їх. В усякому разі, ми маємо справу з дітьми, які в першу чергу поставили б під сумнів його право власності на цей фруктовий сад. Отже, можна зробити висновок, що противники сексуальної свободи фактично належать до найпалкіших її пропагандистів.

103 Наслідком такої двозначної ситуації є апофеоз незаконних сексуальних взаємин — незаконних, тобто, за нормами офіційної суспільної моралі. Освячена віками назва взаємин такого роду — любовні справи, хоча оригінальний французький вираз (affaire de cœur[10]) має саме те значення, якого, як скаржаться сучасні пуритани, цим взаєминам не вистачає. Нинішні наші любовні справи значно більше de corps[11], ніж de cœur.

104 Небезпеки любовних справ добре відомі. Вільна любов не заохочує до любові справжньої. Малоймовірно, щоб непостійність у почуттях, яка вкладає вас у ліжко, змінилась на тривке почуття, якого ви потребуєте, коли встаєте. Поширюються венеричні хвороби. Поширюються неврози. Розбитих шлюбів дедалі більше, і ні в чому не винні діти від них страждають і примушують когось страждати в свою чергу. Тільки за цими жахливими монстрами, непрохідними лісами, болотами, темними ночами душі сяє святий Ґрааль — винятково щасливий зв'язок. З іншого боку, в багатьох нападках на нього можна виявити патологічну відразу до сексуальної насолоди; істота без статі прекрасно може дійти висновку, що ця "мораль" така ж порочна, як приписувана ворогові "скотська розпущеність".

105 Статевий потяг і статевий акт самі по собі невинні, в суті своїй вони ні моральні, ні аморальні. Секс подібний до всіх великих сил: просто сила. Ми можемо судити про той чи інший прояв сили чи про

ситуацію, в якій вона проявляється, як про моральні чи аморальні, але не про саму силу.

106 Коітус — це, навіть у своєму найтвариннішому прояві, найкраща ритуалізація природи цілого, природи реальності. Таїнство його почасти полягає в тому, щоб (за винятком — при сучасних нормах — збочень) святкувати його наодинці, навчатись йому наодинці, насолоджуватись ним наодинці. Насолода від нього почасти полягає в тому, що він допускає безліч варіацій і фізичних, і емоційних: в партнері, в місці, в настрої, у способі, в часі. Отже, проблему можна звести до наступного: як суспільству найкращим чином дозволити індивіду переживати цю глибинну таємницю і розмаїття насолоди, не завдаючи шкоди?

107 Головний аргумент соціологів проти affaire de corps: це прищеплює природній смак проміскуїтету і тим самим заохочує до подружньої невірності. Здавалось би, ці слова ближче до істини, ніж контрарґумент: affaire de corps допомагає остаточно вибрати чоловіка чи жінку і підвищує вірогідність вдалого шлюбу. Зрозуміло, що правильним це було б тоді, якби юнацтво мало час, можливості і незалежність у почуттях для широкого діапазону дошлюбних любовних справ, однак мало кому все це дано. Коли юнацтво, будучи психологічно незрілим і наслідуючи загальні тенденції, багато займається такими справами, то вони приводять лиш до нещасливого шлюбу і постійних неладів з оточенням.

108 В будь-якому разі, не краща і сама ситуація, в якій любовні справи, огорнувшись аурою аморального сьогодення і манячи до себе пальчиком, стають хитромудрим сховком, втечею від тиску суспільства, винагородою за невідворотність смерті — усім тим, чим вони почасти є, але по суті своїй бути не повинні. Тому що в тому віці, коли такі взаємини все ще слід характеризувати як офіційно незаконні, як би невинно до них не підступались і ними не насолоджувались, вони, поза всяким сумнівом, перебуватимуть у конфлікті зі всіма тими нетерпимими видами мислення і сумлінням — колективним супер-еґо, якому нас вчить суспільство.

109 В юності і в молодості більшість людей цілком природно плутають між собою два схожі один на один стимули: це — стимул до сексуального переживання (котрий сам є складником глибшого стимулу до ризикованого та авантюрного) і стимулом до любові, інституціоналізованої в шлюбі (котрий є складником стимулу до певності і безпеки). Їм важко розділити ці дві речі; те, що починається як одне, за мить може стати другим. Бажання поцілувати перетворюється на бажання прожити разом усе життя, рішення одружитись несподівано обертається на тугу за іншим тілом.

110 У статевому вихованні юнацтва значно більше уваги слід приділити тому, щоб навчити етіології кохання; вона така ж важлива, як і фізіологія статевого акту.

111 Вельми поширена думка, що кохання і секс — несумісні, що коли у вас багато сексуальних пригод, то ви не можете кохати (Дон Жуан), і що коли ви кохаєте (підтримуєте постійні взаємини на зразок шлюбу), то рано чи пізно перестаєте отримувати насолоду в сексі. Ця думка посилюється від того, що на шлюб дивляться просто як на видачу ліцензій на заняття сексом, а не як на утвердження кохання. Якщо суворо забороняти неодруженим мати любовні справи, то не варто й сподіватись, що вони прийматимуть шлюб за те, чим йому слід бути: за намір любити, а не за бажання насолоджуватись статевим актом законно.

112 Подеколи незаконне сексуальне переживання своєю незаконністю приваблює майже такою ж мірою, як і сексуальністю. Коли Мольн нарешті віднайшов свою domaine perdu, domaine sans nom зустрівши таємничу Івонну де Ґале знову, то що він учинив? Утік після першої шлюбної ночі.

113 Коли індивіда зусебіч атакують сили, спрямовані проти індивідуальності, — немо, відчуття абсолютності смерті, дегуманізуючий процес і масового виробництва товару, і масового продукування

культури, — то любовні справи означають не тільки втечу в зачарований сад еґо, але й квазігероїчний жест людської непокори.

114 Любовні справи — як і мистецтво — використовуються індивідом, щоб вихлюпнути обурення, викликане недоліками суспільства. Це день, коли ми прогуляли заняття, втікши з непривітної і нестерпно нудної школи. На цьому стоїть все сучасне популярне мистецтво.

Вслухайтеся в поезію поп-музики. Порівняйте сексуальність такої фігури, як Джеймс Бонд, із сексуальністю Меґре і Шерлока Холмса.

115 Те саме можна сказати і про рекламу. Сигарети вам пропонують не за їхню сигаретну якість, а як доречний супровід любовних справ; реципієнтів — твердять рекламодавці — можна "підкорити", "спокусити", "причарувати" (відтінки дії приворот-зілля) найневиннішими предметами будь-якого сорту — шоколадками, авторучками, ювелірними прикрасами, сповненими розваг відпустками тощо. Подібні тенденції помітні в рекламі автомобілів та одягу, хоч тут притягальна сила скоріше нагадує збуджуючий напій, аніж приворот-зілля. Цей автомобіль робить чоловіка мужчиною; це плаття натякає на Мессаліну. Навіть тканини викликають моральні асоціації, закладені в них з рекламною метою. Ви купуєте вже не чорну шкіру, а її натяк на садистські збочення.

116 Позашлюбні зв'язки починають вабити, як сирени, — особливо після кількох років у шлюбі. Чоловіки почувають певного виду nostalgie dela vierge, жінки — тугу за життям поза чотирма стінами домашньої в'язниці, яку складають чоловік, діти, хатня робота, кухня. У чоловіків, здавалось би, це бажання відверто сексуальне.

У жінок воно може проявлятися складніше. Проте щоразу це втеча від дійсності. А якщо є діти, то і втеча від відповідальності.

117 Для потенційно невірного подружжя спонука до занять любовними справами може бути меншою, а покарання більшим, ніж для неодружених. Загалом моральна проблема набагато ясніша; однак інші чинники — наприклад, гостріше відчуття невдачі чи незадоволення, яке приходить з віком, спогади про дошлюбні любовні справи (чи про відсутність їх), одноманітність шлюбу і загальний клімат суспільства, сп'янілого від вседозволеності, — можуть привести до того, що об'єктивно ясне питання суб'єктивно важче бачити саме тепер, аніж будь-коли раніше в історії.

118 Буває, що насолода здається обов'язком, тоді як обов'язок не часто здається тим, чим він може бути, — насолодою. Скільки шлюбів розпадається через те, що розпадається так багато шлюбів?

119 Чи може насолода не перетворитися на обов'язок, коли всю філософію капіталістичного суспільства можна звести до тези: ви винні собі стільки, скільки можете отримати — будь то в грошах, у становищі, в маєтностях, у задоволеннях чи у переживаннях.

120 Капіталістичне суспільство схильне перетворювати всі переживання і взаємини на предмети, які можна оцінювати за тією ж самою шкалою цінностей, що і пральні машини та центральне опалення, тобто за порівняною дешевизною використання й отримуваним від неї задоволенням. Крім того, в перенаселеному і наляканому інфляцією суспільстві існує тенденція робити речі витратними і, отже, вважати витратність чеснотою та насолодою. Викиньте старий предмет і придбайте новий. Як нас переслідує привид любовних справ, так само переслідує і привид погоні за новим; обидва ці духи — браття.

121 Батьки і матері більше не бачать у своїх дітях дітей; коли ті виростають, вони дедалі частіше розглядають їх як суперників на перегонах задоволення. І, що важливіше, суперників, які, здається, повинні перемогти. Хоч це й нешкідливо, але щоразу, коли зміна суспільних звичаїв приносить у світ нові насолоди, деякі старі люди протестують лише тому, що замолоду мусили без цього обходитись, інші

ж, як дурні, намагаються несамовито надолужувати прогаяне. Піддаються нападкам не просто цнотливість, мораль і шлюб, а всі традиційні уявлення про те, хто ми і для чого існуємо.

122 Дехто вважає, що ми рухаємося до епохи, коли вважатиметься нормальним, що людина матиме статеві взаємини які хоче і з ким хоче, не рахуючись з іншими соціальними зв'язками. Він твердить, що це буде можливим тому, що копуляція здаватиметься не важливішою, ніж танці чи розмови — які хочеш і з ким хочеш. В такому суспільстві не було б нічого ганебного в статевому акті на людях, і черги, які тепер вишиковуються, щоб побачити Фонтейн і Нуреєва, вишиковувались би, щоб побачити умільців у набагато давнішому мистецтві. Нам слід, одне слово, повернутись до давніх дохристиянських уявлень про секс як про діяльність, котра не потребує ніякої особливої усамітненості і не породжує також ніяких особливих заборон. Можна припустити, що депуританізація сексу колись відбудеться, але поки теперішні сексуальні звичаї— узаконені і неузаконені — задовольняють деяку глибшу потребу людини, не задоволену суспільством, цього не станеться.

123 В освіті людства навчання цьому предмету мусить напевно ґрунтуватися на таких міркуваннях:

(А) Перший серйозний арґумент на користь того, щоб більше навчати самоаналізу, та й взагалі на користь глибшого самоаналізу, полягає в тому, що біль, завданий любовними справами і розбитими шлюбами (і самі причини цього), наполовину обумовлений тим, що кожний із нас не знає ні самого себе, ні іншого.

(В) Надмірна комерціалізація сексу, особливо якщо йдеться про любовні справи, — далеко не найкоштовніший діамант у короні капіталізму.

(C) Зі всіх видів діяльності секс найменше підлягає судженням назагал. Він завжди відносний, завжди ситуативний. Оголошувати його поза законом так само нерозумно, як і прописувати кому-небудь. Все, що можна зробити, — це просвітити відносно нього.

(D) Навчити фізіології сексу без психології любові — все одно що навчити всьому, що стосується корабля, за винятком того, як ним керувати.

(E) Речники "моральності" не мають ніякого права засуджувати статеві зв'язки будь-якого роду чи старатися не допускати їх, якщо не можуть довести, що вони приносять суспільству більше нещастя, аніж щастя. Виводити статистику нелеґітимних зв'язків, розлучень і венеричних захворювань завжди легко, а от статистику щасливого сексу здобути важче.

(F) Закон проти подружньої невірності — дитина; хоч зрадливець більш не може ламати закон, дитину він усе ж таки може зламати. Та коли вона підростає, розлучення стає меншим злочином, оскільки дисгармонія, яку, підростаючи, дитина відчуває дедалі сильніше, може завдати не менше зла, як розрив шлюбу.

(G) Розлученням можна зловживати так само, як хірургією. Та коли чим-небудь можна зловживати, то це ж не арґумент проти нього.

(H) Найшляхетніший зв'язок — шлюб, тобто любов. Шляхетність її — в альтруїзмі, в бажанні служити іншому попри всі насолоди від взаємин, у відмові будь-коли розглядати іншого як річ, як предмет, як щось придатне для вживання.

(I) Секс — це обмін насолодами і потребами; любов — віддавання без вороття.

(J) Саме це віддавання без вороття, ця допомога без винагороди, цей надлишок чистого добра визначають неповторність людини, як і справжню природу істинного шлюбу. Це — квінтесенція, заради якої існує велика алхімія сексу; будь-який адюльтер її фальсифікує, будь-яка невірність її зраджує, будь-яка жорстокість її затьмарює.

Внутрішня освіта

124 Людина не повинна бути — над усе — необхідною суспільству; над усе вона має бути необхідною собі. Вона не освічена доти, доки не проаналізує своє "я" і не зрозуміє загальні психологічні механізми. Сьогодні наше навчання спрямовується на персону, а не на реальне "я". Персону складають всі ті інкрустації — як би вони не були сформовані, — які приховують те, що я насправді відчуваю і що насправді думаю. Зрозуміло, що кожен із нас повинен мати якусь персону, але нам нема чого так сильно приховувати своє реальне "я", як того вимагають нині наші суспільства і їхні освітні системи. Ми повинні навчати не як пристосовуватись (суспільство навчає цьому автоматично), а як і коли не пристосовуватись.

Важливість даного моменту

125 У цьому світі дзеркал і метафор людина відбиває і порівнює всі реальності. Всі вони у кожного з нас у голові, тільки глибоко. Безмежний процес у кожному предметі стає обмеженим; кожний предмет — це поперечний зріз вічності.

126 Мета всієї еволюції — загибель. І це не абсурд. Було б абсурдним, якби метою еволюції був стан досконалості. Було б абсурдним, якби еволюція мала якусь іншу мету, крім загибелі. Еволюція, отже, позбавлена смислу, якщо вона є еволюцією до чогось. Даний момент — або ніщо. Краща держава, кращий замисел, краще "я", кращий світ; але це завжди речі, які починаються в даний момент.

127 Ціле — не ланцюг, а розкручена дзиґа. Дзиґа крутиться, але стоїть на одному місці. Хтось може вказати на ланку в ланцюгу чи пункт на дорозі і сказати: "Ось найкраще місце для існування"; але дзиґа завжди на одному й тому ж місці. Вага дзиґи має рівномірно розподілятися довкола центральної осі — інакше вона нахилятиметься і колихатиметься. Ці тенденції, притаманні стільком реліґіям і політичним філософіям, розмірковувати і проповідувати у відриві від життя теперішнього, від даного моменту, ці спроби примусити нас перенести вагу і силу наших вірувань та сподівань в якийсь інший світ (небесний чи утопічний) — все це схоже на безладне пересування ваги в середині дзиґи. Наші сили розсіюються за відцентровим законом. Справжній смисл життя впритул оточує вісь кожного даного моменту.

128 Не випадково відкриття "я" державою не заохочується. Держава організовує освітню систему заради продовження держави, а відкриття "я" — це часто також відкриття того, чим держава є насправді.

129 Всі наші теперішні освітні системи воєнізовані, їхня мета — випускати слуг або солдатів, які слухаються без запитань і вважають свою підготовку найкращою з можливих. Хто досягає в державі найбільшого успіху, той найбільше зацікавлений у продовженні її такою, як вона є; такі люди мають вирішальне слово в питанні, якою бути освітній системі, і, зокрема, від них залежить, щоб той освітній продукт, який їм потрібний, отримував і найвищу винагороду.

130 Держава і уряд — це спосіб мислення минулого; вони є системами минулого. Ми кажемо: "Він живе минулим", і вимовляємо це з жалем чи зневагою, проте більшість із нас живе майбутнім.

131 Держава не прагне бути, вона прагне виживати.

132 Щоправда, багато хто з нас живе у дні завтрашньому, бо сьогоднішній для цього непридатний. Але робити його придатним держава не зацікавлена. В принципі, недоліки держави змушують

людину жити в майбутньому; головна причина їх у тому, що держави світу відмовляються діяти спільно і займатися двома суттєвими речами: депопуляцією і освітою.

Внутрішнє знання

133 Більшість із нас досі ще носить у своїх умах міф про чітко означену межу між здоровим і хворим; і саме в сфері психічного здоров'я, певно, як ніде, таке розмежування виявляється найабсурднішим. Вічне кепкування над психіатрією, а особливо над психоаналізом, — явна ознака страху. "Здорові" серед нас схильні панькатися зі своїми фобіями і неврозами, але розкривати їх нам не хочеться.

134 В теперішніх системах освіти немає більшої невідповідності вимогам, ніж ставлення до психології. Уявлення, ніби шкільні психологи мають весь свій час віддавати "хворим" (невротикам чи відсталим учням), — абсурдне. "Здорові" їхньої уваги потребують не менше. Провідним предметом у будь-якій загальнолюдській освіті повинна бути загальна психологія, а провідною службою — аналіз особистості кожного учня.

135 Тут не місце сперечатися про порівняні заслуги різних теоретичних шкіл психології. Та оскільки психологічний бік загальнолюдської освіти повинен мати сильний соціальний ухил, нам, звісно, слід значно більше уваги приділяти біологічній теорії домінування-субдомінування.

136 Теорія ця виникла з вивченням людиноподібних мавп — таких, як горила і шимпанзе. Було відкрито, що їхнє відносне домінування над кимось чи підкорення комусь іншому здебільшого залежить від розмірів і (поза періодом тічки у самок) несексуальних чинників, споріднених із людською самовпевненістю. Таким чином великі самки і маленькі самці в одній клітці будуть відповідно домінуючими і підлеглими; на знак

покори самець буде "давати" (обирати копуляторну позу самки). Ми повинні усвідомлювати, що всі люди обирають першу або другу з цих ролей незалежно від сексу (чи поперемінно змінюють їх). Звичайна для організаційної спільноти поведінка, відома як лизання ніг або задниці, — яскравий приклад ролі підлеглого. Людина, котра йде на це, в переносному розумінні "дає"; і зовсім не з доброго дива у будь-якій мові дві найзвичніші непристойності — "Грав я тебе" ("Fuck you") і "Ти педераст" ("Bugger you"). Вони є і твердженнями про домінування, і характером підлеглості.

137 Але люди, звичайно, не сидять у клітках, а живуть у ситуаціях набагато складніших; і якраз найнебезпечнішим для суспільства є те, що потреба в таких взаєминах має характер ланцюгової реакції. Свідоме підкорення одній особі перетворюється на більш чи менш озлоблене домінування над іншою. Підлеглі загалом свідомі своєї підлеглості й породженого нею затаєного невдоволення і, таким чином, шлях до компенсаторного задоволення деінде в їхньому житті надто ясно обставляється дороговказами. Загальне "історичне обурення", або відчуття приниження, пережите німецьким народом між двома світовими війнами, напряму веде до гонінь на євреїв. Зачароване хибне коло садо-мазохізму в суспільстві утворюється надто легко і природно.

138 Птахи дають найяскравіший приклад механізму, створеного природою для того, щоб розірвати зачароване коло, — "територію". У деяких видів гніздування великими колоніями настільки біологічно важливе, що відчуття території у них незначне; у цих видів ми знаходимо висо-корозвинуті системи встановлення порядку за допомогою дзьоба. Такі види виграють двічі. Вони захищені своєю абсолютно переважаючою чисельністю, а ті індивіди, яких закльовують до смерті, — найслабші. Інші види — принаймні впродовж сезону розмноження — встановлюють зони, безкарно порушити кордони яких жодна інша пара не може. При такій системі вони менш потерпають від інфекційних захворювань, голоду і т. п. Обидві системи діють, як ми це ясно можем бачити, у воронових ("найрозумніше" пташине сімейство), де близько-споріднені види прийняли різні системи. Так галки і граки

живуть здебільшого общинами, тоді як ворони і сороки — парами або маленькими сім'ями.

139 Людина користується обома системами. Ми захищаємось та організовуємось для задовлення наших суттєвих потреб громадою, і якраз у тих ситуаціях у громаді, які вочевидь потребують ієрархії наказів і значимості, ми найчіткіше бачимо, як порядок серед людей на практиці встановлюється за допомогою дзьоба. Але нам так само потрібні зони — аналогічні територіям тих пташиних видів, що живуть усамітнено, — в яких ми можемо домінувати. Хоч ми зазвичай думаємо про дім, сад, майно і маєтності, якими володіємо, як про свою "територію", всі ми носимо в собі набагато важливішу психологічну сукупність емоцій, думок, переконань. Ця ментальна територія керує всією нашою соціальною поведінкою, і життєво важливо, щоб у нашій освіті вона краще вивчалась і привертала більше уваги, оскільки це, вочевидь, той аспект нас самих, який ми знаємо найгірше.

140 Демаркацію ментальної території дуже часто здійснює юнгївський комплекс. Комплекс — це ідея чи група пов'язаних між собою ідей, про які ми не можемо думати раціонально і об'єктивно, а тільки емоційно і суб'єктивно. Теорія Юнґа розуміє комплекс як свідомий прояв підсвідомих страхів і бажань, але комплекси служать також чудовою пересторогою для інших представників виду не порушувати кордони вказаної зони. Дивакуватий чоловік, який твердить, що світ плаский, може дуже розсердитись, коли йому дадуть точні докази на користь протилежного. Звичайно, його гнів не буде арґументом, але він, напевно, не раз іще вбереже його твердження від подальших нападок.

141 Звичайно, така ментальна територія, утворена нами довкола себе, головним чином призначена для протидії нашому відчуттю немо — відчуттю небуття; вона прямо застерігає нас, що не варто знищувати марнославство, ілюзії і комплекси, якими ми обгороджуємо себе, немов мурами (чи обводимо демаркаційною лінією), оскільки таким чином ризикуємо знищити індивідуальність. Нам треба розпізнавати, що в цьому демаркаційно-фортифікаційному матеріалі здорове, і тоді нехай

відкриття здорового покаже наляканій людині, що в її укріпленнях є нездоровим.

142 Розуміння ролі, яку грають у нашому житті субдомінування і домінування, аналіз того, що в прийнятій ролі справді необхідне (або способу, за яким індивід розподіляє для себе різні ролі), і обґрунтування законності ментальної території, яку ми намагаємось означити, — все це являє собою основу для освітнього персонального аналізу кожного учня. Звісно, це не перешкоджає аналізу, заснованому на більш відомих психологічних теоріях, зокрема, доречними можуть бути системи Адлера і Карен Хорні. Але це найбільш обнадіює, що в світ прийдуть глибше саморозуміння, терпимість і більша рівність існування.

143 Найкраще я можу описати цю внутрішню фазу освіти, поставивши питання, на які вона мусить допомогти своїм учням відповісти.

Хто я?

Чим саме я схожий на більшість інших людей і чим саме від них відрізняюсь?

Які мої обов'язки щодо себе?

Які мої обов'язки щодо інших?

Якими є обов'язки роботодавця, службовця, представника держави, індивіда?

До якої міри, визначеної моїми здібностями, я задовольняю і врівноважую ці суперечливі крайності?

Що я розумію під любов'ю?

Що я розумію під виною?

Що я розумію під справедливістю?

Чим є для мене наука?

Чим є для мене мистецтво?

Синоптична освіта

144 Ця освіта переймається тільки одним: чому все таке, як є. Оскільки як люди ми перебуваємо в одній і тій же ситуації, освіта ця повинна бути в усьому світі ідентичною.

145 Вона повинна включати в себе вивчення великих реліґій і філософій минулого — і сучасності, — та оскільки її мета синоптична, їх слід подавати як інтерпретації, або метафори, реальності. Ми знаємо, що в цій сфері істина завжди складніша, ніж наші формулювання її.

146 Мені здається, з будь-якого справді синоптичного погляду на людське існування неминуче випливає висновок: головна мета еволюції — збереження матерії. Кожна форма живої матерії має свій власний смисл життя; наш людський смисл полягає в тому, щоб установити в житті рівність винагороди. Оскільки в теперішньому нашому світі надлишок нерівності повсюди, то належна синоптична освіта повинна викликати відчуття незадоволення, яке є також відчуттям нашого морального призначення.

147 Я також вважаю, що вона не повинна довіряти уявленню, ніби Бог (в традиційному значенні слова) може — будь-яким чином, крім описаного вище негативного, — мати людські атрибути і можливості; одне слово, буде краще, коли ми допустимо, що такого Бога не існує.

148 Зрештою, вона знищить нашу останню дитячу віру в загробне життя, крізь яку, наче крізь дірку в відрі, витікає життя справжнє. Якщо смерть абсолютна, то і життя абсолютне; життя священне; доброта до життя інших — важлива; сьогодні важливіше, ніж завтра; полудень відвойовує своє у ночі. Діяти — це даний момент, це життя; смерть ніколи не буває здатною діяти.

149 Все, зрештою, є засобом, і ніщо не є метою. Все, що ми називаємо безсмертним, — смертне. Що ядерний голокост може і не зробити, час — зробить напевно. Тому живіть зараз і навчайте цьому.

150 Таємниця не в початку чи кінці, а в цій миті. Початку не було; кінця не буде.

10

Значення мистецтва

1 Під мистецтвом я розумію всі види мистецтв; під митцями — творців у всіх видах мистецтв; під артефактами — все, чим можна насолоджуватися без присутності митця. Тепер, після того, як винайшли звукозапис і кінематограф, можна було б стверджувати, що видатне виконання — наприклад, у музиці чи театрі — теж є артефактом. Однак тут під артефактом я розумію те, що він значить традиційно: творчість композитора, а не інтерпретатора, драматурга, а не актора.

2 Практика і досвід мистецтва для людини так само важливі, як використання науки і саме наукове знання. Обидва ці великі способи осмислювати існування і насолоджуватись ним комплементарні, а не взаємно ворожі. Мистецтво особливо цінне для людини тим, що стоїть ближче до реальності, ніж наука; в ньому не переважають, як повинно бути в науці, логіка і розсудливість; отже, це вид діяльності, який розкріпачує, тоді як наука — цілком виправдано і неминуче — свободу обвужує. Зрештою, і це найважливіше, воно є найкращим — тому що

найбагатшим, найскладнішим і найлегше зрозумілим — засобом спілкування між людьми.

Час і мистецтво

3 Найкраще можна перемогти час — а отже, і немо — за допомогою мистецтва. Воно створює той позачасовий світ сукупного інтелекту (за Тейяром де Шарденом — ноосферу), де кожний артефакт — сучасний і майже безсмертний настільки, наскільки взагалі може бути безсмертним предмет у космосі, де безсмертя немає.

4 Ми входимо до ноосфери через творення — і тим самим її створюємо — або через переживання — і тим самим У ній існуємо. Обидві функції взаємодіють: "актори" і "глядачі", "священики" і "прихожани". Тому що переживанням мистецтва є, крім усього іншого, переживанням того, що інші існували так само, як існуємо ми, і вони досі існують у цьому витворі свого існування.

5 Звичайно, ноосфера такою ж мірою створена і видатними досягненнями в науці. Але між артефактом і тим, що можна назвати сцієнтифактом, значна різниця: перший — на відміну від другого — не можна спростувати. Артефакт — хоч би який нікчемний у художньому відношенні є предметом у контексті, де доказів і спростувань не існує. Ось чому артефакт набагато стійкіший до дії часу; космогонічні уявлення жителів стародавньої Месопотамії справляють на нас дуже слабке враження і викликають мало інтересу. Це — спростовані сцієнтифакти. З іншого боку, артефакти античної Месопотамії зберігають інтерес до себе і безпосередність впливу. Велике випробування сцієнтифакту — його вживаність сьогодні; звичайно, використання сьогодні для нас життєво важливе і пояснює пріоритет, який ми у своєму світі сьогодні віддаємо науці. Але спростовані сцієнтифакти — ті, які вже не використовуються, — просто стають об'єктами зацікавлення історії науки і розвитку людського розуму, тобто об'єктами, про які ми дедалі більше схильні судити за естетичними мірками, оцінюючи лаконічність викладу, стиль, форму і так далі.

Фактично вони стають для нас прихованими артефактами, хоч і значно залежнішими від часу, тому безпосередній вплив їх слабший і значення менше, ніж у артефактів справжніх.

6 Позачасовість артефакту має кількісний аспект; звичайно, логічно та граматично неправильно вести мову про один предмет як про більш позачасовий, ніж інший. Але до такого алогізму нас штовхає невідступне бажання перемогти час — або ж бачити його переможеним. Треба бути геть безжальним, щоб, всупереч своєму інтуїтивному чуттю, вважати що-небудь негарне в артефакті кількасотлітнього віку позбавленим будь-якої цінності. Щоправда, нерідко перебіг часу — це ніби комісія по відбору: у гарних предметів більше шансів уціліти, ніжу негарних. Але в багатьох випадках — наприклад, пов'язаних з археологічними знахідками — нам відомо: ніякої комісії по відбору не було. Негарні для своєї епохи предмети вціліли разом з прекрасними, але красу ми знаходимо і в тих, і в інших.

7 Час — довговічність артефакту — стає фактором його краси. Цінність предмета як естетичного об'єкта переплітається з його цінністю як свідчення — або носія інформації — про давню добу. Його краса зливається з його корисністю в ролі зразка людського спілкування; і це буде змінюватися у точній відповідності до нашої потреби в інформації (якщо досі її бракувало) з джерела, що заслуговує на особливу довіру.

8 Чим старіший артефакт, тим більш він позачасовий, і чим новіший — тим менш. Якщо артефакт новий — не старіший року, — то він не має в собі нічого від краси й корисності того, який уже пережив час; але він може бути красивим чи корисним як річ, здатна подолати час. Одні артефакти вціліють тому, що майбутнє може використати їх як арґументи проти епохи, коли їх створили, інші — як арґументи за неї. Офіційне мистецтво вимагає артефактів другого виду: пам'ятників, а не заповітів.

9 Хоч таке упереджено добре ставлення до того, що старе чи здатне дожити до старості, впливає на наші судження про артефакти — і навіть на ставлення до таких речей, як викопні знахідки, — воно зазвичай не впливає на наші судження про інші предмети. В камені — просто довговічність матерії, в артефакті — довговічність людини; імені чи безіменного людського існування; це відбиток пальців мінойського майстра під ручкою чаші.

10 Позначений віком артефакт — це водночас і те, що сьогодні не може бути створене, і те, що все ще сьогодні існує; у ньому збереглось багато біжучих миттєвостей — і ми захоплюємось цим. Він двічі сучасний: і як вцілілий, і як теперішній. Цим пояснюється давня мода на мистецьку старовину. Ми, усвідомлюючи, що як живі організми колись помремо, у певному відношенні ближчі до найстаріших артефактів, ніж до найновіших природних об'єктів.

11 Звична мірка, за якою ми судимо про артефакт, — чи заслуговує він на те, щоб зберегтися; тому слід сподіватися, що подеколи нас вабитиме артефакт протилежного виду — недовговічний, як метелик-одноденка.

12 Цілу армію другорядних мистецтв — і самих по собі, і за своєю природою — видалено поза межі ноосфери: наприклад, садівництво, перукарство, haute cuisine[12], піротехніку. Якщо вони потрапляють до ноосфери, то лише випадково, завдяки щасливій нагоді бути включеними до більших мистецтв. Щоправда, фотоапарат і кінокамера, магнітофон і консервна бляшанка долають недовговічність, внутрішньо притаманну згаданим субмистецтвам; та й іноді їх знов можна відтворити за допомогою рецепту. Але почасти наша насолода полягає якраз у тому, що безпосереднє переживання цих мистецтв по суті своїй нетривале й іншими людьми не поділяється.

13 Паралель з людиною: ми також минаємо, немов феєрверки, немов квіти, немов вишукані страви і вишукані вина. Ми відчуваємо внутрішню спорідненість із цими недовговічними мистецтвами, цими проявами

людської майстерності, які народилися після нас і загинуть раніше, які можуть з'явитись і щезнути за кілька секунд. Незаписане виконання в музиці, на сцені чи на спортивному майданчику попадає до тієї ж категорії явищ.

14 Отже, існує два різновиди артефактів: ті, якими захоплюємось і яким, певно, заздримо, тому що вони переживають нас, і ті, які нам подобаються і яких ми жаліємо, тому що вони нас не переживуть. Обидва є аспектами нашого переживання часу.

15 Будь-яке мистецтво і узагальнює, і конкретизує, тобто, старається цвісти в усі часи, але корінням тримається в одному. Стародавня статуя, абстрактна картина, дванадцятитонова секвенція можуть головним чином узагальнювати (всі часи); портрет Гольбейна, хайку, пісня в стилі фламенко можуть головним чином конкретизувати (один час). Але в портреті Енн Кресакр, виконаному Гольбейном, я бачу жінку шістнадцятого століття — і всіх молодих жінок певного типу; в аскетичному і геть відірваному від реальності взаємозв'язку нот Веберна я все одно вчуваю вираження особливої душі конкретної людини початку двадцятого століття.

16 Цієї рівноваги між конкретизацією та узагальненням, якої силкується досягти митець, природа досягає без особливих зусиль. Цей метелик унікальний — і універсальний, він існує і сам по собі, індивідуально, і точнісінько схожий на будь-якого іншого метелика свого виду. Мені соловейко співає так само, як співав і моєму дідові, і його дідові, і дідові Гомера; це соловейко той самий — і не той самий. Він теперішній — і всечасний. Крізь голос, який слухаю я — і слухав Кітс — цієї минаючої ночі, я вступаю в реальність двома шляхами; і в центрі зустрічаю своє "я" збагаченим.

17 Наше бачення природних об'єктів залежить від нас — розглядаємо ми їх вертикально, в цей один-єдиний момент, чи горизонтально, в усій їхній минулій історії; або ж — в обох ракурсах одразу; в мистецтві ми намагаємся викласти обидві точки зору в одному

твердженні. Згадані взаємопереплетені фактори часу завжди притаманні баченню і висловлюванню.

18 Моє бачення артефакту може залежати від того, яким його хоче показати мені митець — вертикально-теперішнім чи горизонтально-всечасним, але навіть у випадку з артефактом точку зору я можу вибирати сам. Я можу розглядати "Св. Ієроніма" Караваджо вертикально, самого по собі, або горизонтально — в контексті історії живопису. Я можу розглядати його як портрет одного старця чи як етюд із життя пустельників, як квазіакадемічну студію з проблем розподілу світлотіні, як документ, що розповідає про самого Караваджо, про його епоху і т. д.

19 Артефакти ми переживаємо також "задумано" і "випадково" (див. групу 5, запис 49) та "безвідносно" і "ситуативно" (6, 23). Це також аспекти часу.

20 І для творців, і для глядачів мистецтво є спробою подолати час. Артефакт може бути — в дійсності чи в інтенції — чим завгодно, але він завжди є ланкою у переживанні часу людиною; не випадково наш сьогоднішній всепоглинаючий інтерес до мистецтва припадає на той самий час, що і нове розуміння нетривалості нашого перебування в безмежності.

Митець і його мистецтво

21 У цьому фундаментальному зв'язку з часом митець використовує власне мистецтво — свою здатність творити — задля досягнення трьох головних цілей, і він має два головні критерії успіху.

22 Найпростіша його мета — описати зовнішній світ, потім — виражати своє відчуття зовнішнього світу, і нарешті — виразити своє відчуття самого себе. Яку б із названих цілей він не обрав, критерієм для нього може бути або те, що він приносить задоволення собі, або те, що

він приносить задоволення і насолоду іншим. Очевидно, майже в кожному артефакті у різній мірі присутні всі три цілі, і він відповідає обом критеріям. Найпростіший і найбеземоційніший реалізм, простий опис, все одно включає в себе вибір описуваного об'єкта, а вираження відчуття зовнішнього світу вочевидь має бути і вираженням внутрішнього світу митця; мабуть, мало знайдеться митців настільки самовпевнених, що схвалення з боку інших людей для них нічого не значить. І все ж таки протягом двох останніх століть акценти суттєво змістились.

23 Коли інших засобів опису майже не існувало, зображальну та описову функції брало на себе здебільшого мистецтво. Воно оприсутнювало відсутнє: на стіні печери вимальовувався бізон. Прекрасна стилізація, властива, на наш погляд, мистецтву кам'яного віку, породжувалась — передусім — нерозвинутістю живописної техніки, а не браком бажання малювати якомога реалістичніше. Але ще на зорі печерного життя люди, мабуть, усвідомили, що чарівна дія стилізації подвійна: вона не тільки нагадувала і записувала минуле чи відсутнє, але відхилення від точного відтворення дійсності утримувало на віддалі справжнє минуле і справжні життєві труднощі. Отже, перша функція мистецтва і стилізації була, напевно, магічною: дистанціюватись від реальності в той же час, як її викликають заклинанням.

24 У використанні стилізації існував і сильний ритуальний мотив. Зоставався лише невеликий крок від малювання тварин вуглиною для передачі інформації до виділення певних характерних рис, що, як тоді здавалося, з більшою вірогідністю ґарантує бажаний результат — убити, щоб з'їсти, і т. п. Дехто з учених твердить, що ритуально-традиційні елементи в мистецтві являють собою великий ґандж для його вжитковості, щось на кшталт не до кінця скинутої змііної шкіри, яку бідолаха митець мусить волокти за собою. Вони вказують на всі ті емпіричні методи і критерії, які вже розвинуті в науці, аби вивільнитись від ритуально-традиційних елементів. Але це схоже на абсурдний висновок, ніби можна творити велике мистецтво вправами в галузі чистої логіки і чистого розуму. Мистецтво починається з людяності як

такої, з історії, з часу, воно завжди складніше у висловлюванні — якщо не в методі, — ніж наука. Воно — для інших людей; воно втішає чи погрожує, але в інтенції завжди більшою чи меншою мірою терапевтичне, і його терапія має застосовуватись до речі надто складної (і справді ритуалізованої), щоб її могла контролювати чи зцілювати наука, — до людської душі.

25 Первісні майстри візуального мистецтва, певно, більш чи менш усвідомлено бачили і друге велике корисне призначення стилю. Стиль спотворює реальність. Але фактично таке спотворення — найважливіше знаряддя мистецтва, оскільки, використовуючи його, митець здатний виразити і свої особисті, і спільні почуття та сподівання. Ясно, що п'ятдесятигруді богині родючості — не невдале реалістичне зображення, а візуальне витлумачення відчуття. Паралель у мові — розвиток метафори і всього, що перевищує потреби суто комунікативні. Паралель у музиці — розвиток усіх елементів, які не обов'язкові в ролі акомпанементу до танцю, всього того, що перевищує барабанний бій чи приплескування руками.

26 Перші дві Цілі мистецтва — зображувати і відчувати зовнішню реальність — були головними принаймні до епохи Відродження; третя ціль — відчувати внутрішню реальність — запанувала тільки десь упродовж останнього століття. У того дві основні причини. Перша: розвиток досконаліших від мистецтва засобів точного відображення призвів до того, що чисто описове реалістичне мистецтво переважно здається хибним напрямом. Фотоапарат, магнітофон, розвиток технічного словника і наукових методів лінгвістичних спостережень — все це виявляє слабкість і нерозумність надто явного зображального мистецтва. Якщо ми цього здебільшого не усвідомлюємо, то такий стан справ, напевно, зумовлений тим, що зображальне мистецтво в історичному плані має для нас велику цінність, і ми досі не позбулися звички ним користуватись, хоч зараз маємо засоби набагато кращі.

27 Якщо ми, наприклад, справді хочемо вшанувати видатну людину, то напевно краще було б її сфотографувати, або зняти про неї фільм, або

опублікувати доповідь про те, чим вона уславилась; все це буде кращим від її портрета, виконаного в "академічному" стилі найманим малювальником. Ніхто не думає, що таким портретам притаманна якась біографічна чи мистецька цінність, просто вони задовольняють суспільну традицію відзначати знаменитість у такий спосіб.

28 Друга причина тріумфу мистецтва, орієнтованого на відчуття внутрішньої реальності, — зростання значення "я" в існуванні як наслідок згаданих вище немо-утворюючих умов. Не випадково романтизм, вплив якого досі такий сильний, був наслідком орієнтованої на машини промислової революції, та й багато інших проблем сучасного мистецтва вийшли з такої взаємно ворожої полюсності.

29 Неминучим наслідком цього виявилось ставлення до стилю як до головного мірила мистецької вартості. Зміст ніколи ще не був менш важливим. Ми можемо розглядати історію мистецтв з пори Відродження (останній період, коли зміст був допущений принаймні на рівних правах) як повільну, але тепер уже майже тотальну перемогу засобів вираження над тим, що виражається.

30 Прикмета такої перемоги — ставлення митців до підписування артефактів. За греків підписування стало досить поширеним явищем, причому, як і слід було сподіватись, найпоширенішим у літературі — мистецтві, де найповніше виражено самосвідомість. І все ж таки в добу Відродження багато митців ще не почували великої потреби ставити свої підписи; і навіть сьогодні існує традиція анонімності в таких ужиткових мистецтвах, як гончарство і меблярство, які менш усього піддаються експлуатації з боку "я" митця.

31 Сьогодні головна потреба митця (як йому здається) — виражати власне підписане відчуття себе самого і свого світу. Та оскільки наша потреба в зображальному мистецтві втратила значення, з'явились такі його форми і стилі, як абстракціонізм, атональна музика, дадаїзм, які дуже низько ставили точність відображення зовнішнього світу (властиву ремеслу) і колишню згоду митця брати на себе певні зобов'язання перед

зовнішнім світом, але натомість вони розкривали найширше з можливих поле для вираження безумовно унікального "я". Величезне "розкріпачення" стилю, техніки, інструментування (використання матеріалів), що відбулося в нашому столітті, якраз і викликано потребою митців відшукати Lebensraum[13] для творчості; одне слово, викликано їхнім відчуттям ув'язненості в масі інших митців. В'язниця знищує людську індивідуальність — це те, чого митець сьогодні боїться найбільше.

32 Та якщо головним завданням мистецтва стає вираження індивідуальності, то аудиторія повинна здаватись митцеві не дуже важливою; але зневажена аудиторія, в свою чергу, відмовиться від такого двічі егоїстичного мистецтва — особливо коли всі інші мистецькі цілі настільки усуваються, що артефакти виявляються герметично-закритими для кожного, хто не має спеціальної інформації про авторський замисел.

33 Виникають (уже виникли) два характерні табори: митці з першого переслідують свої власні відчуття та задоволення свого "я" і сподіваються, що їхня аудиторія прийде до них з почуття обов'язку перед "чистим", або "справжнім", мистецтвом; митці з другого експлуатують бажання публіки, щоб любові од неї домагались, щоб її забавляли та розважали. В цій ситуації нічого нового. Але обидва табори ніколи ще не були так чітко розмежованими й антагоністичними.

34 Отже, все мистецтво внутрішнього відчуття стає прихованою формою автопортрета. В усьому, немов у дзеркалі, митець бачить себе. Мистецька майстерність віддається в жертву; володіння майстерністю стає навіть "нещирим" і "комерційним". Гірш того: митець — щоб приховати тривіальність, банальність чи алогічність свого внутрішнього я — іноді умисно вводить до свого мистецтва елементи герметизму і багатозначності. Це легше зробити в малярстві й музиці, ніж у літературі, тому що слово — символ точніший і тому що удавані багатозначність і герметизм загалом легше виявити в літературі, ніж в інших мистецтвах.

35 Але тиранія самовираження — не єдиний чинник, з яким веде боротьбу сучасний митець. Однією з найбільш вражаючих прикмет нашого віку було повсюдне використання і в популярних, і в інтелектуальних розвагах та мистецтвах полюсів насильства, жорстокості, зла, небезпеки, перверсій, сум'яття, двозначності, іконоборства, анархії. Хепі-енд стає "сентиментальним", відкриті або трагічні розв'язки — "реальними". Часто кажуть, що мистецькі напрями — не більше, ніж віддзеркалення того, що є в історії. Наше століття явно насильницьке, жорстоке і т. ін.: яким же ще бути його мистецтву, якщо не чорним?

36 Але це наштовхує на думку, що митець не здатний на вище прагнення, аніж просто дати дзеркало довколишньому світові. Не можна заперечити, що в наш час багато "чорних" мистецтв, на жаль, історично виправдані, але вельми часто це викликано тиском на мистецтво з боку зацікавленого в ньому суспільства. Митець творить у чорній тональності тому, що від нього її очікує суспільство, а не тому, що хоче цього по своїй суті.

37 Чорне мистецтво може принести певну насолоду — не тільки тому, що в глибині душі ми самі схильні до насильства, жорстокі і сповнені хаосу тотального руйнування, і не тільки тому, що емоції, викликані таким мистецтвом, яскраво контрастують із нашим життям день при дні в безпечному суспільстві, а тому, що лякаюче сірістю життя набуває реальності, барв та смислу, яких йому бракує без такого контрасту, до того ж легкодоступного. Ця насильницька смерть є моїм життям у безпеці; ця скривлена фігура є моєю симетричністю; цей безглуздий вірш є моєю ясністю розуму.

38 Одна з найглибших насолод від трагедії уже в тому, що ми вціліли; трагедія могла б статися — але не сталась — і з нами. Ми не тільки схвильовано переживаємо трагедію, але залишаємось жити і після неї.

39 Таким чином, утому, що публіка ніколи не приймає "чорне" мистецтво за чисту монету, є дуже глибокий сенс. І справді: порнографію часто захищають тим, що, попри позірні інтенції, її кінцевий результат, як правило, високоморальний. Показ "пороку" і перверсії служить для того, щоб нагадати людям про їхні власні чесноти і їхню нормальність. Садизм повинен скоріше породжувати у нас більшу повагу до інших людей, аніж подальшу ескалацію садизму, тощо. Але на яку б точку зору ми не стали — що таке мистецтво псує суспільство чи що потай приносить йому користь, — вплив на митця мусить бути поганим.

40 Сьогодні мистецтво повинно забезпечувати те, що у минулому забезпечували незнання і суспільні та фізичні умови: непевність, насильство і ризик. Це — збочення від його істинного призначення.

41 Така неприродня роль пояснює надзвичайно поширене серед багатьох так званих авангардних митців прояви почуття вини, спроби відмежувати творця від творіння, звести артефакт до гри з якомога меншою кількістю правил. Живопис, де колір, форма і текстура є питанням випадку; музика, де від виконавця вимагають стільки імпровізації, що це зводить роль композитора до нуля; романи і вірші, де порядок слів чи сторінок чисто випадковий. Науковим обґрунтуванням такого заснованого на випадковості мистецтва є, певно, знаменитий — і знаменито перекручений — принцип індетермінізму; воно виходить також із геть хибного уявлення, ніби відсутність втручання Бога — в повсякденному нашому розумінні втручання — означає, що існування позбавлене сенсу. Таке мистецтво — навіть при його позірному самозаперечennі — до абсурду зарозуміле.

42 Митець може зробити вибір не бути митцем, але він не може бути митцем, який зробив вибір не бути митцем.

Митці і не-митці

43 Естетичне переживання — починаючи з кінця вісімнадцятого століття — узурпувало сферу реліґійного переживання. Точно так само, як у середньовічній церкві було повно священиків, яким слід було стати митцями, у наш вік повно митців, які колись би стали священиками.

44 Багато сучасних митців, без усякого сумніву, заперечували б, що вони священики manques[14]. Це тому, що пошук добра вони підмінили пошуком художньої "правди". Колись за кожним порогом було стільки несправедливості, тож легко було зрозуміти, що таке добро з погляду вчинку. Але тепер навіть у дидактичному мистецтві значно більше стремління до правильного естетичного чи мистецького вираження моралі, ніж до самої моралі.

45 Щоправда, найкраще служить моралі її найдосконаліше вираження: стиль — це думка. Але надмірна увага до стилю мислення схильна знецінювати саму думку: подібно до того, як багато священиків настільки опікувались ритуалом і тим, як подати доктрину, що забували про істинну природу духівництва, багато митців стають настільки сліпими до всього, крім потреб стилю, що зовсім перестають бачити будь-який людський моральний зміст — або завважують його остільки-оскільки. Моральність стає різновидом здатності передавати.

46 Розвиток індустріальної цивілізації, стереотипізований виробничий процес, зростання населення, усвідомлення — у вік відкритого спілкуваня між народами, — що психологічно люди скоріше подібні, аніж відмінні — всі ці чинники ведуть індивіда до індивідуалізуючого акту — акту мистецького творення, а над усе — до творення, яке виражає "я". Пияцтво, наркотики, проміскуїтет, неохайність — сумнозвісні умовності бунту проти умовностей — можна однаково легко пояснити і статистично, і емоційно.

47 Загрозлива незліченність нашого світу — безкінечне повторення банальності — породжує немо. Наші сучасні святі — це прокляті святі: Сутіни і Альбани Берґи, Рільке і Рембо, Ділани Томаси і Скотти Фіцджеральди, Джін Харлоу і Меріліи Монро. Вони для нас — те ж саме,

чим були мученики для церкви раннього періоду, тобто всі вони вмерли заради найдостойнішої справи — безсмертя імені.

48 Як ще пояснити популярність романізованих біографій митців і дешевих біографічних фільмів? Ці нові життя, як і старі, менше цікавляться максимальними досягненнями і мотивами дій своїх героїв, ніж зовнішніми і сенсаційними фактами їхнього особистого життя. Ван Ґоґ з бритвою в руці, а не з пензлем.

49 Але в багатьох сучасних митців це породжує нещире наслідування. Великі митці, які прийшли до полюсу темряви, загнані туди. Вони завжди оглядаються назад, на світло. Вони впали. Наслідувачі їх не впали — просто стрибнули вниз.

50 Життя "богемних" митців, les grands maudits[15], цікавить публіку більше від їхніх творів. Люди знають, що ніколи не створили б таких творів, але прожити таке життя могли б.

51 Мистецтво дедалі більше повинно виражати думки і почуття ненаукової інтелектуальної élite світу; воно існує для вершини піраміди — для освіченої меншості. Коли головними сферами вираження інтелекту і найважливішими шляхами утвердження особистої точки зору на життя були теологія і філософія, митець міг перебувати з публікою в тіснішому контакті. Але тепер, коли головним способом утвердження я стало мистецтво, коли теолог-філософ перетворився на митця, між ними розверзлася прірва.

52 Тільки критики могли б зупинити це взаємне віддалення митців і немитців. Але чим незрозуміліший і двозначніший мистецький твір, тим більша потреба в інтерпретаціях та інтерпретаторах. Отже, у професійних критиків є поважні причини заохочувати розкол. Відзначається також виразна тенденція до лікантропізму: вдень бути творцем, уночі — критиком.

53 Наше суспільство вимагає, щоб митець жив саме так і дотримувався саме такого іміджу — подібно до того, як своєю нудьгою і комфортом воно примушує творити "чорні" мистецтва та розваги. З погляду суспільства, митець, якому диктують чужу волю і який дослухається до настанов, виконує корисну функцію. Але така функція, на мою думку, не є функцією мистецтва.

54 Справжня первинна функція мистецтва не в тому, щоб виправляти прорахунки і недоліки суспільства, не в тому, щоб подавати сіль до щоденних страв, а в тому, щоб спільно з наукою займати центральне місце в людському існуванні.

55 Через те, що загалом мистецтво і розваги до нас приходять іззовні, через те, що до мистецтва ми йдемо, по відношенню до головної справи життя ми його розглядаємо як щось зовнішнє. В кіно, до театру, опери, балету, до музеїв, на спортивні майданчики (тому що почасти в усіх великих іграх стільки ж мистецтва, як у театрі чи балеті) ми йдемо. Навіть читання лежить за межами головного заняття дня; навіть мистецтво, що подається у наші домівки, ми відчуваємо як таке, що приходить ззовні. Це утримування мистецтва віддалеки — постійне глядацтво — цілковито порочне.

56 Ще один чинник — нинішня розповсюдженість репродукцій мистецьких творів — ускладнює справу; у простих людей дедалі менше безпосередніх контактів як з митцями, так і з їхніми творами. Звукозапис і радіо підмінили безпосереднє переживання музики, "копії" і журнальні статті — переживання реального живопису. Здавалось би, принаймні літературу не можна переживати так відсторонено; але люди дедалі більше віддають перевагу екстрактам з романів у вигляді телевізійних вистав та фільмів; те саме стосується й театру. Тільки вірш здається недоторканним за своєю природою; можна лише гадати, чи не тому поезія в наш час стала мистецтвом меншості.

57 Якщо ми відпроваджуємо мистецтво на периферію свого дозвілля (і навіть там переживаємо його здебільшого опосередковано), воно стає

просто одним із аспектів доброго життя — тобто сферою обставин, а не почуттів, сферою становища, культурних знань напоказ, ідентифікації та колекціонування. Одне слово, це породжує цілковиту нездатність бачити речі такими, як вони є, але водночас і всепоглинаючу потребу помістити їх у контекст суспільного оточення, снобістського розуміння чи моди. Мода (тобто новий стиль) стає одним із аспектів загальної соціально-економічної потреби в тому, щоб швидше тратили гроші.

58 Це також — і, мабуть, найсильніше — розбещує митця. Це породило атмосферу пізнього рококо, в якій чахнуть сучасні мистецтва. Великими мистецтвами рококо вісімнадцятого століття були візуальні та слухові, стиль відзначався легкістю, прагненням викликати інтерес у знудженої, пересиченої публіки, розважати радше окрасами, ніж змістом — справді глибокого змісту уникали. Ми бачимо, як старе штукарство відродилося в сучасних мистецтвах — з їхніми блискучими, але позбавленими смислу діалогами, з їхніми яскравими описами речей, не вартих, щоб про них узагалі писали, з їхньою елегантною беззмістовністю, з їхнім захопленням штучним і відразою до природного.

59 Сучасний світ і сучасне світовідчуття стають дедалі складнішими, але ж призначення митця — не ускладнювати і без того складне, а, напевно, спрощувати його. В наші дні більшість бере за критерій не значення, а вміння натякнути на нього. Будь-який добрий комп'ютер людину в цьому перевершить.

Ґеній і ремісник

60 Поняття генія, як і слід було сподіватися, народилося з романтизмом; оскільки цей напрям був насамперед бунтом індивіда проти машини в усіх її формах (включаючи розум), з'явилося неминуче схиляння перед надособистостями — Наполеоном, Бетховеном, Ґете.

61 Артефакти генія вирізняються глибоким людським змістом, для якого він знаходить нові образи і нову техніку, створює новий стиль. Він

бачить себе вулканом неповторності в пустелі банальщини. Він відчуває себе таємниче інспірованим або одержимим. Ремісника, з іншого боку, задовольняє користування традиційними матеріалами і техніками. Чим стриманіший він у вираженні "я", тим кращий з нього ремісник. Задоволення йому приносить майстерність виконання. Він серйозно переймається своїм успіхом серед сучасників, своєю ринковою вартістю. Якщо модно брати на себе певні суспільні чи політичні зобов'язання, то він це зробить напевне, але відповідно до моди — не переконань. Як правило, ґеній байдужий до успіху серед сучасників; його зобов'язання перед ідеалами, як мистецькими, так і політичними, глибоко — по-байронівськи — індиферентне до їх популярності у сучасників.

62 Всі ми можем бачити, що бути генієм — чудовий засіб перемогти відчуття немо; ось чому переважна більшість сучасних митців хоче (не виказуючи цього) бути скоріше ґеніями, ніж ремісниками. Проникливому критику (і навіть їм самим) може бути ясно, що вони не генії, але публіка загалом схильна оцінювати митця за його власною оцінкою. Отже, ми опиняємось у ситуації, в якій усякі експерименти вважаються прекрасними (а відкриття нових прийомів і матеріалів саме по собі є справою ґенія — незважаючи на те, що всіх справжніх геніїв до такого відкриття вела потреба виразити деякий новий зміст), а всяке ремесло — "академічним" і більш чи менш ганебним.

63 Звичайно, нам і нашим мистецтвам справжні генії необхідні, але можна засумніватись: чи принесе одержимість ґеніальністю хоч трохи користі менш обдарованому митцеві? Якщо він бере участь у перегонах, на яких ставлять на Великого Ґенія, то треба погоджуватися з обивателем, який постійно нарікає на егоїстичну затемненість і технічну бідність сучасного мистецтва. Але, в будь-якому випадку, дану проблему може ускладнити зовсім новий чинник.

64 Кібернетична революція дасть нам значно більше дозвілля, і одним зі шляхів заповнити його має стати заняття мистецтвами. Всі ми не можемо претендувати на місця геніїв — це очевидно, і нам треба

відмовитись від зневажливого ставлення до мистецтва як до ремесла — це теж очевидно.

65 У грядущому світі ремесло не менш, ніж "геній", заповнюватиме дозвілля, його безодні, його океанські западини, навчатиме й аналізуватиме "я", втішатиме його. Тут і там ремісник межуватиме з ґенієм, навіть ставатиме ним. Тому що межі тут немає: до заїзду ніхто не скаже, де закінчується перший і починається другий; між ними розрив може бути у вічність, а може — в секунду; в ту секунду, за яку істинний поет отримує рядок, художник — внутрішнє бачення картини, композитор — звучання фрази; в ту раптову силу, яка вмить проганяє крізь зелений бікфордів шнур вогненну квітку.

Стиль — не людина

66 Наша одержимість ідеєю ґенія привела до іншої помилки: ніби стиль — це людина. Але подібно до фізики, де ми починаємо усвідомлювати обмеженість людського пізнання (що можна пізнати і що не можна буде пізнати ніколи), в мистецькій техніці межі вже досягнуті. Ми використали слово в усіх його граничних можливостях, звуки — в усіх граничних можливостях, форми і кольори — в усіх граничних можливостях; все, що залишилось, — використовувати їх у межах досягнутого. Ми вийшли на край поля. Тепер ми повинні повернутись назад і знайти інше заняття — замість ходіння на край поля.

67 Врешті-решт, матиме вагу замисел, а не інструментування. Майстерність полягатиме у вираженні значення стилями, а не одним лише стилем, ретельно вибраним і розвинутим скоріше для того, щоб він став знаком чиєї-небудь індивідуальності, аніж для того, щоб задовольнити потреби змісту. Це не означає усунути індивіда подалі від мистецтва чи перетворити мистецький твір на трясовину пастиша; якщо митець по-справжньому самобутній, то його самобутність просвічуватиме крізь будь-яку маску. Значення в цілому і відповідальність людини-творця наскрізь пронизуватимуть її твори, як би не змінювалась зовнішня форма останніх.

68 Ми бачимо такий полістилізм у двох найбільших — і, очевидно, найтиповіших — геніїв нашого віку: Пікассо і Стравінського. І якщо двоє таких митців, справжніх майстрів, відкрили нові ступені свободи, пожертвувавши "безпекою" (породженою немо) єдиного стилю, то в майбутніх суспільствах дозвілля митці-ремісники, можливо, мудро наслідуватимуть їх приклад.

69 Надто багато уваги ми звертаємо на упізнаваність: на здатність митця виконувати всю роботу в характерному для нього стилі. Це імпонує уявному знавцеві у кожному з нас. Сьогодні ж буде правильним вивчати кожний стиль і кожний технічний прийом; пурхання від стилю до стилю, як відомо всім, хто навчається мистецтву, — не найкращий метод для отримання задовільного творчого результату. І все ж таки рівновага, якої треба досягти, існує.

Поезія і людство

70 Я не вважаю — як модно це робити в наш демократичний вік — що великі мистецтва рівні, хоча, як і люди, кожне з них претендує на рівні права у суспільстві. Найважливіше і найцінніше серед них — література, зокрема поезія. Далі під "поезією" я розумітиму все, що незабутньо виражено словами: переважно (але не обов'язково) те, що прийнято розуміти під поезією.

71 "Мови" інших мистецтв усі є мовами душі без слів. Музика — це мова відчуття слухового, малярство — зорового, скульптура — пластично-зорового. Всі вони — так чи інакше замінники мови, хоча в певних сферах життя і ситуаціях такі замінники набагато ефективніші для спілкування, ніж власне словесна мова. Візуальне мистецтво краще, ніж слова, може передавати видиме, та щойно мистецтво пробує передати те, що лежить поза видимою зовнішністю, як придатнішими і ціннішими для цього стають якраз слова. Аналогічно і музика краще, ніж слова, може передавати звуки і дуже часто — узагальнені емоції, але опиняється в такому ж невигідному становищі, коли ми намагаємось глибше проникнути в звуки чи в емоції, які вона викликає.

72 Мова музики може передавати природні звуки і може сама творити звуки, які приємні просто як звуки, але ми головним чином думаємо про неї як про збудника емоцій. Вона значно краще, ніж слова з їхньою незграбною технікою ономатопеї, відтворює природний звук; вона творить чистий звук, що словам під силу лише тоді, коли вони майже позбавлені смислу, — і то лиш у вузькому діапазоні людського голосу. Але вона викликає емоції в характерно неточний спосіб, якщо тільки вони вербально не прив'язані до якоїсь конкретної ситуації словесним описом (як у назві програми чи в лібрето) або історичною обумовленістю.

73 Візуальне мистецтво повинно мати справу з маскою; митець може знати, що знаходиться за зовнішньою видимістю того, що він малює чи ліпить, і ми кажемо про деякі візуальні артефакти — наприклад, про вдалі портрети, — що вони "розповідають" нам про зображений об'єкт. Це можливо тому, що — як вважав Лафатер щодо всієї фізіоґноміки людини — зовнішність, виявляється, розкриває сховане за нею; але, скоріше всього, вони можуть "розповідати" тому, що митець перекладає своє вербальне знання про те, що лежить за зовнішністю, на "мову" викривлень або особливого акцентування деталей зовнішньої маски, які й видають сховану за нею "таємницю", — процес, що закінчується карикатурою.

74 Такий процес викривлення має свої переваги: він дозволяє з першого погляду зрозуміти частину — можливо, найбільшу — "таємниці", справжнього характеру, схованого за зовнішнім виглядом. Якщо я маю словами адекватно пояснити смуток на даному автопортреті Рембрандта, то мені слід вивчити його творчість і біографію цілком. Іконографічне знайомство з його справжнім життям займає — для будь-кого, крім професійних мистецтвознавців — лише кілька хвилин, словесно-біографічне триватиме щонайменше кілька годин; а можливо, і значно довше.

75 Така ж сама негайність (якщо порівнювати з літературою) впливу — комунікації — і в музиці, скажімо, в адажіо із квінтета соль мінор

Моцарта, з якого струменить смуток. Але така негайність призводить до втрат: без вербального знання обставин життя Рембрандта чи Моцарта я маю лише приблизне уявлення про справжню природу їхнього смутку. Мені відома його сила, але не причина. Переді мною знову маска, яка, можливо, прекрасна і зворушлива, але проникнути за неї я можу тільки за допомогою слів. Коротше кажучи, і візуальні, і слухові мистецтва жертвують точністю інформації задля швидкості і зручності комунікації.

76 Це і виправдовує їх, і надає їм цінності. Людина хоче зробити, пізнати, відчути і зрозуміти багато речей за коротку мить, тому будь-який спосіб донести таке знання, відчуття і розуміння до більшості виправданий. Але якість пізнання, розуміння і, зрештою, відчуття у візуальному і слуховому мистецтвах буде нижчою, ніж у поезії. Всі досягнення візуального мистецтва поза сферою безпосереднього зображення видимого — це, в певному розумінні, перемога глухонімого над глухотою і німотою; в музиці — це перемога німого сліпця над німотою і сліпотою.

77 Шаблонна відповідь на цю часто використовувану аналогію: література і сліпа, і глуха; привабливість її тільки в тому, що вона не буває німою. Артефакти інших мистецтв можна більш-менш точно охарактеризувати словами, тоді як безліч літературних артефактів і ситуацій неможливо — навіть дуже туманно — описати "мовами" інших мистецтв; це неспростовний факт. У нас немає ні часу, ні відповідної лексики, ні бажання описувати словами переважну більшість слухових чи візуальних артефактів, хоч усі вони зрештою піддаються опису — але не навпаки.

78 Слово присутнє в будь-якій мистецькій ситуації— хоч би (попри інші причини) тому, що ми можем аналізувати своє відчуття інших мистецтв тільки за допомогою слів. Бо слово — найточніший і найбагатший людський інструмент, а поезія — легко запам'ятовуване використання найточнішого і найбагатшого інструмента.

79 Деякі науковці твердять, що найточніший людський інструмент — математичний символ; з погляду семантики виявляється, що в деяких рівняннях і теоремах присутня дуже аскетична справжня поезія. Але їхня точність — це точність в особливій сфері, абстрагованій — цілком обґрунтовано з погляду практики — від реальної складності буття. Поезія не абстрагує свою сферу заради того, щоб бути точною. Наука — цілком леґітимно — це точність за будь-яку ціну; поезія — теж цілком леґітимно — всеосяжність за будь-яку ціну.

80 Наука завжди в дужках, поезія — ні.

81 Деякі філософи-техніцисти і науковці відхиляють незабутні поетичні висловлювання як усього лиш блискучі узагальнення чи вираження емоційного ставлення, які цінні лиш у ролі історичного свідчення про поета або в ролі частинки його біографії. Для подібних ортодоксів будь-яке висловлювання, яке не піддається статистичній чи логічній верифікації, — це, напевно, прикраса із фольги, гарненька карнавальна блискітка, далека від тверезої врівноваженості, нібито властивої найреальнішій реальності — їхнім науковим поняттям.

82 Якби Шекспір був таким науковцем, то знаменитий монолог Гамлета він почав би відповідним висловлюванням. Наприклад: "Ситуація, в якій я перебуваю, є ситуацією, де я повинен ретельно розглянути арґументи за і проти самогубства, не забуваючи при цьому, що мої твердження будуть просто емоційними словесними твердженнями про мене самого та моє теперішнє становище і що в них не слід вбачати твердження про будь-яку іншу особу чи ситуацію або дещо більше, ніж біографічне свідчення."

83 Nobis cum semel occidit brevis lux, nox est perpetua una dormienda. Як наше коротке життя колись згасне, смерть буде нескінченним сном. Це твердження, яке зовсім не піддається верифікації, але це й доказ того, що існують інші мірила, крім верифікації. Інакше чому за два тисячоліття його згадували безліч разів?

84 "Блискучі узагальнення" високої поезії— не псевдо-рівняння і не псевдо-визначення, тому що речі й емоції, які вони підсумовують і визначають, існують, однак їх не можна підсумувати чи визначити по-іншому. Ситуація, про яку йдеться в найпоетичніших висловлюваннях, настільки складна, що відтворити її можуть тільки такі висловлювання. Подібно до того, як рівняння можна спростувати помилками у вихідних даних, на яких ґрунтуються його символи, поетичне висловлювання можна "спростувати" тим, що воно в достатній мірі не запам'ятовуване — не досить легко сприймається з семантичного боку чи, поза семантикою, не досить досконало виражене. Кращий поет спростовує гіршого.

Я уявляю двох поетів, вірші яких люблю особливо: Катулла та Емілі Дікінсон. Якби їхньої поезії не існувало, то ніяка кількість історичних чи біографічних відомостей, ніяка кількість залишених ними музичних або малярських творів, ніяка кількість навіть (якби це було можливим) зустрічей та бесід з ними не могли б мені компенсувати відсутність точного знання їхньої найглибиннішої реальності — найреальнішої реальності, — яке дають поезії. Я хотів би, щоб зберігся скульптурний портрет Катулла; я хотів би, щоб збереглось більше, ніж один нещасний даґеротип Емілі Дікінсон, а також запис її голосу: але це незначні втрати, бо збереглась їхня поезія — от її втрата була б незамінною.

86 Поезії перепадає зусебіч; їй перепадає від науки (сильніше, ніж іншим мистецтвам), тому що, як і наука, вона має справу зі смислами явищ, хоча загалом це смисли або в інших ситуаціях, або мають інші цілі, ніж технічні науки. Їй перепадає від інших мистецтв, хоч скоріше опосередковано, аніж прямо; їй перепадає від історичної ситуації.

87 Поезію часто зневажають за те, що вона не є мистецтвом з "міжнародною мовою" подібно до музики чи малярства. Це розплата за володіння найточнішим інструментом. Але саме він робить її найвідкритішим мистецтвом, яке найменш піддається експлуатації і тиранії.

88 Багато хто твердить, що поети мають винуватити тільки себе в тому, що їх мистецтво опинилось у жалюгідному становищі. Безумовно, вони винні — і були винними ще з пори символізму — в небезпечному змішуванні "мови" музики і власне мови. Нота сама по собі не має ніякого значення, але в ряду інших нот набуває будь-якого; та навіть там, у гармонійному поєднанні чи в мелодійному ряду, її значення змінюватиметься залежно від темпераменту, етнічної приналежності та музичного досвіду слухача. Музика — це "мова", естетична привабливість якої головним чином полягає в багатозначності, та й то — немовного характеру; одне слово, музика — не мова, така метафора помилкова. Але поезія користується мовою, яка повинна мати значення; більшість так званих "музичних" виражальних засобів поезії— алітерація, евфонія, асонанс, рима — це, по суті, ритмічні засоби, доповнення до метру. Рідний брат поезії — танець, який в людській історії передував музиці. Саме від такого історично зумовленого змішування музики й поезії майже неконтрольовано поширились у постсимволістському мистецтві ускладнена образність і двозначність. Маллярме і його послідовники намагались примусово одружити музику з поезією. Вони намагалися вкласти мінливість, плинність, мерехтливу сутність музики Ваґнера і Дебюссі в слова, але ті не витримували навантаження, тому, оскільки звуки слів не могли бути достатньо мерехтливими, це мали робити їхні значення. Я не хотів би применшити сміливість чи красу доробку Маллярме, але на практиці змішування привело всі сучасні мистецтва до того, що майстерне володіння символами — вміння переставляти їх місцями, складати і розв'язувати приклади, рухатись до мети в обхід, висловлюватись за допомогою семантичного диференціального числення там, де досить простого додавання, — видається особливо "сучасним" і творчо найправильнішим. Звичайно, воно може бути сучасним і правильним, однак ці особливо і мусимо найменш за все вважати самозрозумілими.

89 Хоча — як і всі мистецтва — поезія конденсує, відбирає, викривляє і виділяє, щоб передати своє бачення реальності, через її точність і мовне значення (чинник, який надзвичайно все ускладнює) ефект досягається не відразу, а в вік невротично гострого усвідомлення

brevis lux і прийдешньої нескінченної ночі публіка прагне всього негайно. Та все одно — більш, ніж будь-яке інше мистецтво — поезія залишається душею нації, таємницею її неповторності, її святая святих.

90 Якщо вданий момент вона здається другорядною, то саме тому, що нагла навала механізованих технічних засобів подачі візуальних і слухових мистецтв викликає в усьому світі загальномовну анемію — виснаження мови. Більшості, яку на цій стадії еволюції головним чином складає недавно вивільнений пролетаріат — а для нього мистецтво радше випадкове джерело насолоди, ніж основне джерело пізнання істини, — красу, звичайно, легше чути і бачити, ніж знаходити її, осмислюючи, уявляючи і розуміючи її мовне значення.

91 Такий перекіс могли б виправити наші освітні системи. Вчителі мистецтва і музики є в більшості великих шкіл. Вчитель поезії є, принаймні, так само важливим, але вміння навчити писати вірші — не те ж саме, що вміння навчити граматиці і літературі даною мовою.

92 Поезії навіть більше загрожує поява після Другої світової війни величезної кількості інтелектуалів нового типу. Здебільшого їх цікавить образотворче мистецтво, кіно, фотографія, стиль одягу, інтер'єр тощо. Їхній світ обмежений кольором, формою, фактурою, стилем, декораціями, інтригою твору; їх менш за все цікавить якраз інтелектуальне (моральне чи суспільно-політичне) значення явищ і предметів. Насправді такі люди не інтелектуали, а візуали.

93 Візуала стиль завжди вабить більше, ніж зміст, йому радше хочеться бачити, ніж розуміти. Візуал не відчуває збунтованого натовпу, який поліція обстрілює з кулеметів, — він просто бачить блискучий фоторепортаж.

94 Поети по суті своїй захисники порядку і смислу. Якщо в минулому вони так часто нападали на існуючі людські порядки і смисли, то тільки заради того, щоб установити кращий порядок і смисл. З нашого

людського — відносного — погляду, абсолютна реальність — це хаос і анархія; наші поети — остання наша армія захисників. Якщо ми думаємо, що поезія менш важлива, ніж інші мистецтва, то тим самим уподібнюємося до генералів, які розпускають найкращі бойові підрозділи.

95 Плекайте поетів; здавалось, великих безкрилих гагарок багато, аж поки не загинула остання.

11

Арістос в індивіді

1 Тепер, сподіваюсь, ясно, що — на мою думку — ми повинні прийняти, чим пожертвувати і що змінити, щоб досягти Арістоса, найкращого для нашої ситуації в даний час. Але слово aristos також прикметник і може бути застосоване до індивіда. Що можна сказати про ідеальну людину, здатну досягнути такої найкращої ситуації?

2 Перше і головне: ми не можемо очікувати, що вона завжди буде aristos. Всі ми хоч би в чомусь — із Більшості. Та вона уникатиме членства. Не може бути жодної організації, якій би вона належала цілком; жодної країни, жодного класу, жодної церкви, жодної політичної партії. Вона не потребує ні уніформи, ні символіки; її уніформа — це її думки, її символи — її дії, тому що над усе вона прагне бути вільною силою у світі зв'язаних сил.

3 Вона знає, що відмінність між нею самою і Більшістю не залежить від народження, багатства, сили чи обдарованості. Така відмінність може ґрунтуватись тільки на розумі і творенні добра.

4 Вона знає, що будь-яка річ відносна: нічого абсолютного немає. Вона бачить один світ з багатьма ситуаціями, а не одну-єдину ситуацію. Для неї жодне судження не є безперечним; і вона ні з ким не вступає в

постійні об'єднання, бо, об'єднавшись з іншими (який би розум та добрі наміри ті не мали), вона тим самим сприяє утворенню кола обраних — Меншості. З історії вона знає, що будь-яке товариство обраних рано чи пізно приходить до виправдання негідних засобів заради добрих цілей; тоді воно перестає бути товариством обраних і просто перетворюється на олігархію.

5 Вона приймає необхідність свого страждання, своєї ізоляції, своєї абсолютної смерті. Але не приймає твердження, ніби неможливо керувати еволюцією і обмежувати її небезпеки.

6 Вона вважає, що єдина мета людини — задоволення, і що це найкраща мета, бо вона взагалі недосягненна. Бо прогрес тільки змінює — але кількісно не зменшує — ворогів людського задоволення.

7 Вона знає, що Більшість — не просто оточена армія, а оточена армія бунтівників, які жадають рівності. Вони нагадують в'язнів, які працьовито, але марно намагаються пропиляти масивні залізні ґрати, щоб сягнути блакитного неба, існувати в якому, напевно, не змогли б; у той же час, якраз позаду. Їхня камера чекає, щоб у ній жили як належить.

8 Вона знає, що всі ми живемо на перехресті міріадів непримиренних полюсів, або взаємно протилежних чинників. Їхня непримиренність — це стіни нашої камери; усвідомлення необхідності жити в умовах цієї непримиренності і використовувати її — наша втеча.

9 Вона знає, що всі релігії і політичні вчення існують faute de mieux[16]; це комунальні послуги.

10 Вона знає, що Більшість схожа на глядачів, підвладних силі чарівника, які, здається, нездатні діяти самі, а лише служать матеріалом для його трюків; і вона знає, що справжня доля людини — самій стати магом.

11 Вона знає все це тому, що сама — одна з Більшості.

12 Прийняти свою обмежену свободу, прийняти свою ізольованість, прийняти відповідальність, пізнати свої власні можливості і тоді завдяки їм гуманізувати ціле: ось що найкраще в даній ситуації.

Додаток

До створення цих нотаток — і до багатьох ідей у них — насправді мене підштовхнув Геракліт[17]. Він жив у Малій Азії, в Ефесі, за п'ятсот років до Різдва Христового. Це не викликає сумніву; решта — більш чи менш правдоподібна леґенда. Розповідають, що він походив із сім'ї правителів, але правити відмовився; що вчився в найкращих школах, але стверджував, що освіту здобував самотужки; що вважав за краще гратися з дітьми і бродити по горах, аніж вислуховувати заяложені банальності іменитих сучасників; що був запрошений Дарієм до двору, але відмовив йому; що любив загадковість і був прозваний "Темним"; що ненавидів тодішні маси, Більшість, і що смерть його була жалюгідною. Все, що залишилося від його вчення, може поміститись на дюжині друкованих сторінок. Нижче йдуть основні фрагменти його вчення — деякі справжні, деякі взяті з Гіппократового корпусу.

Цей світ, для всього один і той же, не був створений ні богом, ні людиною.

Протилежність — благотворна.

Якби не було несправедливості, люди не знали б і справедливості.

Війна [біологічний конфлікт загалом] справедлива, тому що все виникає завдяки Війні.

Початок і кінець — одне й те ж.

Навіть сплячі діють.

Усім керує keraunos[18] [грім з блискавкою, хаос, випадок].

Переміни — це відпочинок.

Все, що ми бачимо, — це смерть.

Одна-єдина мудрість і хоче, і не хоче називатись Богом.

Людський рід не має розуміння; але Логос [божественний закон, еволюція] має.

Як ви можете сховатись від того, що завжди присутнє?

Не буде краще, як люди матимуть все, що забажають.

Людина, як світло вночі, загоряється і гасне.

Для Бога все добре, чесне і справедливе. Це люди вважають одне справедливим, інше несправедливим.

Більшість відвертається від того, що її стосується найбільше.

Найшанованіша людина знає, що саме шанують, але не більше. Але правда завжди спостигне брехунів і обманщиків.

Всезнайство не вчить розуму.

Більшість не знає ні як слухати, ні як говорити.

Більшість молиться статуям, як би могла говорити до будівель. Вона не розуміє ні богів, ні філософів.

Діонісійство [ритуалістична реліґія]— все одно що пекло.

Більшість події свого життя тлумачить невірно; вона узнає про речі; і затим уявляє, що знає їх.

Навіть осли знають: солома краща від золота.

Хоча Логос [закон еволюції] — всюдисущий, Більшість поводиться так, ніби кожний має свою власну мудрість.

Звичай і природа не узгоджуються, бо Більшість творила звичаї без розуміння природи.

Яким постає хлопчик супроти чоловіка, такою ж постає людина супроти Логоса.

Арістос [добра людина за Гераклітовим визначенням того, що складає добро, незалежність суджень і стремління до внутрішньої мудрості і внутрішнього знання] вартий десятка тисяч інших.

Мудрість полягає в одному: знати, що керує всім через усе.

Ті, що пробудились [кожний арістос], мають один спільний світ, ті, що сплять [Більшість], живуть кожний у своєму окремішньому світі.

Всі люди зайняті одним: пізнавати самих себе і бути розсудливими.

Найбільша чеснота — казати і діяти по правді у згоді з природою.

Інколи слухайся тільки одного.

Золотошукачі копають багато, а знаходять мало.

Щоб перевіряти твердження і робити ориґінальні твердження, потрібен однаковий розум.

Нічні гуляки [любителі темряви], Маги [професійні містифікатори], жерці Бахуса та жриці діжок, втаємничені [обрані, які хваляться своєю обраністю] — це зло.

Реліґійні обряди не мають святості.

Хто любить мудрість, мусить знати багато.

Суха душа наймудріша і найкраща.

Людина зростає від свого найменшого до свого найбільшого, уникаючи надмірностей і виправляючи недоліки.

Оракул в Дельфах і не говорить, і не утаює, а подає знаки.

Який вони [так звані освічені люди] мають розум? Вони йдуть за визнаними іменами і перебувають під впливом Більшості, не помічаючи, що між визнаних імен поганих — багато, хороших — мало. Арістос із усього обирає одне — безсмертну славу серед смертних, тоді як Більшість обжирається, наче худоба.

Людина мусить дотримуватись того, що спільне для всіх, як місто дотримується своїх законів.

Час — як дитина, що грає в шашки.

І собаки гавкають на людину, якої не знають [Більшість і арістос].

Якщо ви не сподіваєтесь, то не впізнаєте несподіваного.

Дорога вгору і дорога вниз — одна й та ж.

Гончарі користуються кругом, який не рухається ні вперед, ні назад, а в обох напрямках одразу. Цим він нагадує космос. На такому крузі роблять посуд будь-якої форми, проте немає двох речей однакових, хоча всі зроблені з одного й того ж матеріалу, одними й тими ж знаряддями.

Не-суще не може виникнути. Звідки воно візьметься? Але все зменшується і збільшується до максимуму і мінімуму, наскільки це можливо. "Виникнення" і "загибель" — поширені вирази; насправді це "змішування" і "розділювання". Виникнення і загибель — одне й те ж, змішування і розділювання — одне й те ж, збільшення і зменшення — одне й те ж; всі вони є одним і тим же, і такими ж є відношення окремої речі до всіх речей і всіх речей — до окремої; проте, незважаючи на зовнішні прояви, ніщо з усього не буває одним і тим же.

Пиляють люди колоду: один штовхає, другий тягне. Але роблять вони одне й те ж: роблячи менше, роблять більше. Така природа людини.

Вогонь і вода переважають одне одного і все інше. Але кожне окремо не переважає ні самого себе, ні будь-що інше. Жодне з них не може взяти гору цілком. Коли вогонь переміг усю воду, йому не вистачає поживи, так само й у води з вогнем. Рух одного стишується, воно зупиняється, а те, що залишається від іншого, наступає. Якби котресь узяло гору, ніщо не було б таким, як є. Вогонь і вода переважають все, що існує, до свого максимуму і мінімуму однаковою мірою.

Примітки автора

Посилання робляться на номер сторінки і запису

21.3: Багато сучасних філософів. Класичний виклад їхньої позиції був зроблений Віденським гуртком у "Wisenschaftliche Weltauffassung" від 1929 р.

"Метафізики і теологи, хибно інтерпретуючи власні висловлювання, вважають, що їхні висловлювання щось стверджують, представляють певний стан справ. Між тим, аналіз показує, що ці висловлювання не кажуть нічого, виражаючи натомість тільки певне емоційне ставлення. Вираження його, звичайно, може бути важливим завданням. Однак адекватним засобом такого вираження є мистецтво, наприклад, лірична поезія або музика".

26.15: Панґлос. Педантичний старий домашній учитель героя в "Кандіді" Вольтера (1759), безнадійний оманливий оптимізм якого приносить йому одні нещастя.

27.19: наднові. Наднова — це зірка, що вибухає внаслідок інтенсивного зростання внутрішнього тиску, яке призводить до такої ж інтенсивної ядерної реакці. В першу секунду такого вибуху може вивільнитися стільки енергії, як за один мільярд років при звичайній ядерній реакції зірки. Такий вибух може мати інтенсивну фазу у два й більше тижнів, тож усе живе на власній планетній системі наднової і планетних системах сусідніх зірок згоряє дотла. Професор Фред Гойл підрахував, що тільки в нашій галактиці існує щонайменше 100 мільярдів зірок, планетні системи яких придатні для виникнення розумного життя.

31.35: Емілі Дікінсон. Велика самотня американська поетеса (1830-1886), чиє блискуче володіння парадоксом поєднувалося з глибоким осягненням природи людського страждання. В цитованому рядку відображена головна тема багатьох її творів: якби життя було одним довгим щасливим літом, ми б не пізнали потаємних істин, яких навчають нас "зими" страждання.

33.42: Феніксова безмежність. Міфічний птах фенікс, який, як вважається, був одним-єдиним у своєму роді і жив п'ятсот чи шістсот років, спалював себе на поховальному вогнищі і потім знову відроджувався юним з власного попелу. Червоне зміщення, на яке є посилання в попередньому абзаці, це доказ — на основі спектрографічного аналізу — того, що наддалекі об'єкти в нашому Всесвіті рухаються від нас; синє зміщення показує, що вони знову падають на нас і що колись всесвітній голокост стане неминучим.

35.51: Блаженний Августин. Єпископ Гіппона і автор "Сповіді".

36.54: Дао Де Цзін. Надзвичайно важко перекласти, але приблизно означає: "Класичне вчення про Систему, яка править усім, та про Природу речей". Досі вона приписувалась Лао Цзи ("Стара Людина"), можливо, сучаснику Конфуція (551-479 рр. до Р. Х.). Сучасні вчені вважають, що "Лао Цзи" було назвою книги, а не іменем автора, і що насправді вона є антологією даоської думки, яка виникла в четвертому-третьому століттях до Різдва Христового. Передусім її метою було дати поради мудрому про те, як пережити неспокійний період Воюючих Царств (480-222 рр. до Р. Х.). В політичному і соціальному плані вона рекомендує смиренність і покору — мистецтво вижити будь-якою ціною. Але одним з великих пам'ятників людської думки її робить саме спроба описати неописуване — природу Бога і людського існування. Дао (шлях, або система, або священний принцип) часто описується як у-вей і у-мінґ, без дії (в людських справах) і без імені (не описується словами). Існують певні цікаві паралелі з думкою грецьких досократиків.

39.62: випадковий (contingent) — Використано тут, звичайно, в значенні "залежний від умов" (conditional) або "непосутній" (non-essential).

42.71: Еріуґена. Інше ім'я Йоганнес Скотус (815877). Філософ і теолог.

45.5: Ситуація Парі. Від знаменитого pensee Паскаля. Il faut parier. Cela n'est pas volontaire: vous etes embarque. (Ви повинні йти на парі. У вас немає вибору: ви у грі.)

67.71 стазис. Зупинка циркуляції крові.

106.29: amour courtois. Код "рицарської любові", яка домінувала в освіченій Європі за раннього Середньовіччя; за головний принцип він мав ідею, ніби істинно шляхетна любов ніколи не завершується шлюбом. Любов була, так би мовити, грою без приза, і єдиною її метою, отже, могла бути тривалість гри.

149.2: Ернст Мах. Австрійський фізик і психолог (1836-1916).

151.9: кіркеґоріанський крок у пітьму. Арґумент данського філософа полягає в тому, що в якийсь момент при прийнятті життєво важливих рішень (для Кіркеґора, звичайно, найголовніше — бути чи не бути християнином) здоровий глузд, розум і вченість стають безсилими допомогти; отже, людина повинна або жити в нескінченних сумнівах і тривозі, або зробити крок у пітьму.

Тертулліан. Тертулліан (прибл. 155-222), як і Блаженний Августин, народився поблизу Карфаґена. Він також провів бурхливу юність, прийняв християнство у зрілі роки і став найбільшим його тодішнім апологетом і теологом. Його найзнаменитішим висловом було "Credo quia absurdum" — "Вірую, тому що абсурдно".

166.43: Odiprofanum... "Я ненавиджу ниций натовп і уникаю його," — з Горація. Сабінську ферму (вона залишається чарівним сільським куточком усього за двадцять миль від Риму) йому подарував мільйонер Меценат.

168.47: представники мілетської школи. Філософи-досократики. Мілет слід поставити в один ряд з Афінами, Римом і Парижем за його значенням для становлення європейського духу.

Орфічний містицизм. Поєднані культи Орфея і Діоніса (обоє були богами чуттєвості) покладаються на музику, алкоґоль і ритуал, щоб здобувати й утримувати прибічників. Ці культи, вірогідно, мали багато спільного зі значно пізнішими "релігіями" африканських таємних товариств. Аполлон же уособлює розум, закон, стриманість.

190.27: "чуття". З "Дивного нового світу"[19] — кіно, яке можна відчувати так само, як бачити і чути.

221.40: артефакт. Артефакт, власне, означає будь-який штучний об'єкт (як протиставлений об'єкту натуральному), але оскільки вираз "твори мистецтва" вживається лише стосовно малярства і скульптури, я використовую тут слово артефакт у значенні будь-якого творіння людини у будь-якому виді мистецтва.

230.65: Лай і Йокаста. Батьки Едіпа.

249.112: Мольн. З "Великого Мольна" Алена-Фурньє. Одна з великих парабол того аспекту європейського духу, який віддає перевагу мрії перед реальністю. Domaine perdu, domaine sans nom: місце втрачене, місце безіменне.

250.116: nostalgie de la vierge. Ностальгія за дівчиною. "Лоліта" Набокова була симптоматичною для головної тенденції двадцятого століття; у дівчат ця тенденція має відповідник у вигляді ностальгії за батьком. Хоча фізична незайманість втратила для чоловіків свою привабливість, головним стимулом у зв'язку дівчина-батько, здається, є взаємне притягання недосвідченості та досвіду; це підсилюється типовою для споживацького суспільства вірою, що найостанніша модель

є найкращою. Насолода споживача — над усе; на жаль, в даному випадку викинутою моделлю стає інша людина.

256.124: персона. Буквальне значення — "маска", яка використовувалась акторами в грецькому і римському театрі.

264.142: Адлер. Альфред Адлер (1870-1937), австрійський психолог, був переконаний, що Фройд надміру підкреслював роль сексуальних мотивів людської поведінки. Адлер вважав, що набагато більше уваги слід звернути на зусилля індивіда, які він докладає задля здобуття переваги і влади над іншими.

Карен Хорні. Жінка-психолог (1 885-1952) із Німеччини. На неї сильно вплинули Адлер та її власний досвід життя в Сполучених Штатах, де вона мешкала останні двадцять років. Вона ставила на перше місце потребу безпеки як основний психологічний стимул і вважала, що більшість неврозів спричинені скоріш оточенням, ніж тривогами, пережитими в дитинстві.

268.3: ноосфера. Термін, придуманий Тейяром де Шарденом, французьким католицьким філософом і антропологом, який помер 1955 року. В ноосфері не існує часу — тільки всюдисущі вічні думки і творіння людського духу в мистецтві й науці, що огортають сучасне життя так, як атмосфера огортає Землю.

285.41: заснований на випадковості (aleatory).

Термін (від латинського alea — гра в кості), який використовується для опису всіх тих сучасних креативних технік, що покладаються на випадок.

289.52: лікантропізм. Буквально: бажання бути перевертнем (werewolf), але термін використано щодо тих форм шизофренії, при яких

пацієнт у певних фазах уявляє себе — твариною і демонструє депривовані схильності — особистість Джекіла-і-Гайда.

298.72: ономатопея. Група слів, які звучать так, як описуваний ними предмет — трах, бах, шурх etc.

304.88: Маллярме. Стефан Маллярме (1842-98), найбільший поет символістської школи. Його найзнаменитіший твір "L'Apres-midi d'un faune" ("Полудень фавна"), за яким Дебюссі написав симфонічну п'єсу. Символісти піднесли метонімію (літературний прийом, при якому натяки замінюють пряме називання того, про що йдеться) як головний засіб поетичної експресії. Один з найвідоміших сонетів Маллярме починається так: "Is the fresh, vivacious and beautiful today going to break with a drunken blow of the wing that stern forgotten take which the transparent glacier of flights that have not flown haunts beneath the frost?"[20] Ці рядки зазвичай наводяться для того, щоб показати відчайдушні труднощі, які подеколи виникали у Маллярме при складанні віршів; але згадані рядки можна витлумачити й інакше. Саме така зумисна двозначність панує в усьому сучасному мистецтві після Маллярме.

Джон Фаулз і його "автопортрет"

Джон Фаулз, що для нього "ідеї — єдина батьківщина", — знаний англійський письменник і людина оригінального мислення. Народився він у маленькому містечку Лі-он-Сі в родині пастора. Навчаючись у приватній школі, виявив неабиякі здібності не лише як учень, а й як спортсмен. Два роки відслужив у морській піхоті, проте взяти участь у війні не встиг. Вступив до Оксфордського університету на факультет французької літератури. Закінчивши університет, викладав у Франції, Англії, Греції, а з 1954 року — знову в Англії.

Протягом цього часу Джон Фаулз пише вірші, творить афоризми, накопичує нотатки, чернеткові записи романів, але до друку їх подавати не поспішає. І лише у 1963 році виходить його перша книга — роман

"Колекціонер", який враз стає шалено популярним, що й дозволило авторові перейти до ранґу професійних літераторів. У "Колекціонері" Фаулз намагається осягнути роль долі та випадковості, природу свободи волі в людському житті.

Книгу "Арістос. Автопортрет в ідеях", що не вміщається в рамки жодного з відомих жанрів, було опубліковано як перший варіант Фаулзових філософських роздумів у 1964 році. У 1966 році вийшов друком роман "Маг", а 1969 року світ побачив найвідоміший його твір "Жінка французького лейтенанта".

У кінці XX на початку XXI століття Джон Фаулз набуває популярності, заживши слави одного з найвідоміших та найкасовіших авторів: його твори читаються, видаються й перевидаються великими накладами. Самого ж письменника проголошено номінантом на Нобелівську премію, щоправда, лауреатом тоді став інший — Ґюнтер Ґрасс.

Кожне Фаулзове творіння не лише має філософське підґрунтя, але й є своєрідним дослідженням проблем людської психології.

"Арістос" — незвичайна книга. У ній викладено погляди та роздуми західного інтелектуала щодо вічних філософських питань: про сутність людини та смисл її життя, про щастя та смерть, свободу й відповідальність. Джон Фаулз впевнено обстоює "найголовніше людське родове право — мати власну думку про все, що нас стосується". Він категорично відкидає (щодо себе) існування в межах клітки з написом "романіст", наголошуючи, що, як і інші люди, має право не давати на відкуп фахівцям глибинних проблем буття, що зачіпають усіх. Він гостро відчуває "невдоволеність смислом життя" (екзистенційний вакуум, за В. Франклом), що "переслідує наше [двадцяте — В. С.] століття, як оптимізм переслідував вісімнадцяте, а самовдоволення — дев'ятнадцяте".

Зважаючи на багатство проблематики, гостроту мислення, ориґінальність викладу, Фаулзову по-чутливість до больових точок сучасності, проаналізувати чи хоч до певної міри повно викласти його погляди не видається можливим (мабуть, цього взагалі не варто робити), проте на двох моментах мусимо наголосити: по-перше, на ставленні до Геракліта і, по-друге, на ідеї благородної людини — Арістоса.

Натхненником і попередником Джон Фаулз називає Геракліта, досить суперечливі фраґменти з творів якого дозволяють припустити, що цей філософ був схильний до релятивізму ("те ж саме в нас живе й мертве, спляче й неспляче, молоде й старе"), абсолютизації руху ("все тече, ніщо не буває й ніколи не лишається тим самим") та боротьби ("війна спільна", справедливість — у розбраті, усе народжується шляхом розбрату й через необхідність).

Фаулз спирається переважно на співвідношення еліти (вибраних, кращих) та маси (більшості). Сам Геракліт, без сумніву, числив себе поміж щонайкращих, ставлячись вкрай зверхньо не тільки до громадян Ефесу, з якими співмешкав на острові, а й до Гесіода, Гомера, Піфагора, Ксенофана... "Більшість — погані, а доблесних — меншість".

"Один для мене дорівнює десяти тисячам, якщо він найкращий". Такі Гераклітові погляди Карл Поппер вважав близькими до тоталітаризму. Фаулз потрактовує ідею еліти як неспростовну з "біологічної точки зору". В усіх сферах прикладання людських сил очевидно, що більшість велетенських кроків уперед роблять особистості — є вони ґеніальними вченими чи митцями, святими, революціонерами," і навпаки, "ми не потребуємо даних тестування на визначення розумових здібностей, аби знати протилежне: що широкі людські маси не мають великого розуму — чи високої моралі, чи великого мистецького обдарування, чи справді високої кваліфікації, щоб займатися шляхетнішими видами людської діяльності".

Втім, Джон Фаулз намагається подолати жорсткий розподіл на вищу та нижчу раси й відзначає, що між небагатьма й нікчемною більшістю в наш час існує нескінченна кількість проміжних ланок, ба більше: "роздільна лінія між Меншістю і Більшістю повинна проходити крізь кожного індивіда, а не між індивідами. Одне слово, ніхто з нас не буває цілком досконалим; і ніхто — цілком недосконалим". З автором не можна не погодитись. Посутній творчий внесок таки під силу небагатьом видатним ученим чи творцям. Однак потрібні і ті, хто би накопичував і систематизовував, аналізував та порівнював. Ситуація подібна до Гоббсового Левіафана — організму, в якому сам мозок існувати не може. Вочевидь, життя — це та найвища цінність, у порівнянні з якою усі злети та звершення вторинні і є почасти сублімацією та девіацією.

Ідеї Джона Фаулза не безсумнівні, проте творів такого ґатунку не вельми багато. До прикладу, "Проби" Мішеля Монтеня та "Підбиваючи підсумки" Сомерсета Моема. Ці праці заслуговують не просто на прочитання, а радше, на постійне повернення до них.

"Якби всі були добрими, то були б щасливими," — каже християнин. "Якби всі були щасливими, то були б добрими," — каже соціаліст. "Якби всі корились державі, то були б і щасливими, і добрими," — каже фашист. "Якби всі були, як я, то щастя і добро не мали б значення," — каже лама. "Щастя і добро потребують глибшого аналізу," — каже гуманіст". Попри нелюбов до наліпок, Фаулза можна наректи видатним гуманістом XX століття. Стосовно того, що він не отримав Нобелівської премії, пригадую гасло на одній з іспанських в'язниць, яке можна перефразувати у такий спосіб: не всі, хто отримав Нобелівську премію, на неї заслуговують, як не всі, хто на неї заслуговує, її одержали. До речі, серед тих, хто не одержав, — Антон Чехов і Ліна Костенко. Та й щодо самої цієї премії вирішено далеко не все, іще не вечір…

* * *

Коли йдеться про античних філософів до Платана, вкрай рідко можна бути впевненим у будь-якому із суджень, тому що в жодному з випадків ми не можемо спиратися на першоджерела: ні від кого із них не збереглося жодного твору тих часів. "Темний" стиль Геракліта, його афористичність і те, що до нас дійшло лише близько ста тридцяти фрагментів (в основному — коротких висловів Геракліта) в переказах різних авторів, підносять цю невпевненість до квадрату.

Усе це значно утруднює розуміння, спричинюючи значні відмінності в тлумаченні, що їх важко подолати навіть професіоналам, а тим паче Фаулзу.

Досить зауважити, що відомий вислів "Все тече, все міняється" зустрічається лише у Платана в діалозі "Критика": "Десь говорить Геракліт, що все рухається і ніщо не пребуває у стані спокою, і, уподібнюючи суще течії ріки, він говорить, що неможливо двічі увійти в ту ж саму річку". Тому детальний аналіз і верифікація всіх думок, що їх Фаулз приписує Гераклітові, на наш погляд, позбавлений сенсу, тим паче, що він посилається ще й на вцілілі фраґменти трактатів Гіппократівської школи, що підносить проблему аналізу відповідності розуміння Фаулзом фрагментів Геракліта вже до кубу.

Проте деякі зауваження видаються необхідними, як з поваги до читача, ще має отримувати максимально вірогідну інформацію, так і з поваги до Геракліта та Фаулза, які цілком заслуговують на вдумливе читання, а не побіжний перегляд. Зокрема, мусимо зазначити, що Фаулзівський переклад "Even asses know straw is better than gold" відрізняється від перекладу українською "Вислюки віддали б перевагу соломі перед золотом"[21]. Аналогічно з потрактуванням "Man must cling to what is common to all, as a city clings to its laws" (українською маємо "Народ мусить битися за закон, як за мури міста"[22]). Однак такі тонкощі можуть здебільшого цікавити фахівців. Наразі цінними є думки самого Фаулза, а не автентичність трактувань Геракліта, то ж редакція та перекладач зійшлися на тому, що подали переклад запропонованих Фаулзом фрагментів без детальних коментарів.

Віктор Степанов

notes

Примітки

1

"Арістос" узято з давньогрецької. Це слово має форму однини і значить приблизно "найкращий для даної ситуації". Наголос на першому складі. (Прим. авт.)

2

Доповнення до передмови було вміщено автором У перевиданні 1979 р. Ми вирішили додати його до основного тексту, оскільки вважаємо це доповнення цікавим для читача.

3

Фаулз натякає на роман Дж. Орвела "1984", назва якого утворена шляхом переставляння двох цифр року завершення праці над ним — 1948. Рік 1989 тут може походити від подвійної комбінації (переставляння та перекидання) з двома цифрами із 1968 — року виходу виправленої редакції.

4

egalite (фр.) — рівноправність; рівність.

5

fraternite (фр.) — братерство.

6

soi-disant (фр.) — самозваний.

7

Щоб підкреслити невиправданість штучної уніфікації мови, автор скористався омонімією. Внаслідок цього речення "Я бачив людей, які важко працюють" набуло приблизно такого значення: "Навряд чи я засіваю працю цього чоловіка." (Прим. пер.)

8

raison d'etre (фр.) — смисл існування.

9

Англійське слово man поєднує в собі значення "чоловік" і "людина", тобто mankind означає одночасно "чоловічий рід" і "людський рід". (Прим. пер.)

10

affaire de cœur (фр.) — справа серця.

11

affaire de corps (фр.) — справа тіла.

12

haute cuisine (фр.) — високе куховарське мистецтво.

13

Lebensraum (нім.) — життєвий простір.

14

manques (фр.) — ті, які не реалізували себе; не зреалізовані.

15

les grands maudits (фр.) — прокляті генії.

16

faute de mieux (фр.) — за відсутністю чогось кращого.

17

Фрагменти Геракліта подаються в інтерпретації Джона Фаулза. Одні з них близькі до буквального змісту першоджерел, інші дані у формі вільного переказу або в скороченому вигляді. Коментарі у квадратних дужках належать Джону Фаулзу. Нумерація фрагментів у книзі відсутня. Переклад виконано з англійської мови з урахуванням перекладів з давньогрецької на українську М. Соневицького ("Філософська і соціологічна думка", 1991, № 4) та на російську О. Лебедєва (Фрагменти ранних греческих философов. Ч. 1, М., 1989). (Прим. пер.)

18

Джон Фаулз залишає давньогрецьке слово keraunos (блискавка) без перекладу. (Прим. пер.)

19